

Retvári L.

4

TERÜLETI KUTATÁSOK

Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet

Elmélet - Módszer - Gyakorlat

21.

T E R Ü L E T I K U T A T Á S O K

4.

Szerkesztette:

Barta Györgyi

Budapest

1981

Szerkesztő Bizottság:

BARTA GYÖRGYI

BERÉNYI ISTVÁN

ENYEDI GYÖRGY

SIKOS T. TAMÁS

E szám munkatársai: Abonyiné dr Palotás Jolán /JATE Gazd.fölldr. Tanszék/, Barta Györgyi /MTA FKI/, Beluszky Pál /ÁSZI/, Berényi István /MTA FKI/, Daróczy Eta /MTA FKI/, Eke Pálné /MTA FKI aspiráns/, Enyedi György /MTA FKI/, Gáspár Lujza /MKKE Népgazdasági Tervezési Intézete Tervezéseméleti és Gazdaságpolitikai Osztálya/, Kárpáti Zoltán /MTA Szociológiai Kutató Intézet/, Kéri András /MTA FKI/, Walter Manshard /a Nemzetközi Földrajzi Unió NSzK-beli főtitkára/, Mihály Albert /MKKE Filozófiai Tanszék/, Rechnitzer János /MTA Dunántuli Kutató Intézet/, Rouhinen Sauli /a Tamperei Egyetem tud. munkatársa/, Sikos T. Tamás /MTA FKI/, Tiner Tibor /MTA FKI/, Vörösmartiné Tajti Erzsébet /MTA FKI/

I S S N 0139 - 2875 Elmélet - módszer - gyakorlat

I S S N 0139 - 2883 Területi Kutatások

T A R T A L O M

	oldal
Előszó /Barta Györgyi/	1
KUTATÁSI EREDMÉNYEK	3
Mihály Albert: Kísérlet a "társadalom térbeliségének" történelmi materialista értelmezésére	5
Rechnitzer János: A területi folyamatok modellezésének kérdéséhez	17
Kárpáti Zoltán: Változások a vidéki városi és városkörnyéki ipari munkásság életmódjában	29
Daróczi Eta: Az állandó vándorlások területi szerkezetének változása Magyarországon /1960-64 és 1975-78 között/	43
Abonyiné Palotás Jolán: Makrostrukturális változások gazdasági fejlettségünk magasabb fokán	65
Beluszky Pál - Sikos T. Tamás: Vonzáskörzeti vizsgálatok Heves nagyközségben	75
Vörösmartiné Tajti Erzsébet: A népességfejlődés területi alakulásának sajátosságai Magyarországon /az 1980. évi népszámlálás adataiból/	99
FÓRUM	107
Berényi István: Az üdülőtérületek területfelhasználásának néhány kérdése Szentendre példáján	109
Gáspár Lujza: A területi szabályozás fejlesztésének egy lehetséges utja	119
KILÁTÓ	129
Walter Manshard: A földrajz Kinában/Enyedi György/	131
Rouhinen Sauli: A falusi térség változása Finnországban	139
Eke Pálné: Lengyel-magyar földrajzi szeminárium	145

	oldal
Beluszky Pál - Berényi István: Néhány megjegyzés az urbanizációról, egy nemzetközi együttműködés eredményeiről és gondjairól annak zárókonferenciája kapcsán	149
Berényi István: NSzK-magyar földrajzi szeminárium	157
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	163
Kirby, D.: Slum Housing and Residential Renewal. The Case in Urban Britain /Nyomor- negyedek és lakásfelújítás. Az angol városok esete/ /Tiner Tibor/	165
Zoltán Zoltán: Az infrastruktúra térbeli rendszerei és területi hatásmechanizmusa /Kéri András/	167

ELŐSZÓ

E számunk is megőrizte a "nyitottságra" törekvő elképzeléseinket, a területi jellegű kutatással foglalkozó - a korábbi számainkban még többnyire nem szereplő - intézmények, szerzők új kutatási eredményeit sikerült összegyűjtenünk.

Mihály Albert /MKKE Fil. Tanszék/ a marxista filozófia területelméletének vitatott kérdéseit tárgyalja; Gáspár Lujza /MKKE Népgazd. Terv. Int./ a termelőerők területi elhelyezésének közgazdasági szabályozására kínál új megoldásokat, amelyek - remélhetőleg - vitára serkentik az érdeklődőket. Abonyiné Palotás Jolán /JATE Gazd.fölldr. Tanszék/ tanulmánya a gazdasági strukturaváltozás területi kihatásait vizsgálja megyei szinten. Kárpáti Zoltán /MTA SzKI/ az agglomerálódás "minőségi" folyamatait és kihatásait elemzi a pécsi agglomerációs övezetben kimutatható életmódváltozásokon keresztül. Kutatásuk eredményeit több éven át tartó felmérés tapasztalataiból szűrték le. Rechnitzer János /MTA Dunántuli Kutató Intézet/ a területi társadalmi-gazdasági folyamatok elemzéséhez használható modell-típusokat mutatja be cikkében. Berényi István, Daróczi Eta, Beluszky Pál - Sikos T. Tamás cikkei az MTA FKI Területfejlesztési Osztályán folyó kutatómunkába adnak bepillantást.

A területi kutatások hazai eredményeinek bemutatásán túl igyekeztünk kitekinteni a külföldi tudományos műhelyekbe is. A Területi Kutatások számára érkezett Rouhinen Sauli /Tamperei Egyetem, Finnország/ cikke a finn falusi térség társadalmi, gazdasági, területi változásairól. Bizonyára érdeklődésre tart számot Enyedi György összeállítása W. Manshard hosszabb tanulmányából a kínai földrajztudomány megújulásáról.

Barta Györgyi

Kutatási eredmények

KISÉRLET A "TÁRSADALOM TÉRBELISÉGÉNEK" TÖRTÉNELMI MATERIALISTA

ÉRTELMEZÉSÉRE

Mihály Albert

1/ A marxista filozófia bírálata "belülről" és "kivülről"

Kovács Csaba marxista gazdaságföldrajzos kutató bírálja a marxista filozófiát azért, amiért térelméletét "főként" természettudományi anyagra építi^{1/} és nem támaszkodik pl. a marxista gazdaságföldrajzra, amely pedig már kínálja számára azt a felismerést, hogy "A gazdasági objektumok mint ilyenek, nem az un. földrajzi burokbán, hanem a gazdasági térben... foglalnak helyet, s nem ilyen vagy olyan magasságban vannak a tengerszint felett, hanem az adott gazdasági térnek megfelelő, társadalmilag szükséges önköltség szintje alatt vagy felett termelnek, a piactól ilyen vagy olyan gazdasági távolságra vannak stb."^{2/} A szerző bírálata - legalábbis a hazai marxista filozófiára nézve - kétségtelenül igaz. A "földrajzi buroktól" különböző gazdasági térre vonatkozó álláspontja pedig feltehetően igaz.

P. Claval, nem marxista francia földrajztudós szerint Marxnak és Engelsnek kezdetben /a Gazdasági-filozófiai kéziratokban, A munkásosztály helyzete Angliában, A német ideológia, de még a L. Bonaparte brumaire 18-~~4~~3 c. műben is/ jelentős "földrajzi" gondolataik voltak, amelyek az iparhoz, a kereskedelemhez, a munkamegosztáshoz, a világpiachoz stb. kapcsolódtak. Később azonban a "marxizmus logikája" kiküszöböli, kiemeli a teret magából, mert az áruforma, a pénzforma, az érték elemzését állítja középpontjába és ezzel megfosztja értelmétől a földrajztudományt. A termelés gazdasági formájának említett mozzanatai ugyanis "elvont formák", amelyek elrejtik, eltakarják a "térbeli események rendjét". A Tőké-ből már eltűnik a "földrajzi gondolat". Ezért a marxizmus hozzájárulása a tér korszerű értelmezéséhez "keleten és nyugaton" egyaránt csekély volt. "Eredeti" ugyan N. Baranszkij, I. Alexandrov és N. Koloszovszkij elmélete a termelőerők területi eloszlásáról, illetve területi komplexumainak tanulmányozásáról, de amit "... a külsőségekről és a lokalizáció társadalmi tényezőiről állít, csalókanak tűnik". A szocialista országok "emberföldrajzának" helye a tudományok között sokáig elmosódott volt és hiányzik az egység "fizikai és társadalmi" szempontjai között. Bár a marxizmus és a földrajztudomány viszonyában jelenleg jelentős változások mennek végbe és "talán" a kritícista marxista irányzat /pl. a frankfurti iskola/ nyújthat legtöbb segítséget a földrajztudomány problémáinak megoldásához, P. Claval szerint a marxisták mindaddig nem tehetnek javaslatot a földrajztudomány "kielégítő átalakítására", amíg nem képesek szakítani azzal az "ortodox" logikával, amely megakadályozza a "valódi" térviszonyok tanulmányozását. Jelenleg a sztálinizmus a legnagyobb akadálya annak, hogy kialakuljon a marxisták fogékonysága a földrajztudomány - és ezzel a tér - problémái iránt.^{3/}

P. Claval megállapításai nemcsak azért elgondolkoztatóak, mert egy ponton érintkeznek Kovács Csabának a marxista filozófiát illető bíráló észrevételével. Nyilvánvalóan megalapozatlan tévedése P. Clavalnak az a véleménye, hogy a marxizusból hiányzik a tér elmélete, mert - ugymond - politikai gazdaságtanának központi jelentősége következtében "logikailag" szükségszerűen eltávolodik a földrajzi gondolattól. Maga Claval cáfolja ezt a megállapítását pl. azzal, hogy - ha fenntartással is, de - "eredeti"-nek minősíti az említett szovjet szerzőknek a termelő-
rők területi eloszlására vonatkozó elméletét. Ezeket a kutatásokat tehát nem akadályozta elméletük kialakításában a marxista politikai gazdaságtan. Ahogy Kovács Csabát sem abban, hogy módszeres meggyőző erővel sorra elemezze, értelmezze a gazdasági térben az egymás mellettiséget, együttlétezést, a kiterjedést, a gazdasági tér horizontális és vertikális tagoltságát, a távolságot, a gazdasági tér formáit, a területit, a felszínit, a felszint stb. Hivatkozni lehet Mendöl Tiborra, aki nem a marxista politikai gazdaságtan ellenére, hanem azzal összhangban, a termelési mód marxi elmélete alapján mutatta meg a településformák alakulásában a természeti tényezőknél fontosabb szerepet játszó termelési folyamatot, a szántóföld birtoklásának módját és művelésének rendszerét, az utóbbiak fokozatait meghatározó agrár-technikai szintjét, azt, hogy a munkahelyek minőségi különbségei, méreteik és arányaik határozzák meg elsősorban egy település morfológiai, "szemünkkel érzékelhető" arculatát is. Mindez "csalókának" tűnhet Claval szemében, ez azonban nem minősülhet megalapozott ellenvetésnek az említett és sok más - a marxizmus alapján álló - kutató teljesítményével, eljárásával szemben.

Feltűnő azonban Clavalnak az a megállapítása, hogy a marxizusból hiányzik a tér elmélete, eltávolítja magából a földrajzi gondolatot. Két kérdés adódik itt. Tulajdonképpen mivel azonosítja Claval a marxizmust és miért kelti azt a benyomást, hogy azonosítható a földrajztudománnyal annak a térnek a tudománya, aminek figyelembe vételét a marxizmusban hiányolja?

A marxizmusnak közismerten három alkotórésze van és mindegyikben kisebb vagy nagyobb mértékben "szerepel" a tér valamilyen formában. A tudományos szocializmus tárgykörébe tartozik pl. Lenin szerint az új településrend alakulása a város és a falu közötti - a kizsákmányoláson alapuló társadalmakban keletkezett - ellentmondások felszámolása útján. A tőke I. kötetében pedig, ebben az alapvetően politikai gazdaságtani műben - amelyből P. Claval, H. Lefebvre és mások szerint is eltűnt a tér - többek között a következő kardinális megállapítás olvasható: a munka folyamat tágabb értelemben vett eszközei közé tartozik a föld, mert ez adja a munkásnak a helyet, ahol áll s tevékenységének hatóterét. "A munka által már közvetített ilyenfajta munkaeszközök pl. a munkaépületek, csatornák, utak stb."⁴/ S végül, ami a marxista filozófiát illeti, ennek közismerten szerves részét képezi a tér dialektikus materialista elmélete. Ez a filozófiai térelmélet azonban valóban főleg a geometriára és a tér newtoni-einsteini fizikai elméletére támaszkodik, s nem dolgozta fel pl. a

"társadalomtudományi jellegű gazdaságföldrajz", vagy a társadalom "térbeliségét" teljességében átfogni kívánó, szerteágazó "társadalomföldrajz", "szociogeográfia" eredményeit. Csakis ez lehet a tényleges tartalma P. Claval idézett bírálatának, abban az esetben, ha nem tételezzük fel, hogy a marxizmust csak társadalomtudománynak tartja, filozófiáját társadalomfilozófiával azonosítja. /Napjainkban az un. marxizálók bizonyos csoportja hajlik erre a leegyszerűsítésre./

S ezen a ponton érintkezik tartalmilag a marxista Kovács és a nem marxista Claval idézett kritikája. Ez annak ellenére is érzékenyen érinti a marxista filozófiát, hogy alapjainak szintjén deduktív következtetés formájában már több, mint tíz éve kezdett tudatosulni az, amit Kovács és Claval mint fogyasztósságot tett szóvá. Marxista filozófusok az anyag és a mozgás alapformáinak különbségéhez hasonló különbségeket tételeznek fel a térben /és az időben/ is. "Alapvető jelentőségű és különösen aktuális a szaktudományok mai fejlettségi szintjén a tér tárgyi formáinak - fizikai tér, biológiai tér, társadalmi tér - megkülönböztetése és viszonyuk sokoldalú feltárása."^{5/}

Milyen szak-társadalomtudományra épült ennek a hipotézisnek a társadalomfilozófiai vonatkozású része, tehát a tér-társadalmi formájának a létét feltételező gondolat? Mindmáig semmi jele annak, hogy az ilyen és hasonló álláspontok képviselői feltételezésük igazolására pl. éppen ahhoz a gazdaságföldrajzhoz fordulnának, amely pedig "a gazdaság térbeliségét" tanulmányozza, s amely már a jelzett hipotézis előtt eljutott a gazdasági tér és a földrajzi burok megkülönböztetéséhez, mint ez Kovács Csaba idézett gondolatából egyértelműen kiderült. Miért nem találkozott tehát a társadalmi tér létezésére következtető marxista filozófiai dedukció és a gazdaság "térbeliségét" tanulmányozó gazdaságföldrajz? Véleményem szerint nem a felek tájékozatlansága miatt. A szóbanforgó találkozás hiánya viszont mindenképpen olyan tény, ami alkalmat nyújt a marxista filozófia bírálatára "belülről" /Kovács Cs./ és "kivülről" /P. Claval/.

2/ A "földrajz" nem is mindig földrajz

De nemcsak a marxista filozófián mult a helyzet ilyen alakulása. Miről juthatott volna az eszébe a marxista filozófia társadalom művelőinek, akik mindig elhatárolták magukat a földrajzi determinizmustól, hogy a társadalmi tér szaktudománya a földrajztudomány körében található, még ha azt társadalom-, vagy gazdaságföldrajznak is nevezik? Hiszen még Kovács Csaba sem javasolta azt, hogy a társadalmi tér tudományának nevezzék ezen túl a gazdaságföldrajzot, jóllehet, koncepciója szerint a gazdasági tér és a földrajzi burok két határozottan különböző terület. Ezt megelőzően - s ugyancsak marxista szellemben - Mendöl Tibor Általános településföldrajzá-ban mutatta be azt, hogy a termelés mód határozza meg "döntően" a települést funkcionálisan, s nagyrészt morfológiailag is. Mendöl könyvének 500

oldalnyi elemző szövegéből a település geomorfológiailag meghatározott fekvéséről, a különböző települések helyzeti energiáinak földrajzi alapjairól alig 40 oldalon van szó kifejezetten, cím szerint, a könyv címe mégsem Általános településrajz, hanem Általános településföldrajz. Ennek alapján indokoltnak tűnnek a következő kérdések.

Egy olyan térkép, amely a településállományt alaprajzával, légköbméterének választott területegységenkénti elosztásával, a településhálózatot a szárazföldi, vízi, légi közlekedés és szállítás utvonalaival rendszerével és "minden képzelhető egyéb szempont"-ból együtt ábrázolná, nem lenne-e a szó szoros értelmében társadalmi térkép, nem pedig társadalomföldrajzi térkép? Nem azt fejeznék-e ki ez a térkép - többek között - hogy a természeti tér társadalmi térré transzformálódott /és állandóan formálódik/ a társadalmi anyagi termelés következtében és felépítményi hatásokra? Ha a település funkcionális és morfológiai elemzése - mint Mendöl Tibor mondja - a politikai gazdaságtanra támaszkodik, azután néprajzi, történet- és egyéb társadalomtudományi ismeretek és "bizonyos mértékig" természetföldrajzi iskolázottság alapján történik, ha a településföldrajz a "társadalomtudományi jellegű gazdaságföldrajzon" belül "talált helyet", akkor miért nem társadalmi térkép az, amit településföldrajznak neveznek?^{6/}

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ennek a két tudománynak - a település- és gazdaságföldrajznak - a tárgykörét nem vagy nem teljesen pontosan jelző elnevezése az, ami miatt néhány marxista filozófus pusztán deduktíven következtetett a természeti fizikai, biológiai tértől különböző társadalmi tér létezésére. Az említett két tudomány - és a társadalom "térbeliségét" kutató egyéb, hasonlóképpen ilyen vagy olyan /kultur-, politikai-, katonai stb./ földrajz - nevében a "földrajz" szó - véleményem szerint - olyan többé-kevésbé ösztönös, társadalomelméleti részleges naturalizmust takar, amelyben a természet és a társadalom materiális különbsége lényeges pontatlansággal tükröződik. Ez a részleges, de lényegesen társadalomfilozófiai naturalizmus a felelős nagyrészt a földrajztudomány "válságáért", továbbá azért, hogy a marxista filozófusok csupán deduktíven következtettek a társadalmi tér létezésére, és a marxizmusból a "földrajzi" gondolatot hiányoló P. Claval féle kritikát is ez a lappangó naturalizmus könnyítette meg. E részleges, de lényeges naturalista szemlélet lényege röviden a következő: az anyagi termelés társadalmi oldala gazdasági formájával azonos. A technikai és technológiai folyamatok és hasonló tényezők magukban véve nem társadalmiak, csak a gazdasági rendszer által meghatározott szerepük az. Mielőtt e felfogás valamivel részletesebb bemutatására sor kerülne, célszerű rámutatni, mivel és hogyan kezdődött meg magában a földrajztudományban és a marxista filozófiában is a szembefordulás a társadalomelméleti naturalizmussal.

3/ Filozófiailag ösztönös szembefordulás a társadalomelméleti naturalizmussal a földrajztudományban

A földrajztudomány eredeti tárgyánál fogva eleve naturális szellemű és ez - mintegy tehetetlenségi nyomatékkal - tovább él akkor is ténylegesen /a polgári szellemű földrajztudományban alapjában véve/ vagy inkább csak terminológiailag, amikor a fi-zikai, majd a növény- és állatföldrajz után a társadalmat is tanulmányozni kezdi - a térben. A társadalom térbelisége is megmarad földrajzinak, s a földrajztudomány tanulmányozza a társadalmi jelenségek, folyamatok "térbeli vetületét". Kialakul az emberföldrajz, a politikai földrajz, kulturföldrajz, kereskedelmi- és közlekedésföldrajz, katonai földrajz, gazdasági stb. és végül a társadalomföldrajz. S grandiózus kísérletet tesznek az egész Föld-felszín egységes földrajzi képének megalkotására, a föld, a vizek, a klíma, a növény, állat- és az ember térbeli egységének feltárására. A földrajzot eleinte a dolgok és folyamatok térbeliségét leíró tudománynak tartották, aztán a tér elméleti tudományának, végül már a térfilozófia rangjára is igényt tartott. Ebben az utóbbi felfogásban gyökerezik P. Clavalnak az az állítása, hogy a marxizmusból hiányzik a földrajzi gondolat, következésképpen nincs komoly térszemlélete. Aztán lemondtak arról, hogy a földrajz térfilozófia, de minden tudományban szükségesnek tartottak egy "földrajzi fejezetet", azaz tárgyak térbeli vonatkozását bemutató részt, majd pedig összekötő kapocsnak tekintették a természet és a történelemtudományok között. Ily módon a szaktudományok szakadatlan, differenciálódásában is megnyilvánuló fejlődése következtében a földrajztudomány egy teljesen "szétfolyó", tárgyának meghatározásával eredménytelenül küszködő, a tudományok rendszerében helyét kereső tudományként mutatkozott művelői és kívülállók előtt.

Különös élességgel tárulnak fel ezek a nehézségek az un. "társadalomföldrajz"-zal kapcsolatban. "A földrajznak el kell döntenie azt, hogy az ember mennyiben, mely vonatkozásaiban tartozik a földrajz körébe. Ebben a tekintetben a tudományos kifizetésnek legelső stádiumában vagyunk". A gazdaságföldrajz pl. "... az embert, a gazdálkodó embert tekinti és definiálja tárgyának. Ez a tárgy azonban éppen úgy tárgya a nemzetgazdaságtannak is - sőt, jelesen azé". És Teleki Pál, a naturalista szellemű, "földrajzi egyetemesség" képviselője igen figyelemre méltó, amikor megállapítja: földrajzi gazdaságtan van, de nincs gazdasági földrajz. Teleki itt élesen meghuzta a határvonalat a természet és a gazdaság között, de nem azért, mert látta, hogy a "földrajzi tér"-en túl a társadalomnak attól különböző saját tere kezdődik, hanem mert az élő és élettelen tárgyi létezőkkel "kitöltött tere" azonosítva a földrajzi térrel, szintetikus földrajzi egységet keresett a domborzat, a talaj, a klíma, a vizek, a növényzet és az emberek eloszlása, a település, a ház, az ut, a munka, a faj között.⁷⁾ Pedig Teleki számon tartotta, hogy az 1890-es években Wagner Hermann és Kirchoff definíciószerűen megkülönböz-

tették a földrajzot, mint természeti tárgynak leírását és a település leírását, ^{8/} de nem tekintette ehhez képest elvi visszalépésnek Hettner felfogását, aki "tájföldrajzi" szintézisben feloldotta, elmosta ezt a lényeges, sőt, döntő megkülönböztetést. "... elismerték, hogy a természetes tájak életjelenségeit csak természettudományi módszerekkel lehet megismerni és magyarázni, az ember alakította műtáj jelenségei pedig csak a társadalomtudomány vizsgálati módszereivel értelmezhetők, azonban kiemelték, hogy egyedül a módszer nem lehet egy tudomány önállóságának a kritériuma, hanem csakis a tárgy és a cél. Már pedig mindkettő közös. A tárgy a földfelszín és jelenségei, amelyek részben természetiek, részben emberi eredetűek... a cél, a feladat pedig a két tényezőcsoport kölcsönhatásaként kialakult tájak értelmezése." ^{9/} A természetnek és a társadalomnak mintegy konkrét szemléleti egészként való felfogására irányuló erőfeszítés fejlődött ki a "komplex földrajzi táj" fogalmában ill. elméletében. Ennek mélyén azonban a természet és a társadalom materiális különbsége a többé vagy kevésbé ösztönös naturalizmus homályában tűnt el, aminek legnyilvánvalóbb terminológiai jele mindmáig a társadalmi minőségeket jelölő szavak /gazdaság, kultúra, politika stb./ és a földrajz szó összetételével képződött kifejezések /pl. "társadalomföldrajz"/. Szükségszerű volt tehát, hogy a 'földrajzi környezet' fogalmának tartalmát máig sem tisztázták egyértelműen, ^{10/} pedig már 1906-1909-ben bevezették az irodalomba.

A szocialista földrajztudomány tette meg az első lényeges lépést a helyzet tisztázására, amikor a természetföldrajzot a természettudományok, a gazdaságföldrajzot pedig a társadalomtudományok közé sorolta és az utóbbi feladatát a társadalmi termelés elhelyezését meghatározó gazdasági törvényszerűségek feltárásában jelölte meg. A településföldrajz pedig a társadalomtudományi "jellegű"-nek tekintett gazdaságföldrajzon belül "talált helyet" - ahogy Mendöl Tibor állapította meg a tényállást érezhető fenntartással. Fenntartásának tartalma nyilvánvaló. A településföldrajz tárgyát átfogóbbnak tekintette mint a gazdaságföldrajzét, mert a településföldrajz a településnek pl. a technikai meghatározottságával is foglalkozik, ez a vonatkozás pedig nem gazdasági... Természeti? Itt torpant meg az utkeresés. A termelés társadalmi természetét a gazdasággal azonosító szemlélet szükségképpen vezetett a gazdaságföldrajz társadalomtudományá minősítéséhez és a település valóságos háromdimenziós térbeliségét tanulmányozó településföldrajz hovatartozását illető bizonytalansághoz.

A településföldrajz tudományrendszertani helyével kapcsolatos bizonytalansággal egy időben azonban nagyon határozottan a természetföldrajz differenciálódásaként tartották számon egy uj, s a "termelés természeti földrajzának" nevezett tudománycsoport kiépülését, amelynek tárgya "a termelőerők területi eloszlása". V.V. Dokucsajev egyik zseniális teljesítményének ismerték el e tudomány szükségességének, sőt, létezésének felismerését. V. V. Dokucsajev az új tudományt "a jelenkori termé-

szettudományok kellős közepébe állította és azt tartotta, hogy ennek a tudománynak megvannak a maga saját feladatai és módszerei." 11/

Ebben a koncepcióban a "termelőerők területi eloszlása" közvetíti a természetföldrajzi környezet hatását a termelési viszonyokra és ez utóbbi hatását a természetföldrajzi környezetre. A termelőerők milyen területi eloszlásáról van itt szó? A termelőerők eloszlásáról a földrajzi térben. Megkülönböztették ugyan a termelési tudományokat a földrajzi tudományoktól, de akkoriban - a jelzett naturalizmus miatt - nem merülhetett fel a kérdés, hogy vajon nem keletkezik-e a társadalomnak saját tere a termelés következtében? Ha pedig szó van/lehet ilyesmiről, akkor a termelési tudományok szerves része - mondjuk - a termelési tér tudománya is, ami - következőképpen - nem földrajztudomány, különösen nem a természetföldrajz része.

A termelőerők területi eloszlásának - idézett - gondolatában továbbra is él az a bizonyos naturalizáló tendencia, amelyet a földrajztudomány a maga erejéből nem tudott leküzdeni. Tartalmilag tullep ezen a marxista gazdaság- és településföldrajz, s a "termelőerők területi eloszlásának" tudománya, de formailag újra és újra visszaesés tapasztalható itt is, mert a tartalmi tullepés nem tudatosult. S a történelmi materializmus művelői sem nyujthattak kellő segítséget egészen a legutóbbi időkig ezen a téren, azért, mert a termelés társadalmi természetét gazdasági formájával azonosítva, a termelőerők filozófiai elméletében nem küzdötték le teljesen a Marx által "elvontan természettudományos" materializmusnak nevezett gondolati irány szellemét. Nem véletlen tehát, hogy amikor egy, a termelés társadalmi természetét a gazdasággal azonosító filozófus bekapcsolódik a "komplex földrajzi tájfogalom" tartalmáról folyó vitába, azt írja: "Természet és ember gazdasági szempontu totalitása az, amely a földrajztudomány kutatási területe. Ennek a totalitásnak képezi empirikus alapját és absztrakt végpontját egyaránt a tájfogalom. ... A földrajzi térfogalom... nem azonos egyszerűen a terület empirikus fogalmával, hanem a társadalom szemszögéből nézve, azzal összefüggésben válik absztrakttá. Az idő, a változás fogalma elsősorban a társadalom oldaláról vonul be a földrajzba..." 12/ Hogy itt mennyire a természet és a társadalom különbsége a döntő probléma, ami körül az egész vita forog, kitűnik a földrajztudomány egy olyan képviselőjének az álláspontjából is, aki a komplex földrajzi táj fogalmát a geográfia "nagymultu fikciójá"-nak tartja, s az idézett filozófusi véleményét olyannak, amely az ökonómia-központuság alapján akarja fenntartani az "egységes földrajztudomány látszatát." "Az integrációs lépcsőzet a Föld természetföldrajzi burkánál megszakad, mert a Föld földrajzi burka már nem tekinthető 'integrációnak'. Az antroposzféra ugyanis az emberi kulturák kiépülésével fokozatosan kiszabadult a hajdani 'geoszférikus' integrációból és azt folyamatosan olyan térbeli koordinációvá alakítja, amelyben ő képviseli a dinamikus felet." 13/

Egységes földrajztudomány tehát nem lehet, mert az "antroposzféra", a társadalom valami más, mint a természet, ezért más a térbelisége is. A fizikai dolgokkal és biológiai életjelenségekkel teli természetföldrajzi tértől alapvetően különböző "térbeli koordináció" jött létre a társadalommal. A földrajztudomány képviselői tehát felismerték, hogy tudományuk nem lehet az alapvetően különböző tartalmakkal /fizikai, biológiai, társadalmi/ teli tér egységes tudománya. A földrajztudomány ebből fakadó válságából a kivezető utat - véleményem szerint - az a marxista filozófiai térelméleti koncepció nyújtja, amely az anyag és a mozgás alapvető formái szerint ismeri fel a tér /és idő/ alapvető formáit általában és az a történelmi materializmus különösen, amely felfedezi az ember valóságos "saját terét" először az esztétikailag megformált építészeti térben, aztán feltételezi az anyagi termelés természettől különböző terét is, és akkor rádöbben, hogy valójában létezik a természettől minőségileg különböző társadalmi tér szaktudománya, nem is egy szaktudománya, csak mindegyiket ilyen vagy olyan földrajznak nevezik, és valóságos tartalmuk akkor tárul fel teljes világossággal, ha kiszabadítjuk ezeket annak az "elvontan természettudományos materializmusnak" a szellemi burkából, amely elméletileg éppen a legdöntőbb ponton, az anyagelméletben mosta el részletesen, de lényegesen naturalisztikusan a természet és a társadalom különbségét. Természetesen megmarad az a feladat, hogy a tér "egységes" tudományát megalkossák. Ez azonban nem szaktudományi, hanem filozófiai feladat. S a marxista filozófiának ehhez a feladathoz Einstein előtt/után talán a földrajztudomány nyújtja a legtöbb segítséget - még a "komplex földrajzi tájfelkijelölésével" együtt is -, amely szinte sohasem tekintette a terület pusztá formának, s magát a tér tartalmas egyetemes tudományának tudva, fokozatosan kiépítette a társadalmi tér tudományát is, anélkül, hogy tudatában lett volna ennek mélyen gyökerező naturalista szelleme miatt. "Természetelvűsége" következtében beszélt tehát a társadalom térbeliségéről és nem a társadalmi térről, a gazdaság térbeli vetületéről és nem a termelési tér gazdasági oldaláról, a termelőerők területi elhelyezéséről és nem a konkrét termelési tér képzéséről, társadalomföldrajzról és nem társadalmi térrajzról, szociálgeográfiáról és nem a társadalmi tér szociológiájáról stb.

A társadalmi tér tan a természeti földrajzból nőtt ki, szellemében, terminológiájában sokáig magán viselte és még mindig hordozza eredetének jegyeit. Ha ez igaz, akkor magától értetődő az is, hogy lehet beszélni a termelés /természeti/ földrajzról, a társadalom /természeti/ földrajzról stb., mint olyan tudományról, amely a társadalom egy részének vagy egészének természeti térbeli feltételeit, alapját vizsgálja, ami azonban sohasem tévesztendő össze a társadalom "saját terével." Ezt a minőségi különbséget mossa el, ill. össze minden iskolai földrajz tankönyv, amely "földrajz" címen tartalmazza mind a "hegy- és vízrajzot", mind a mezőgazdasági és ipari termelés, a közlekedés "rajzát".

4/ A marxista szellemű "társadalomföldrajzban" és a marxista filozófiában megértek egymásra találásuk lényeges feltételei

Ha a marxista filozófiai tankönyvek térelméleti részét tartjuk szem előtt, akkor Kovács Csaba e cikk elején idézett kritikája teljesen igaz volt akkoriban és alapjában el kell fogadni ma is. Más a helyzet azonban, ha a marxista filozófiai szakirodalmat vesszük. Hiszen a gazdasági térnek a földrajzi buroktól való határozott megkülönböztetésével teljesen egyidőben látott napvilágot Lukács György felfedezése az ember "saját teré"-ről, amit azonban az esztétikailag megformált építészeti térrel azonosított.^{14/} Szigeti József már tovább megy, amikor az építőművészetet a humanizált tér művészeteként határozta meg.^{15/} Miről juthatott volna azonban eszébe egy gazdaságföldrajzos szakembernek, hogy a társadalmi tér marxista filozófiai elméletét, illetve annak kezdeteit a marxista esztétikában keresse? Vagy egy olyan írásban, amely Az idő ökonómiája címmel jelent meg... Pedig Ágh Attila ilyen cím alatt körvonalazta véleményét, miszerint Marx "a társadalmi teret" a használati értékkel kötötte össze /a "társadalmi időt" a gazdasági értékkel/, s ennek megfelelően a konkrét munkát "tértermelőnek", /az absztrakt munkát "időtermelőnek"/ nyilvánította.^{16/} Itt azonban újra beleütközünk abba a bizonyos részleges, de lényeges társadalomfilozófiai naturalizmusba. Jelen esetben arról van szó, hogy Marx a használati értéket igen gyakran "természeti"-nek minősíti. Ha azonban a használati érték munkával embe-ri szükségletekhez idomított természeti anyag, akkor mitől lesz társadalmi a hozzákötött tér? Nem foglalkoznak ezzel az alapvetőnek tűnő problémával V.M. Dolgij és A.V. Levinszon sem, akik urbanisztikai témakört elemezve az ősi várost egy adott közösség "szociális tere"-ként ábrázolják fellegvárával és vár-aljával, egy kulturával áthatott antropomorfizált térnek, középpontjában a "szakrális", "liturgikus" térrel, az adminisztratív irányítás helyével és a piactérrel.^{17/} A jelzett megoldatlan kérdéssel együtt is azonban Ágh Attila a társadalom anyagi alapjára fordította a figyelmet, az anyagi termelés terére és idejére.

Ilymódon a marxista társadalomfilozófiában halványan kezd kirajzolódni az esztétikailag megformált építészeti tér és az anyagi termelés tere egységes elméleti képbe való összefoglalásának feladata, egyelőre egy ágazati esztétikai tudomány /építészet esztétika/, valamint a település- és gazdaságföldrajz eredményeinek feldolgozása alapján. Mert több mint bizonyos, hogy az építészetben nem merül ki a társadalmi elem pusztán az esztétikával, és az anyagi termelésben a gazdasággal.

Az még magyarázatra szorul, hogy a társadalomnak a természetitől különböző terére vonatkozó első tudatos felismerése miatt a marxista esztétika egyik ágában alakult ki. Az anyagi termelés társadalmi oldalát a gazdasági formával azonosító né-

zet következtében azonban /itt most nincs szó e termelés erkölcsi és egyéb - mondjuk így - felépítményi vonatkozásairól/ logikailag szükségszerű volt, hogy a társadalomfilozófiai tétel-mélet és a "társadalomföldrajz" találkozásának első lényeges és tudatos elméleti feltétele ez utóbbi tudománycsoporton belül a gazdaságföldrajzban jött létre a földrajzi burok és a gazdasági tér egyértelmű megkülönböztetésével.

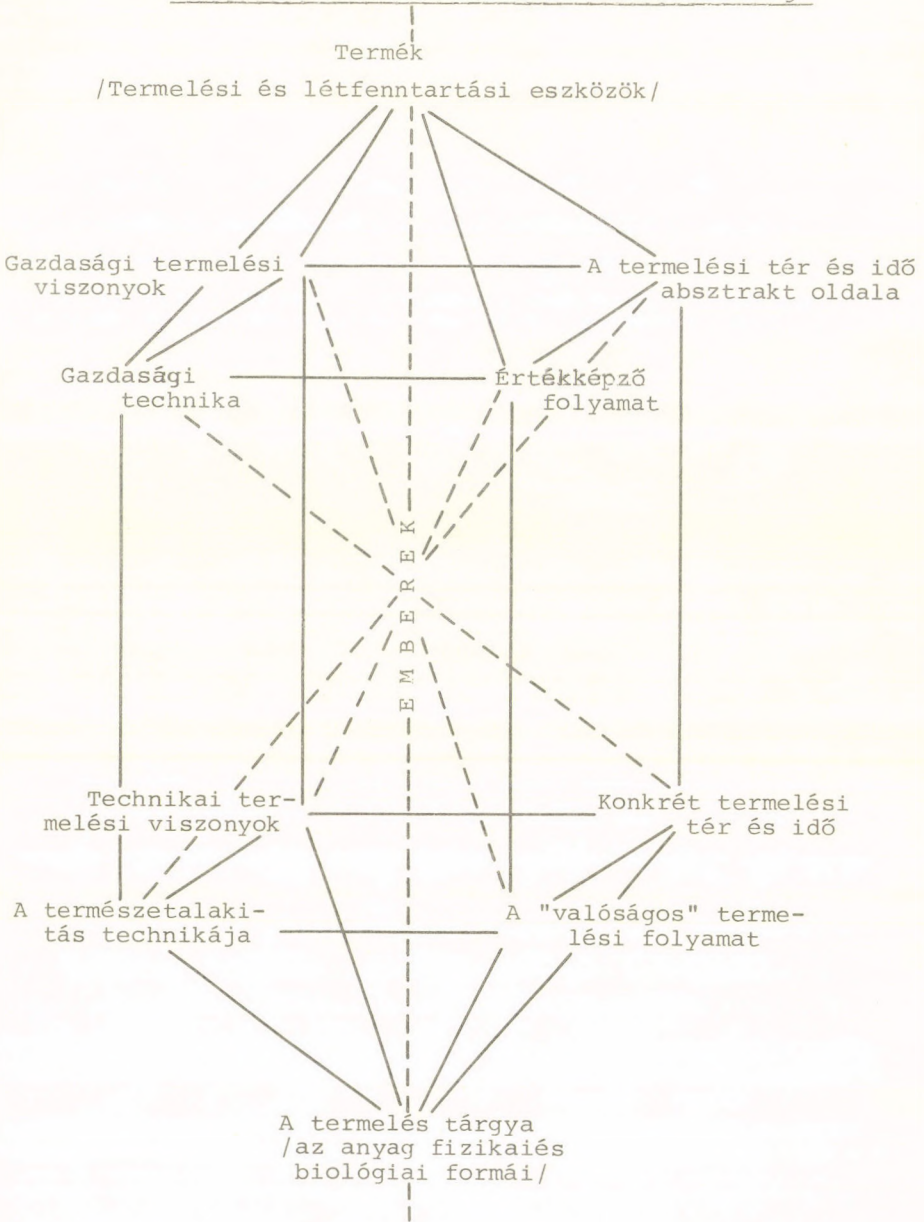
Ez a nagy elméleti előrelépés azonban megmaradt a termelő-erőket naturalizáló szemlélet problematikus társaságában. Kovács Csaba például igen világosan fejezi ki ezt a szemléletet, amikor azt írja, hogy "A természetre nyilvánvalóan csak természeti erőkkel /a termelőerőkkel/ lehet hatni. A társadalom természetföldrajzi környezete ezért a természeti térnek a társadalom természeti erői, termelőerői hatássférájába eső része."^{18/} Véleményem szerint összeegyeztethetetlen a történelmi materializmus szellemével az az álláspont, hogy a termelőerők a társadalom természeti erői. Mivel ennek a problémának a jelentősége nemcsak a társadalomföldrajznak nevezett tudománycsoport és a marxista társadalomfilozófia viszonyát érinti, hanem a műszaki tudományokat is, továbbá a történelmi materializmus és a naturalista materialista társadalomfilozófia viszonyát is, a következő s egyben utolsó pontban szeretném körvonalazni állásponatom hipotétikus filozófiai alapját, lényegét.^{19/}

IRODALOM

- 1/ Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból. Bp. Tankönyvkiadó, 1971. 215-216. old.
- 2/ KOVÁCS Csaba: Tércsemlélet és földrajz. - Földrajzi Közlemények. 1966. 41. old.
- 3/ P. CLAVAL: Le marxisme et l'espace c. tanulmányának /L'espace Geographique, 1977/3./ alapgondolatait nyersfordítás alapján foglaltam össze.
- 4/ MEM 23. 171. old.
- 5/ HORVÁTH József: A történetiség és a mozgás dialektikája.- Valóság, 1973/1. 8. old. A magyar marxista filozófusoknak ez a törekvése szovjet szerzők /A.M. Mosztempanko, V.M. Dolgij, A.V. Levinszon/ hasonló irányu kutatását követte.
- 6/ MENDŐL Tibor: Általános településföldrajz c. /Bp. Akadémiai K. 1963/ művének különösen a 11., 38-39., 45., 182-192., 474-476., 487., 492. oldalán található megállapításokra hivatkozom a könyvben érvényesülő általános felfogás alapján.
- 7/ TELEKI Pál: A földrajzi gondolat története. Bp. 1917. 172, 180, 181, 184. old.
- 8/ Uo. 168. old.
- 9/ BULLA Béla: Általános természeti földrajz. Bp. Tankönyvkiadó. 195. 42-43. old.

- 10/ MIHOLICS József: A természetföldrajz néhány időszerű kérdése. - Földrajzi Értesítő. XIX. évf. 1. Ak. K. 113. old.
- 11/ MÉSZÁROS István: A természeti földrajz néhány elméleti és gyakorlati problémájáról. - Földrajzi Értesítő. X. évf. 2. 239, 241. old.
- 12/ Cs. VINKOVICS Márta: Hozzászólás a földrajzi tájfogalomról szóló vitához. - Földrajzi Értesítő. XX. évf. 1. 72-73. old. Kiemelés - MA.
- 13/ SZÁVA KOVÁCS Endre: Földrajztudományi látszat és geográfiai fikció. - Földrajzi Értesítő. XXI. évf. 1972/2-3. 318, 334. old.; XIV. évf. 1965. 2. 285. old.
- 14/ LUKÁCS György: Az esztétikum sajátosságai. 2. Akadémiai K. Bp. 1965. 396-398, 444, 445. old.
- 15/ SZIGETI József: Bevezetés a marxista-leninista esztétikába. Bp. Kossuth, 1966. 93, 104, 105, 107, 108, 112. old.
- 16/ ÁGH Attila: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Bp. Magvető, 1977. 149-152, 154. old.
- 17/ Történelem és filozófia. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. Bp. Gondolat. 1974. 12, 16-17, 20, 24. old.
- 18/ Ez a megállapítás és a vele értelemszerűen megegyező gondolatok a szerző először idézett irásának 219., ill. a 220., 224., 231., 232., 237. oldalán találhatók.
- 19/ A Földrajzi Értesítő következő számában található meg.

A termelési mód duális szerkezetének sémája

A TERÜLETI FOLYAMATOK MODELLEZÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Dr. Rechnitzer János

A térben megnyilvánuló folyamatok, mint a társadalmi, gazdasági és környezeti folyamatok általában nem önmagukban léteznek, hanem akár kezdő vagy akár végpontjaikon keresztül kapcsolódnak egymáshoz. A területi folyamatok vizsgálatakor így nem nélkülözhetjük az átfogó szemléletet, a komplexitást, amely "arra kötelez, hogy minden esetben ellenőrizzük, vajon teljes mértékben figyelembe vettük-e az egyes elemek kölcsönös kapcsolatát, hogy a tudományos absztrakció nem idéz-e elő a telepítés képében jelentős hibákat. Bármilyen konkrét kérdések is kerülnek megoldásra - körzetesítés, településhálózat rendszerének kialakítása, az irányítási problémák megoldása, a termelési komplexumok kialakítása, a természetvédelem stb. - elsősorban a kutatás tárgyának komplex jellegére vonatkozó elvet kell figyelembe venni." ^{1/}

A területi folyamatra jellemző komplexitást, egy ipartelepítés példáján keresztül kívánjuk bemutatni, amely nemcsak a vizsgálatok szemléletmódját foglalja magában, hanem annak módszertani jellegéhez is eligazítást nyújthat.

A természeti erőforrásra települt ipari beruházás az adott területen munkaalkalmat teremt, növeli a kiáramló jövedelmeket, ezzel megnő a kereslet a tartós fogyasztási cikkektől kezdve egészen az élelmiszerig. A kereslet növekedése hat a kereskedelmi hálózat bővítésére, valamint a közeli vonzásközpont elérhetőségére /pl. a közlekedésre/. A munkaalkalom alapján kialakuló új szakmai struktúra a jövedelmi helyzet megváltozásával együtt átalakulásokat idéz elő az életmódban, a szemléletben, a szellemi fogyasztásban, s mindezek kifejeződnek a művelődési háztól kezdve a gépkocsiállományon át a hétfégi telekig. A telepítés megfelelő piacot teremt a kapcsolódó, az alapanyagellátó vagy késztermékfeldolgozó üzemeknek, gyáraknak, ezekben is növekszik a termelés, és ezzel együtt a beruházás a környékbeli településekben is változásokat eredményez.

A telepítés meghatározó szempontja az alapanyagbázis volt, így a környezet fokozatos átalakításával megindul a földrajzi táj jellegének megváltozása, amelyben az egyik elem egyensúlyi állapotának felbomlásával tényező sokasága jön mozgásba, s a változások - sokszor megállapíthatatlan - sorozata indul el. A telepítésnek a környezetre gyakorolt hatása "a kimenetek" /output/ oldalán is számottevő, mivel a termelési folyamat eredményeivel együtt - azok elválaszthatatlan alkotójaként - környezetet károsító termékek jelennek meg és ezeknek a felszívását csak az üzem közvetlen vagy tágabb környezete végezheti el. Ebben a környezetben társadalmi-gazdasági alakulatok, települések sokasága szerveződhet, amelyeknek a hatékony, vagy számos esetben alapvető működése az átalakult környezet miatt már nem lehetséges.

A komplexitás, tehát mint a példa is mutatja, a területi folyamatok egyik alapvető sajátossága és így az elemzési módszerek jellegét is meghatározza. Vagyis olyan vizsgálati eljárások kiválasztására kötelez, amelyekkel a területi folyamatokat és jelenségeket^{2/}, azok minden alkotóját együttesen, vagy külön-külön, egymás feltételezettségében tudjuk elemezni. A területi folyamatok és jelenségek rendszer szemléletű vizsgálatával a komplexitás igényét a módszerek oldaláról kielégíthetjük.

A terület mint rendszer^{3/} funkcionál, hiszen alkotó elemeinek önálló léte van, továbbá ezek egymással és a környezetükkel rendszeres, folyamatos és megszakíthatatlan hatáskapcsolatban állnak. A terület rendszer szemléletű felfogása számunkra itt most eszköz, hiszen ezzel a közelítéssel kívánjuk a területi modelleket és azok funkcióit érzékletesebben szemléltetni. A területrendszer elemeinek, azok kapcsolatainak, belső viszonyainak, a környezetével folytatott interakcióinak feltárása és kutatása még a jövő feladata. A vizsgálatunk szempontjából az egyszerűség kedvéért három alrendszerre bontjuk a területrendszert és ezen alrendszerek - a gazdasági, társadalmi és környezeti - kapcsolatainak és viszonyainak átgondolásával - a környezeti alrendszer funkcióinak példáján - közelebb kerülhetünk a területi modellekkel szemben támasztható követelményekhez.

A területi gazdasági alrendszeren a termelő, elosztó és kiszolgáló folyamatokat és szervezeteket értjük, amelyek a terület sajátos természeti, történelmi, gazdasági fejlődésének az eredményei és egyttal szerves részét alkotják a népgazdaságnak. A gazdasági alrendszerben, vagy attól függetlenül önállóan funkcionál az infrastrukturális alrendszer, amely a hálózatát és a vázát adja a gazdasági alrendszernek és annak működésének, ugyanakkor másik funkciójában a népesség társadalmi, gazdasági és fogyasztási folyamatainak a közvetítője is. A társadalmi alrendszer a népességtől kezdve az irányításon át egészen az életmódig a terület "életfunkcióit" és ezek szabályozó mechanizmusait tartalmazza.

A környezeti alrendszer alatt a természeti és átalakított földrajzi tájat értjük, amely mozgástere a gazdasági és társadalmi alrendszernek.

2/ A folyamat alatt a területen lejátszódó társadalmi-gazdasági és környezeti változások és történések egységes sorozatát értjük. A jelenség ezeknek az eredménye, amelyek mérhetőek és pontosan körülhatárolhatóak.

3/ "A rendszer általánosságban célja és funkciója révén definiálható, a környezetétől elhatárolható külvilággal kölcsönhatásban álló sajátos tulajdonságok összessége. Elemekből áll, amelyek egymásra meghatározó hatást gyakorolnak és az adott módon kapcsolódnak egymáshoz."

A környezeti alrendszer szempontjából elemezzük végig a területrendszer működését. A gazdasági alrendszer a benne végbemenő folyamatok hatására /a termelés, az anyagi javak előállítás és elosztása/ a környezetben változásokat indukál. Ezek a változások egyrészt a természet erőforrásainak ^{4/} felhasználásával, azoknak anyagi javakká történő előállításában nyilvánul meg. Másrészt a termeléssel együtt, attól elválaszthatatlanul környezet károsító termékek kibocsátása történik meg, és ezek a természetes és mesterséges környezetben változások sorozatát indítják el. Ezek a változások felborítják a környezet "természeti" rendjét, egyensúlyzavarokra és ezáltal visszafordíthatatlan vagy visszafordítható károsodásokra vezetnek. A károsodások - mivel a környezet alrendszerben az elemek meghatározott viszonyok /algoritmusok/ alapján épülnek fel - az átalakulásokat, a hatásokat nem csupán az adott környezeti folyamatban, hanem annak kapcsolódási pontjaiban, megnyilvánulási terében is. Az átgyűrűzött, közvetlenül nem mérhető hatások bizonyos küszöbértékek elérésével egy vagy több elem, elemcsoport vagy az egész alrendszer működését akadályozhatják.

A megindult környezet állapotváltozások visszahatnak a gazdasági alrendszerre, annak működésére. A környezetből nyerhető természeti erőforrásokat csak "természeti" állapotukban lehet feldolgozni, így azokat egyre növekvő költségekkel erre az állapotra kell hozni. Továbbá a felhasznált természeti erőforrások fokozatos kimerülésével a termelés alapellátottsága korlátozódik.

A környezet, tehát mind a bemenetek, mind a kimenetek oldaláról visszahat a gazdasági alrendszer működésére, annak egyik legfőbb korlátja s gátja lehet.

A gazdasági alrendszer hatására megindult környezeti változások kihatnak a társadalmi alrendszer működésére is. A természet erőforrásait nemcsak a gazdasági alrendszer "fogyasztja", hanem a társadalmi alrendszer is, azaz a munkaerő újratermelésének minőségi feltételei ebben a szférában fogalmazódnak meg és realizálódnak. A minőségi feltételek szerepe ma már egyre jelentősebb, amelyek közül számtalan, akár közvetlenül, akár közvetve a környezettel van kapcsolatban, onnan indul ki és oda érkezik vissza. A munkaerő újratermeléssel együtt, annak feltételeként a környezetet is újra kell termelni, amely a jövedelmek bizonyos mértékű átcsoportosításától a környezetvédelmi morálíg sok tényezőt foglal magában. A negatív - a környezet oldaláról jelentkező - társadalmi közérzet és az emberi egészségre kifejtett környezeti hatások együttesen a társadalmi

4/ A természeti erőforrásokban az ún. "szabad javakat" is beleértjük, mivel gazdaságilag ezek ma már mérhető értékek. Megfelelő mennyiségben és minőségben történő újratermelésük egyre nagyobb munkaráfordítást tesz szükségessé.

alrendszer szemszögéből, de a környezeti folyamatoktól motiváltan jelentik a gazdasági alrendszer működésének újabb korlátjait, akadályait.

A terület folyamatainak és jelenségeinek vázlatos rendszerszemléletű elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy bármelyik részébe történő beavatkozás elemeket, elemcsoportokat és alrendszereket hoz mozgásba. A hatásokat, azok továbbterjedését, következményeit csak olyan elemzési módszerrel követhetjük nyomon, amely képes a területet magát vagy annak alkotóelemeit és azok kapcsolatát teljességében átfogni.

A modell és nézőpontjai

Az elemzési eljárásoknak a területi folyamatok és jelenségek alapvető meghatározottságát a komplexitást tükrözniük kell. Ezt a rendszerszemléletű közelítésben a valóság összefüggéseinek átfogó ábrázolási eszközével, modellel tudjuk következetesen megoldani.

A modell "a megismerés objektumát reprodukáló vagy visszatükröző, azzal objektív megfelelési viszonyban lévő és a tudományos kutatás folyamatában azt helyettesítő anyagi vagy eszmei rendszer, amelynek tanulmányozása új információ szerzését teszi lehetővé magáról a megismerés eredeti objektumáról."^{5/} A modell tehát a tudományos megismerés sajátos eszköze, mivel rajta keresztül elemezhetjük a valóságot, az ott végbemenő folyamatokat és létező jelenségeket, azok egymásra gyakorolt hatásait és viszonyait.

A területi elemzési eljárásokban a modellek szerepét az teszi szükségessé, hogy a területek összetett, bonyolult rendszert, un. "kibernetikai rendszer"-t alkotnak. Ezekre a rendszerekre jellemző a bonyolult felépítés, és összetett kapcsolatok, amelyek egyrészt az alrendszereken belül, másrészt az alrendszerek között léteznek és együttjárnak a magas szervezettséggel és irányíthatósággal. Az elemek, elemcsoportok, alrendszerek hierarchikus felépítésén túl a környezettel rendszeres interakcióban, érintkezésben vannak, működésükhöz szükséges tényezőket /energiát/ részben onnan szerzik be és tevékenységük eredményeit is részben oda továbbítják.

A modell-módszerrel tudjuk ezt a bonyolult rendszert megfogni, hiszen a modell mása az eredetinek, annak megfelelője, bizonyos előre meghatározott feltételek között. Ez a speciális kép a modell, a valóságot a leegyszerűsítés /idealizálás/ folytán közelebb hozza, ezáltal lehetőséget ad annak teljesebb megismerésére. A megismerés esetünkben az információszerzés. A területi modellek kialakításával a célunk az, hogy felvázoljuk az adott /kiválasztott/ területi egység kiemelt folyamatainak vagy jelenségeinek belső összefüggéseit, mozgási és fejlődési pályáit és az arra ható vagy azáltal befolyásolt hatáskörzet /elemek, elemcsoportok, alrendszerek/ viselkedéséről ismereteket szerzünk. A modell-módszerrel a modellt vizsgáljuk, azt teszteljük le, különböző fejlődési és fejlesztési variánsokat elemzünk ve-

le, de megállapításainkat, következtetéseinket már a valóság objektumaira értelmezzük. A kívánt, a célul kitűzött működési területek, fejlesztési pályák megvalósításához szükséges utakat csak akkor érjük el reálisan, ha modellünkben törekedünk a logikai precizításra. Ez a precizitás a felépítésben, a szerkesztésben, az alkotóelemeik és kapcsolataik pontos meghatározásában és ezek egzakt visszatükröződésében rejlik, mivel ennek hiányában a kívánt hatásokról és azok átgyűrűző következményeiről megbízható képünk nem lesz.

A területi modellekben a valóság pontos, megbízható ábrázolására két nézőpont együttes érvényesítése szükséges, ezek: a területi és a népgazdasági^{6/} nézőpontok. A gazdasági alrendszer elemeinek és azok kapcsolatainak példáján keresztül kísérjük végig, hogy a területiséget, azaz az alrendszer sajátos, belső, területileg jellemző tényezőit és a környezetet /a népgazdasági elemeket/ miként kell figyelembe venni egy modell felépítésében.

A gazdasági alrendszer modellezésénél az ágazatok egyértelmű elkülönítésére, kiemelésére, a köztük lévő ok és okozati összefüggések megragadására kell törekednünk, hogy a modellek információt adhassanak a gazdasági döntésekhez. A modellszerkesztésnél a terület gazdasági strukturájában, annak fejlődésében alapvetően szerepet játszó kategóriákat kell megragadni ahhoz, hogy a területről átfogó jellegű ismeretekkel rendelkezünk.

Az alapvető kategóriák a gazdasági szerkezet vizsgálatánál alkalmazott modelleknél, a fontosabb ágazatok termelése, a termelés eszközigényessége /álló- és forgóeszköz/, a munkaerő, ezek között a kategóriák között kialakult kapcsolatok, amelyek a rendelkezésre álló kapacitástól a termelés irányába, illetve a termelés irányából a kapacitások felé hatnak.

A kölcsönhatások átfogó megjelenítésével továbbá elengedhetetlenné válik a termelés végső céljának bekapcsolódása, hiszen csak így lehetséges az értékesülési, a felhasználási folyamatokon keresztül megállapítani területek ágazati termelésének gátjait, szűk keresztmetszeteit. A termelés végső céljának beiktatásával azt is áttekinthetjük, hogy a területi ágazatok termelésének milyen a szerepe más területek és az ottani ágazatok tevékenységében, s ennek segítségével lemérjük a vizsgált egység területi, ágazati specializációját, koncentrációját a nagyobb térség/ek/ gazdaságában.

A reálfolyamatok tárgyalását a modellben ki kell egészítenünk a pénzügyi folyamatokkal, a kettő együttesen ad megfelelő információt arról, hogy pl.: a pénzügyi műveletek eredményeként létrejött jövedelem átcsoportosításoknak milyen keresleti kihatása lesz a piacon, ez miként érvényesül a terület termelésének bővítésében vagy az esetleges szűkítésében.

A területi nézőpontnál tehát azt a célt tűzzük ki, hogy feltárjuk és egzaktan megragadjuk az elemezni kívánt alrendszer belső szerkezetét, kapcsolatait, fejlődési pályáit, elsődlegesen az adott terület szempontjából és annak sajátosságainak ér-

vényesítésével. A következő lépés már a horizont kitágítása, azaz - a gazdasági alrendszerrel maradva - a népgazdasági /vagy a területrendszer környezeti/ nézőpontjának beiktatása.

A terület mint összetartozó társadalmi-gazdasági környezeti térbeli alakulat a népgazdaság alrendszereként funkcionál. Az alkotó alrendszereinek elemzésénél, azok belső tartalmi, mozgási és fejlődési folyamatainak vizsgálatánál és azok jövőbeli állapotainak előre vetítésénél nem feledkezhetünk meg azokról az aspektusokról sem, amelyek mint az egész rendszer, a népgazdaság alapvető meghatározottságából fakadnak. A népgazdasági nézőpontok érvényesítésével a területi modelleknél az összetartozó területi egységet, mint a gazdaság alrendszerét helyezhetjük el az egész folyamataiban, ezáltal az egész gazdaság alapvető célkitűzéseinek területi érvényesüléséről tudunk számot adni. A népgazdaság irányítása végső soron a területi szinteken valósul meg, hiszen ezek fogadják be a döntéseket és jelzik is vissza azokat.

A területi modellek pusztán egymás mellé állítása is rendkívül hasznos információval láthatja el a népgazdaság irányítóit. Így lehetőség kínálkozik az egyes területek gazdasági helyzetének, az ágazatok termelésének, a termelőkapacitások nagyságának, a munkaerő foglalkoztatottsági szintjének, szerkezetének, valamint az életszínvonal területi eltéréseinek és különbségeinek megítélésére.

Az ágazati és területi fejlesztési elképzelések szembeállításában szintén meghatározó lehet egy területi modell. Segítségével jól behatárolhatjuk az egyes ágazatok fejlesztésének területi következményét, felmérhetjük az adott ágazat kapacitásfejlesztésének hatását nemcsak a terület ágazatainak termelésében, a munkaerő-helyzetben, a jövedelmi viszonyokban, a népesség életszínvonalában, hanem tájékoztatást kaphatunk a szomszédos régiókban kifejtett hatásokról is, azaz lemérhetjük az ágazatok fejlesztésének következményeit a terület gazdaságában és annak kapcsolatai révén a népgazdaság más területeiben.

A területi modellekkel a népgazdasági tervezés felmérheti, hogy a területi fejlesztési elképzelések összhangban vannak-e a népgazdaság egészének fejlesztési célkitűzéseivel. A területi fejlesztési tervek csak az adott területi egység gazdaságának lehetőségeiből, termelő kapacitásából, ágazati termeléséből, munkaerő-helyzetéből indulnak ki, amelynek következtében vagy tulbecsülik vagy alábecsülik lehetőségeiket. A népgazdasági fejlesztésekkel történő egyeztetésekkel, - mindehhez a területen a rendelkezésre álló elemzési modell a "belső" információit adja - módosítani lehet a területi fejlesztési elképzeléseket és ezáltal a konkrét fejlesztések erőforrás szükségessége feloldható, illetve megvalósítható a nem megalapozott fejlesztések erőforrásainak racionális átcsoportosítása is.

A központi irányításnak nem közömbös, hogy fejlesztési elképzeléseik az egyes területeket mennyiben érintik, hogyan befolyásolják ezáltal a területek gazdasági-társadalmi szerkezetét, milyen jellegű és nagyságú népesség mozgást indukálnak, a

telepitések természeti és gazdasági erőforrásai milyen időhorizonton belül biztosítják a termelőerők hatékony és gazdaságos működését. A tervfeladatok területi hatását külön-külön nagyon nehéz és költséges áttekinteni, valamint nem lenne biztosított azok teljes területi következményének feltárása sem. A területi modelleken keresztül a központi irányítás a fenti bizonytalansági tényezőket kiküszöbölheti, ugyanakkor a területi fejlesztési elképzelések megítélésénél ezeken keresztül jelentős segítséget kaphat.

A modellezésnél tehát az alapvető meghatározó követelmény, hogy a kiemelt területi jelenséget és annak folyamatait pontosan, az adott lehetőségekhez mérten a legátfogóbban írjuk le. A leírásra, a modell szerkesztésre többféle lehetőségünk van, ehhez tekintjük át a modellek osztályozását a felépítési módjuk és szerkezetük alapján.

A modellek osztályozásánál két főcsoportot különítenek el, az anyagi és az eszmei ^{5/} modelleket. Az elkülönítést a felépítési módjukban és funkcióikban lévő különbségek alapján határozzák meg. Az anyagi ^{7/} modellek között szerepelnek a matematikai és kibernetikai modellek.

A területi modellek döntő részben ebbe a két kategóriába tartoznak, illetve a felépítésüknél a matematika és a kibernetika apparátusrendszere kerül felhasználásra, illetve a működetésre.

"Modell-funkciót tölt be egy matematikai rendszer abban az esetben, amikor az általa leírt objektum helyett maga válik a kutatás közvetlen tárgyává, s analizise bizonyos új információkat szolgáltat az objektumnál. ^{8/} A matematikai összefüggések azért szükségesek, hogy világossá tegyék az elemek közötti viszonyokat, ezzel a verbálisan nehezen kifejezhető, bonyolult törvényszerűségek viszonylag egyszerű alakra hozhatók és a feltételezésekkel egyértelműbben körülhatárolhatók. Továbbá a matematikai leírások alapján ki lehet számítani a modellekben szereplő paramétereket, és így lehetőség van a törvényszerűségek aktualizálására az adott területi körülmények között. Végezetül a matematikai apparátus nemcsak az összefüggéseknek a valósággal

^{7/} Az anyagi modellek objektíve léteznek, tárgyi elemekből épülnek fel, az anyag meghatározott mozgásformájába tartoznak, s e mozgásforma törvényei szerint funkcionálnak". Kocsondi, /1976/.

^{8/} A mátrix módszerre épülő elemzésekkel szemlélteti a szerző a matematikai módszer modell funkcióját. A mátrixon végzett műveletek lehetővé teszik a gazdaság folyamatainak tanulmányozását és itt "a matematikai apparátus nem annyira a megismerés eszköze, hanem sokkal inkább közvetlen tárgya, az objektum helyettese a kutatás folyamatában." Kocsondi /1976/

történő egybevetését könnyíti meg, hanem a konkrét, a számszerű értékek segítségével a területi fejlődés egyes csomópontjaira vonatkozó döntésekhez is segítséget nyújt. ^{9/}

A matematikai modellekhez közel állnak a kibernetikai modellek, abban különböznek azonban az előzőktől, hogy nem a jelenségek belső összefüggéseinek leírására törekszenek, hanem a rendszerek "irányítási, vezérlési és szabályozási folyamataihoz kapcsolódnak. Továbbá ezek a modellek a bonyolult dinamikus rendszerek viselkedésmódját, illetve a rendszerek környezetükhöz való viszonyát fejezik ki. ^{5/}

A kibernetikai modellek a területrendszer dinamikus állapotváltozásainak leírására szolgálnak, amelyekben egyrészt a vizsgálat tárgyának időbeli alakulásáról, fejlődési pályáinak lehetséges variációjáról, az egész rendszer működésének szimulálásával adnak tájékoztatást. Továbbá az elérni kívánt állapotok megvalósításának belső szabályozási és irányítási mechanizmusainak kijelölésére is alkalmasak. Ezek a modell-típusok jelenleg még a kidolgozás stádiumában vannak, azonban már néhány hazai kísérletről is beszámolhatunk. ^{10/}

A valóság folyamatainak leírására nemcsak matematikai apparátusokra épülő modellek alkalmasak, hanem "a gondolkodás /és a logika/ törvényei szerint működő, csak a megismerő szubjektum fejében létező, azokat anyagi formában kifejező logikai vagy eszmei modellek." ^{5/} A területrendszer elemzésében ezek a modell-típusok elsődlegesen a belső összefüggések logikai kapcsolatainak és rendjének feltárására, a folyamatok működési terének törvényszerűségeinek felvázolására, a mechanizmusok, a szabályozás következményeinek átgondolt leírására szolgálnak. ^{11/}

A logikai vagy eszmei modellekkel a területi folyamatokat és jelenségeket rendszerezhetjük, a kialakult formákat kategorizálhatjuk, sajátos területi fejlettségi típusokat jelölhetünk ki és elemezhetünk.

A területi folyamatok és jelenségek leírására a fentebb bemutatott modell-típusok bármelyike alkalmas. Ezek a vizsgálat tárgyára vonatkozóan együttesen és külön-külön is alkalmazhatók, azonban a meghatározó a különböző felépítésű modell-típusok alkalmazásánál mindig is az elemzés célja.

^{11/} A gazdaság adott fejlettségi szintjén az irányítási rendszer szükségszerű átalakulásának területi metszeteit egy eszmei modellben vizsgáljuk. A tanulmány jó példa arra, hogy a terület alkotó elemeinek felvázolását, működési és kapcsolati szintjeit a logikai eszközökkel is nagyon pontosan fel lehet tárni. /Mandel G. - Gáspár L., 1977/.

Két altípus: az áttekintő és a tervezési modell

A területi modellek szerkesztésénél az adott területi egység vagy annak kiválasztott alkotórészének átfogó, komplex jellemzése a cél, amelynél nem feledkezhetünk meg a terület környezetéről, azaz a tágabb térséggel kialakított kapcsolatokról, illetve azok meghatározó jellegéről sem. A modellek kialakításánál azonban létezik egy másik - közvetlenül vagy közvetve érvényesülő - cél is, éspedig az, hogy a területi tervezést, annak megalapozását, akár a döntés előkészítésében, akár a módszertanának fejlesztésében ezekkel az elemzési eljárásokkal meg-alapozottabbá tegyük.

A területi tervezés különböző munkafázisaiban más-más modellek alkalmazása szükséges.

A tervezés nem függetleníthető a meglévő állapotok alapos, részletes ismerete nélkül, hiszen ezek adják a kiindulópontot a további fejlődéshez, a fejlesztési elképzelésekhez. A terület társadalmi-gazdasági-környezeti jellemzőinek részletes áttekintése nélkül a fejlesztési irányok és az azokhoz kapcsolódó beavatkozások sorozata, a döntések megalapozatlanokká válnak és így a kívánt eredmények nem vagy csak mérsékeltten következnek be.

A területi modellek egyik csoportja az áttekintő modellek, ehhez a döntéselőkészítő, helyzetelemző fázishoz kapcsolódnak, illetve jellegükből adódóan erre alkalmasak.

Az áttekintő modellek az adott területi folyamatot vagy azt kifejező alrendszer bizonyos ismérvek alapján jellemzik, és ezek segítségével kimutatják, s pontosan körülhatárolják az eddigi fejlődés főbb meghatározóit, a fejlődési pálya mozgató tényezőit. Továbbá jellemzik a meghatározó tényezők egymásközötti kapcsolatait vagy ezek viszonyát valamilyen a folyamat további működése szempontjából alapvető másik folyamat/ok/hoz vagy alrendszer/ek/hez.

Az áttekintő vagy feltáró modellek esetében mindkét tényező rendkívül jelentős, hiszen a meglévő ismérvsorozatok alapos körülhatárolása nélkül a második lépésben jelentkező kapcsolat, és ezáltal a mélyebb összefüggések nem vagy csak felszínesen közelíthetők s érthetők meg. Ez a modelltypus lényegében a meglévő állapotok statikus rögzítésével a vizsgált területi folyamat legfontosabb ismérveinek kijelölésére alkalmas, de a dinamikus, tehát az időbeli összehasonlítással vagy az időelemzéssel az ismérvek és a kapcsolatok változásának irányáról és jellegéről is feltárhatunk törvényszerűségeket.

Az áttekintő modellek még csak előkészítenek, az alapvetőnek vélt elméleti összefüggések vagy feltételezések igazolását bizonyítják, azonban a területi fejlesztés kialakított, elképzelt értékeinek eléréséhez vezető utakat nem jelölik meg. A "meg nem jelölésen" természetesen nem azt értjük, hogy ezek a modellek éppen a törvényszerűségek vagy az okozati összefüggések kimutatásával nem képesek a jövőbeli állapot felvázolására, ellenkezőleg, következtethetünk belőlük a jövőre, de a kívánt

állapotok elérését nem vagy csak nehezen /nem egyértelműen/ olvashatjuk ki belőlük. Olyan modellekre van szükségünk, amelyek építenek a feltárt törvényszerűségekre és ezek alapján vagy más társadalmi-gazdasági megfontolásból kijelölt célok elismeréséhez vezető útról tájékoztatják a felhasználókat.

A felhasználók elvárása, hogy a célok megvalósulásának legkedvezőbb módjait megismerhessék, az egyes döntések minden következményeiről áttekintésük legyen, azaz nagyobb biztonsággal alakíthassák a terület társadalmi-gazdasági környezeti folyamatait.

A tervezési modellcsoport kidolgozásánál az elsődleges célunk a nem területi folyamatok leírása, hanem a leírason és jellemzésen /áttekintésen/ túl egy bizonyos cél érdekében a jellemzett területi folyamatot működtetjük, kiszűrve a káros, kedvezőtlen hatásokat, azok minden megjelenési formáját. A lehetőségekhez mérten ezzel a modell-típussal a területrendszer jellegeből adódóan nemcsak az adott folyamat megjelölt állapotának elérési módjait kell bemutatnunk, hanem a hozzákapcsolódó más folyamatokban, azokat megjelenítő alrendszerekben kifejtett követelményekről is számot kell adnunk.

A tervezési modellek kétféle megközelítésben tárgyalhatják a célkitűzéseket. Az egyik megközelítésnél a célokat közvetlenül beépítjük a modellbe, korlátokat, feltételeket szabva folyamatoknak, ugyanakkor célként megjelöljük ezeknek a folyamatoknak az adott rendszeren belüli optimumát. Az ilyen jellegű modell szerkesztésénél két problémával kell számolnunk, egyrészt az időhorizontok kibővülésével a terv vagy a döntés realitását elveszítheti, ezáltal nem ad tényleges segítséget a jövőbeli állapotok előreveteléséhez, másrészt a célok megvalósítása rendkívül nehéz, bonyolulttá és nem utolsó sorban bizonytalaná teszi a modellszerkesztést, illetve az ehhez kapcsolódó vagy erre épülő tervezést.

A másik módja lehet a tervezést szolgáló modellszerkesztésnek, hogy a célok ismeretében nem egyetlen optimális utat jelölünk meg, hanem a kielégítő utak sokaságát vázoljuk fel. Ezeknek a modelleknek a kialakítása mellett több tényező is felsorakozik. A terület társadalmi-gazdasági-környezeti alrendszeriben váratlan fordulatokra, változásokra rendszerint számíthatunk, így a több megoldási variánsból kisebb hibaszázalékkal kiválaszthatjuk a megfelelőt vagy elfogadhatót. A célokhoz vezető utak kiindulási és végpontjai között rendkívül sok lehetőségünk van, nem biztos, hogy az első látásra helyesnek vélt megoldás adja a legjobb közelítést, hiszen az egyirányban megfogalmazott optimumnak a más-más folyamatra vagy alrendszerre történő kihatásait nem tudjuk megfelelő biztonsággal becsülni. Így ennek a tervben való alkalmazásával olyan hatások is bekövetkezhetnek, amelyek esetleg a célok módosítására vagy megváltoztatására kényszerítik a tervek végrehajtóit. Végül ki kell még emelni, hogy a modellszerkesztés többvariánsos típusánál lehetőségünk van gyorsan beavatkozni a területrendszerbe. Ezt tehetjük a megoldási változatok nagy száma miatt is, valamint

a modellszerkezet megváltoztatásával, illetve a kialakult helyzetet jól tükröző újabb változatok kidolgozásával.

Az áttekinthető és tervezési modellek között természetesen merev határt húzni nem szabad, egymás nélkül - éppen a tervezésben való felhasználásuk más-más területe miatt - nem képzelhetők el. Találhatók ma már olyan, egyre gyakrabban használt területi modellek, amelyek önmagukban elégítik ki a helyzetfeltárás, a szerkezet-elemzés és a tervezés, valamint a kijelölt állapotok eléréséhez vezető utak külső és belső következményeknek bemutatásának igényét is.

Az input-output analízisre épülő területi ágazati kapcsolatok modellje, egyrészt bemutatja a gazdaságszerkezet belső összefüggéseit, területi kapcsolatait, kötődését, valamint a kimenetek /végső felhasználás/ feltételezettségét a bemenetek /a beszállítások/ által. ^{12/}Másrészt alkalmasak a területrendszer alrendszereinek összekapcsolására ^{13/} és azok önálló ábrázolására ^{14/}, valamint a körülöttünk lévő viszonyok és meghatározottságok kimutatására is. Végezetül a modellek dinamizálásával a tervezéshez - akár a gazdasági vagy egyéb alrendszerek és azok összekapcsolásával a területrendszer egészére vonatkozóan - a döntések modellekben történő kipróbálásával, a teszteléssel megfelelő információt adnak.

IRODALOM

- 1/ NYERKASZOV, N.N.: A szocialista gazdaság területi fejlesztésének elmélete és gyakorlata. Kulcsár Viktor szerk.: Területfejlesztés a szocialista országokban. Bp. 1975. Közgazd. és Jogi K. 438 p.
- 3/ KOCSIS J. - ERDŐSI, Gy.: A gazdasági termelőrendszer irányításának egyes új módszerei. Kézirat, Bp. 1977.
- 5/ KOCSONDI A.: Modellmódszer. Bp. 1976. Akadémiai K. 210 p.
- 6/ CSEPINSZKY A.: Egy regionális ágazati kapcsolati mérlegrendszer kialakításának néhány kérdése. - Területi Statisztika. 1973. 6. sz.
- 9/ ANDORKA R. - DÁNYI D. - MARTOS B.: Dinamikus népgazdasági modellek. Bp. 1967. Közgazdasági és Jogi K. 410 p.
- 10/ LIGETI I. - CSERNÁTONY Cs.: A gazdasági körzetek növekedési pályái és azok elemzése. A regionális elemzések módszerei. Szerk.: Kulcsár Viktor. Bp. Akadémiai K. 1976. 334 p.
- 11/ MANDEL G. - GÁSPÁR L.: A gazdasági folyamatok térben való szintetizálása, körzetek növekedési pályái és azok elemzése. - Közgazdasági Szemle. 5. sz. 151-174 p.
- 12/ RECHNITZER J.: A Baranya megyei ipar szerkezete és területi kapcsolatainak néhány jellemző vonása. - Pécsi Műszaki Szemle. 1978. 2. sz.

- 13/ LEONTIEF, W. - FORD, D.: Air pollution and the economic structure: empirical results of input-output computations. Input-Output Techniques. eds. A. Brody and A.P. Carter. North Holland Publishing Company. 1972.
- 14/ PETERKA, V.: Lakott területek komplex szisztémájának modellezése. Kézirat. 1978. 51 p.
- 15/ FRANCIA L.: A faktoranalízis alkalmazási lehetőségei a területi tervezésben. Bp. 1974. OT. Tervgazd. Intézet. 117 p.
- 16/ ILLÉS I.: Regionális gazdaságtan /Kézirat/. Bp. 1976. Tankönyv K. 289 p.
- 17/ LACZKÓ L.: A kanonikus korrelációs számítás, a clusteranalízis és az egymásrahatási modellek egy fajtájának alkalmazási lehetőségei a területi elemzésekben. - Tervgazdasági Értesítő. 1976. 2. sz.

VÁLTOZÁSOK A VIDÉKI VÁROSI ÉS VÁROSKÖRNYÉKI IPARI

MUNKÁSSÁG ÉLETMÓDJÁBAN

/A pécsi agglomeráció szociológiai vizsgálatának hipotézise, módszere és a vizsgálat néhány tanulsága./

Kárpáti Zoltán

A Magyar Tudományos Akadémia Dunántuli Tudományos Intézete és az MTA Szociológiai Intézete 1976-ban közös kutatást indított a pécsi agglomeráció térségében. A kutatás célja mindekelőtt az volt, hogy a falu és város élő kapcsolatát az agglomerációs térségben lezajló életforma változások segítségével mutassuk be. Más településszociológiai kutatásoktól eltérően, melyek egyoldaluan vagy a falu vagy a város vizsgálatát helyezik figyelmük középpontjába, az általunk végzett vizsgálat a lakosság és a település egymáshoz való viszonyát, e viszony társadalmi-történelmi változásait, az itt élő lakosságra gyakorolt hatását és megfordítva, a lakosságnak e változásokban betöltött szerepét kutatja.

A kutatás annak a kérdésnek a felvetéséből indult ki, hogy csupán a budapesti agglomerációt tekinthetjük-e városi agglomerációnak /ahol kétségtelenül a legtisztábban rajzolódna ki az agglomerációképződés folyamatai/, vagy számolnunk kell a közép- városok esetében is az agglomerációképződés folyamatával? Pécs környékén ennek az agglomerációképződésnek a sajátosságát mindekelőtt az jelenti, hogy az aprófalvas településszerkezet miatt az agglomeráció fejlődését alapvetően a város növekedése helyettesíti /a népességstatisztikai adatok is ezt látszanak bizonyítani/. Ennek alapján kétségtelen, hogy az agglomerációképződés hagyományos indikátorai szerint mind demográfiai szempontból /népesség növekedése, népesség-gravitáció/, mind urbanizációs szempontból /ellátottság fejlesztése/ a kis településekből álló városi övezet kevésbé alkalmas a városi agglomeráció kialakulására.

Kutatásunk azonban éppen azt kívánja bizonyítani, hogy a településszerkezet /s így az agglomeráció, mint ennek sajátos területi egysége/ változásai mögött nem feltétlenül mennyiségi változásokat kell keresni, azaz a város szívó hatása és befolyása a városi régióra nem kizárólagosan demográfiai változásokban jelentkezik. A városok minden esetben történelmileg és társadalmilag kialakult településszerkezetre fejtik ki hatásukat, ennek megfelelően a városkörnyéki települések sajátos fejlődése is mélyen nyomot hagy a város ökológiai-társadalmi-gazdasági szerkezetének módosulásában. Másszóval a városi agglomerációban /mint falu és város élő kapcsolatában/ nem csupán a településszerkezet és a népességszám változása, hanem a településrendszer társadalmának változása is alapvetően meghatározó tényező. Így például az agglomerálódás folyamatát a népességszám változatlansága /sőt egyes esetekben csökkenése/ mel-

lett a foglalkozási szerkezet átalakulásával is jellemezni lehet. Különösen érdekes módon figyelhető ez meg a kistelepülések esetében, melyekben a foglalkozási struktúra változása igen gyakran komoly népességcserével jár együtt. Másfelől ugyancsak az agglomerációs folyamatok eredménye az, hogy ezeknek a településeknek változik a természeti-ökológiai környezete, funkciórendszere, ezzel együtt a város és falu közötti gazdasági jellegű kapcsolatok, gazdálkodási szokások, értékrend és életmód is átalakul. Mindezek nehezen ragadhatók meg statisztikai módszerekkel.

Másfelől, ha az urbanizáció oldaláról vizsgáljuk az agglomerációs folyamatokat, kitűnik, hogy éppen az agglomerációs települések azok, melyek esetében különösen tetten érhető a társadalmi különbségek térbeli alakulása. Hiszen a városi agglomerációnak éppen az a sajátossága, hogy térbeli és társadalmi átmenetet képez a települések hierarchiájában, a települések ama övezete, melyben hatványozottabban jelentkeznek az urbanizációval kapcsolatos társadalmi-gazdasági és közigazgatási problémák. Az agglomeráció - mondhatnánk - olyan társadalmi tér, amely a város funkciórendszerének és az itt élő lakosság társadalmi tevékenységének szakadatlanul változó folyamatában, ezek kölcsönhatásában alakul és alakítja az életmód objektív és szubjektív feltételeit, az életforma lehetőségek térbeli elosztását. Ebben a térben zajlottak le az utóbbi évtizedek legjelentősebb társadalmi változásai is, a foglalkozási átrétegződés itt fonódott össze legerősebben a lakosság térbeli mozgásával.

A kutatás módszereinek kiválasztását a fenti alapelvek és célkitűzések határozták meg. E módszerek alkalmazásánál az interdiszciplinaritás követelménye alapvetően szükségyszerű az agglomeráció kialakulásának tárgyilagos vizsgálatához. Ebben a komplexitásban prioritást kapnak a közgazdasági és településtudományi elemzések, amelyek a gazdasági fejlettség és az élet színvonal területi eltéréseit kutatják. Ugyancsak fontos tényezője a vizsgálatnak a városi centrum intézményhálózatának megközelíthetősége, azaz a közlekedési viszonyok milyenségének a kérdése. A néprajzi és helytörténeti kutatás más oldalról képes kimutatni a falu belső szerkezetének átrendeződési folyamatát, amely az urbanizációs és agglomerációs központok hatására végbemelegy.

A gazdasági, településtudományi, közigazgatási, néprajzi és szociológiai vizsgálatok együttesen azt a közös kutatási stratégiát alkalmazták, amelynek során a nagyobb térség, a régió településszerkezeti és ellátottsági viszonyaiból kiindulva eljuthatunk a vonzáskörzetek és a városi agglomeráció sajátosságaihoz, a közepes és kis területi egységeknél, valamint magánál a településnél az életforma és urbanizáció összefüggéseit konkrétan jellemző problémákhoz. Az alkalmazott módszerek felhasználása szempontjából ez azt jelentette, hogy az életmód objektív feltételrendszerétől /fő tényezőként a települési helyzettől/ az egyén és kiscsoport életmódváltozásainak szubjektív feltételrendszeréig módszerek egész sorát kellett kidolgozni és

alkalmazni. A statisztikai-matematikai eljárásokat alkalmazó közgazdasági, területgazdálkodási és természetföldrajzi vizsgálatoktól a "puhább", azaz a monográfikus feldolgozásokat és interjúkat tartalmazó szociálpolitikai, néprajzi és szociológiai elemzésekig oly módon kívántunk eljutni, hogy ez komplex és megközelítőleg reális kép kialakítását tegye lehetővé a pécsi agglomerációval, mint integratív területi egységgel kapcsolatban.

A szociológiai vizsgálat módszere, eredményei

A kutatási folyamatban a szociológiai vizsgálat közvetlen tárgya az agglomerációképződés társadalmi folyamatának elemzése, az agglomerációs településeken és a városi centrumban élő munkáslakosság foglalkozási és területi mobilitásának feltérképezése, s mindezek következményeként az urbanizáció folyamatát, ennek a folyamatnak a sokrétűségét kívántuk tettenérni az életformaváltozások számbavételével.

Kiindulópontként egy négy megyére kiterjedő, ún. survey típusú felvételt végeztünk /kérdőíves módszerrel/, amelynek segítségével a települések gazdasági strukturáját, funkciórendszerét, gazdasági-társadalmi potenciálját igyekeztünk feltérképezni, és ennek kapcsán az ingavándor-forgalmat, illetve a községekben élő lakosság munkaerőpiaci helyzetét. A regionális felmérés adatainak számítógépes feldolgozása után kirajzolódtak a vonzáskörzeti problémák és az agglomerálódó térségek fő erővonalai. A következő lépésben már csak Pécs agglomerációs övezetéhez tartozó településeket vizsgáltuk, 24 városkörnyéki községben végeztünk megfigyeléseket és készítettünk mélyinterjúkat tanácsi, párt és állami vezetőkkal, valamint a falu lakosságából kiválasztott személyekkel. Ezt követően 10 községben településmonográfiákat készítettünk, hogy a különböző típusokat képviselő települések történetét, kialakulásuk folyamatát feltárjuk. Ezeknek az előzetes vizsgálatoknak az eredményei alapján megállapíthattuk, hogy az agglomerációs települések között jelentős eltérések tapasztalhatók attól függően, hogy

- a./ a városi centrumhoz viszonyítva hol helyezkednek el,
- b./ milyen módon vesznek részt a társadalmi munkamegosztásban,
- c./ a gazdaság- és településpolitika hogyan értékeli és támogatja,
- d./ milyen urbanizációs életfeltételeket kínálnak az ott élő lakosságnak.

Mivel a regionális gazdasági fejlődés és az iparszerkezet kedvezőtlen alakulása /a kitermelőipar túlsúlya a feldolgozóipar rovására/ Baranyában nem tette lehetővé dinamikusan fejlődő ipari kertvárosi övezet létrejöttét, továbbra is majdnem kizárólagosan a lakóhely maradt az agglomerációs térségben elhelyezkedő település funkciója, másszóval az a szerep, melyet a városi iparba ingázó munkáslakosság szálláshelyeként betöltenek. Amennyiben ezek a települések a városi centrum ipari elővárosaivá alakulnának át, s a városi központtal élénk gazdasági,

kereskedelmi kapcsolatban álló, a szó igazi értelmében vett agglomerációs övezet jönne létre, a területgazdálkodási és beruházási politika jelenlegi premisszái mellett is az ágazati és területi érdekek cserekapcsolatokon alapuló szerencsés találkozásáról is beszélhetnénk. Ez azonban egyúttal azt is jelentené, hogy ezeknek a városkörnyéki településeknek nagyobb közigazgatási és finansziális önállóságot /megfelelő feltételekkel és anyagi eszközökkel/ kellene biztosítani a városi centrum közigazgatási és elosztási hatáskörének megnyirbálásával.

Pusztán lakóhelyi funkciójuk miatt az agglomerációs települések életkörülményei, az életmód objektív feltételeinek a színvonala jóval elmarad a kívánatostól /kommunális és infrastrukturális intézményhálózat fejletlensége/, más oldalról a falvak és város közötti közlekedés alacsony színvonala miatt a földrajzi közelség nem enyhít azon a társadalmi távolságon, amely ezeket a községeket a várostól elválasztja. A várostápláló regionális közműhálózat használatának jogáért, a "lecsatlakoztatási" lehetőségekért nem egyszer ádáz harcok dülnek, a legtöbb esetben kevés sikerrel. Az egyik faluban az áramszolgáltatással van rendszeresen probléma, több helyen a városból elfolyó szennyvíz okozta fertőzésveszéllyel kell megküzdeni. Nem tekinthető túlzásnak, amikor, Pécs közvetlen közelében elhelyezkedő falvakban arról panaszkodnak, hogy itt élnek ugyan a város határában, de ebből számukra inkább hátrányok származnak.

Kutatási eredményeink közelebről a következők megállapítására köteleznek bennünket. A fejlesztési politika és az életmódfeltételek kapcsolatát három tényező határozza meg:

a./ Milyen típusu és volumenü központi /országos vagy megyei/ fejlesztés /elsősorban ipartelepítés/ történik az adott településen, melyek és milyen mértékűek azok a "járulékos" kommunális beruházások, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a központi fejlesztéshez biztosítsák a humán-műszaki infrastruktúrát, s ezzel közvetett módon a lakosság életkörülményeit is nagymértékben javítsák.

b./ Milyen típusuak azok a kommunális beruházások, amelyek a település közigazgatási státuszából következően állami juttatásként jelennek meg, s amelyek ugyanakkor feltételezik a helyi erőforrások változó mértékű mobilizálását. Ezek a feltételek széles skálán mozognak: a személyes kapcsolatok latbavetésétől a "kooperációs" kapcsolatok ügyes megszervezésén, az ily módon keletkező pénzeszközök ötletes átcsoportosításán át a meghatározott mértékű kötelező társadalmi munka elvégzéséig.

c./ Milyen típusuak azok a fejlesztések, amelyek kizárólag helyi erőforrásokból táplálkoznak: önkéntes hozzájárulás, nagyobb mértékű társadalmi munka, a közösségi és etnikai összetartozás gyakran elképzelhetetlenül nagy energiái révén.

Alapvetően ezeknek a tényezőknek az aránya határozza meg a falu helyét a társadalmi-gazdasági fejlődésben. Az agglomerációs települések jelentős része a c. típusu fejlesztési forrás-

ból él, esetenként kiegészítve a b. típusu fejlesztési lehetőségekkel.

Az aprófalvas településrendszeren belül elhelyezkedő városi centrum és környezete között így kialakuló feszültségek jellemző vonása az, hogy ugyan a költözési aspirációk a város irányába mutatnak, a tulterhelt és tulzsufolt városba azonban nehéz bejutni, sőt az utóbbi időben bizonyos mértékű kiáramlás is tapasztalható a városból. A beköltözés során erősebben érvényesülnek azok a szelekciós mechanizmusok is, amelyek a beköltözni vágyók lehetőségeitől /elsősorban anyagi/ és az adminisztratív rendelkezések érvényesítésétől függően erősítik azokat a szegregációs folyamatokat, amelyek a spontán városnövekedés lelassulásával egyébként is megindultak a városon belül a lakosság térbeli átrendeződésével.

Az előzetes kutatásokból kialakult tapasztalatainkra építve mármost a szociológiai vizsgálat azokkal a lakossági csoportokkal kívánt foglalkozni, amelyek a fent röviden jellemzett társadalmi-ökológiai helyzetük szerint jelentősen eltérnek egymástól. Mivel ugyancsak az eredmények alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az agglomeráció térszerkezetén belül eltérő ökoszociális helyzetű munkáscsoportok találhatóak, szociológiai vizsgálatunkat a munkásságra korlátoztuk. Feltételezésünk az volt, hogy az egyes általunk kiválasztott munkáscsoportok életformája különböző lehet aszerint, hogy:

a./ Milyen származásuk, azaz a paraszti tradíciók milyen szerepet játszanak az életmód változásaiban vagy konzerválásában.

b./ A térbeli mozgások milyen formáin /az egyik településosztályból a másikba/ át jutottak el jelenlegi lakóhelyükre?

A fenti szempontok, valamint a települési helyzet alapján 5 városi és 5 falusi mintacsoportot választottunk ki /Pécs és 8 Pécs környéki faluban/, amelyben mindegyik mintacsoportot 100 munkáscsalád reprezentálja /összesen tehát 1000 család/. Ugyanakkor mindegyik mintacsoport fele /50 család/ származása szerint elsőgenerációs munkásból, a másik fele nem elsőgenerációs munkásból tevődik össze. /Elsőgenerációs munkásnak azt a személyt tekintettük, akinek édesapja a megkérdezett munkabállásakor mezőgazdasági foglalkozású volt./

Ezzel a mintaválasztással az volt a célunk, hogy az empirikus adatok feldolgozása során e csoportokról kapott információk összehasonlítása révén képet kapjunk a városban élő, de paraszti származású; az ugyancsak városban élő, de "urbánus" foglalkozású apától származó; a falun élő elsőgenerációs illetve a falun élő, de nem elsőgenerációs munkások életformájának alakulásáról, s ilymódon az egyes meghatározó tényezők szerepét és súlyát vizsgálni tudjuk az urbanizáció folyamatában /így például igen érdekes, bár itt nem részletezhető eredményeink egyike az, hogy a városban élő elsőgenerációs munkáscsaládok jelentős részénél a városi életformát elsősorban a civilizációs életlehetőségek magasabb színvonalu kihasználása jellemzi, értékrendjeikben, a családi munkamegosztás kialakí-

tásában és lakáshasználatában lényegében a paraszti tradíciók érvényesülnek a továbbiakban is./

Néhány tapasztalat és eredmény

A továbbiakban néhány olyan tapasztalatot és eredményt ismertetünk, amelyeket a kutatásunk során nyertünk ezeknek a fő mintacsoportoknak az összehasonlítása révén. Jelen írásban nem törekszünk az adatok számszerű közlésére, mivel ez tulságosan megterhelné a dolgozatot /ezek az adatok az MTA DTI és MTA SzKI közös kutatási beszámolójának I. fejezetében - 1978 kézirat - megtalálhatók/.

Az agglomerációs munkásság korösszetételének vizsgálata során kiderült már az a tény, hogy a többszintű elemzés /lakóhely, származás, s ezek együttes vizsgálata/ gyümölcsöző lehet az életformaváltozások hátterének megvilágításánál. Első megközelítésben a lakóhely településjellege szerinti megkülönböztetés /városi vagy falusi lakos/ nem döntötte el, melyik munkáscsoport esetében beszélhetünk kedvező korösszetételről. A származás szerinti elemzés általánosan rávilágított arra a tényre, hogy a másod- és harmadgenerációs munkásoknál szükségszerű a fiatalabb korosztályok felé történő súlyponti eltolódás, hiszen ők a felszabadulás óta végbement hatalmas foglalkozási átrétegződési folyamat /parasztból munkássá válás/ második generációját képviselik, a foglalkozásváltoztatást szüleik már nagyrészt végrehajtották. Az elemzés harmadik szintjén azonban, amikor e két szempontot együttesen vizsgáljuk, már arra is fény derül, hogy ez az átrétegződési hullám a városi centrum irányában zajlott le, és a munkaerőutánpótlás is elsősorban városi jellegűvé vált. A mezőgazdasági munka ipari munkával történő felváltása, a foglalkozási átrétegződés folyamata az elmúlt évtizedekben lelassult, egyre kisebb számban beszélhetünk olyan fiatal munkaerőről, amely falusi környezetből kiindulva váltaná fel a paraszti munkát ipari munkával. Ha pedig erről van szó, akkor az agglomerációs térségben valamiféle egyensúlyi állapot kialakulásáról beszélhetünk a mezőgazdaság és az ipar vonatkozásában. Másrészt az adatok azt is sejtetni engedik, hogy a pécsi agglomerációban is végbement - bár összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben - a nagyvárosi agglomerációkra jellemző gravitációs folyamat, de ez az utóbbi időben lelassulni látszik.

A munkamegosztásban elfoglalt hely /segédmunkás, betanított munkás, szakmunkás/ és a kor összevetéséből ugyanakkor az is kitűnik, hogy a fiatalság városhoz kötődése nem jelenti egyúttal azt, hogy feltétlenül magas helyet foglal el a társadalmi munkamegosztásban. Ugy tűnik, hogy a települési helyzet ebből a szempontból kevésbé érvényesül, mint a származás, azaz az ipari tevékenység generációk közötti áthagyományozódása. Ezt a következtetést támasztja alá az is, hogy az elsőgenerációs munkások esetében - függetlenül attól, hogy falusi vagy városi lakosok-e - igen magas az idősebb korosztály részvételi aránya a segéd- és betanított munkásrétegen belül és meglepően alacsony a fiataloké.

A pécsi és Pécs-környéki iparnak legtöbb segédmunkást adó réteg a városi elsőgenerációs munkáscsoport. Általában elmondható, hogy segédmunkások nagyobb arányban kerülnek ki a parasztból nemrégiben átrétegződött munkásrétegből, mint a foglalkozását tekintve urbánusabb második vagy harmadik generációs csoportból. Míg a városi mintában ez a réteg 10,8 %-kal képviselteti magát, a falusi lakóhellyel rendelkező agglomerációs munkásságon belül ez az arány 9,2 %, azaz csaknem az előzővel megegyező. A jelentősebb eltérést az első és nem-első generációs munkások összehasonlításánál tapasztaljuk, ahol ez az arány az elsőgenerációsoknál: 12,6 %, a második és harmadik generációsoknál: 7,4 %.

A betanított és szakmunkások esetében viszont azt az érdekes jelenséget figyelhetjük meg, hogy mindkét foglalkozási kategóriában az arány a falusi másodgenerációs munkások felé tolódik el. A falusi és városi munkásoknál 6,8 %-os eltérést tapasztalunk a falusi munkások javára, az első és nem-első generációs munkáscsoportok vonatkozásában ez az arányeltolódás 5,4 %-os az utóbbi csoport javára. A szakmunkásoknál az egyes mintacsoportokon belül ennél nagyobb különbséget figyelhetünk meg: míg a városi elsőgenerációs munkások között 56,8 %-ban találunk szakmunkást, addig a falusi második- és harmadikgenerációs munkások esetében ez a részesedés 66,0 %-os.

A közvetlen termelésirányítók és a fizikai munkásként nyilvántartott szakalkalmazottak körében ismét a városiak kerülnek előnybe /bár a 3,4 %-os eltérés nem túl jelentős/, a települési helyzet valamivel többet magyaráz, mint a származás /itt mindössze 1,0 % az eltérés a nem-első generációs munkások javára/.

Azt a következtetést vonhatjuk tehát le a fenti összehasonlításokból, hogy a pécsi agglomeráció munkáslakossága a szakmai kvalifikáció szempontjából viszonylag egyenletesen oszlik meg térben, a nagyvárosi agglomerációra jellemző nagy eltérések /mint pl. a budapesti agglomeráció/ nem jellemzőek. Ez a pécsi agglomeráció iparszerkezetéből is adódik, hiszen a térségre elsősorban jellemző kitermelőipar a várost övező települések közvetlen közelében helyezkednek el, az ingázás ezekről a településekről történik. A származás valamivel nagyobb súlya a munkamegosztásban elfoglalt hely szempontjából arra utal, hogy ez a kérdés még távolról sem került le a napirendről egy kevésbé dinamikusan fejlődő iparszerkezettel rendelkező középvárosi agglomeráció esetében. Kérdés, és további - más középvárosokkal kapcsolatos - agglomerációs kutatások eredményeiből derülhetne csak fény arra, hogy ez a jelenség mennyire érvényesül általában a magyar középvárosok agglomerációs övezeteiben, s a városfejlődés eltérő jellegzetességei alakítanak ki egymástól különböző típusokat /pl. Pécs, Győr és Miskolc esetében feltehetően jelentős eltérések tapasztalhatók/. Aprófalvas településrendszerben elhelyezkedő városi agglomerációk esetében a városkörnyéki övezettől távolabb elhelyezkedő aprófalucsoportok társadalmi átalakulása az erősen visszafogott fejlesztés-

tési lehetőségek, a közigazgatási összevonások, a kommunális intézmények centralizációja, a nagyfoku népességcsere eredményeként kibontakozó társadalmi erózió, azaz a szakmai kvalifikációval és szellemi tőkével rendelkező lakosság magasabb településosztályokba történő áttelepülése /együttal az agglomerációba irányuló vándorlás/ együttesen nyilvánvalóan ugyanezt a jelenséget erősítik.

Az eddigi foglalkozási pálya során üzött foglalkozások számát tekintve ismét érdekes különbségre hivatjuk fel a figyelmet. A foglalkozásához legjobban ragaszkodó rétegnek a falusi másodgenerációs munkáscsoport mutatkozik, csaknem egyharmada /noha igen jelentős a középgeneráció súlya ebben a csoportban/, 32,4 %-a nem változtatott eddig foglalkozást. Az iskolai végzettséggel és szakképzettséggel foglalkozó más elemzésekből kiderül, hogy ez a réteg nem szerepel kiemelt helyen, bár helyzete tulzottan rossznak sem mondható a pécsi agglomeráció munkáslakosságán belül. Mégis úgy tűnik, hogy a már egyszer megszerzett munkahelyet értéknek tekintik, jobban megbecsülik mint városi társaik. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy ennek a munkásrétegnek jelentős része bányász, jórészt gyakorlat utján szerzett szakképzettségük kevésbé konvertibilis, s a bányász családokban gyakran tapasztalható családi tradíció mellett a szakmehűség megtartásában egyfajta anyagi szempontokra épülő célneurózis is komoly szerepet játszik /alacsonyabb nyugdíjkorhatár és az átlagnál magasabb jövedelem előnyeire építő halmozó életstratégia vállalva még az egészségromlás kockázatát is/. A falusi környezet, a háztáji lehetősége részben ezt a magatartást erősíti, részben csökkenti a kizárólagos függőséget az ipari tevékenységtől.

Jelentős eltérés mutatkozik a három és több foglalkozást magukénak mondható elsőgenerációs és nem-első generációs munkások között. A város és falu különbsége itt sem játszik különösebb szerepet. A foglalkozási mobilitás tekintetében /itt természetesen tulnyomórészt horizontális foglalkozási mobilitásról, azaz nem le- és felfelé irányuló mozgásokról van szó/ a legmozgékonyabbnak a falusi elsőgenerációs munkások bizonyulnak. Ez látszólag ellentmond egy korábbi megállapításunknak, amely szerint a legnyugtalanabbak a városi másodgenerációs munkások. Ott azonban csak egy korosztályról /a 30 év alatti fiatalokról/ volt szó, az iménti megállapítás viszont a falusi elsőgenerációs munkások egészére érvényes.

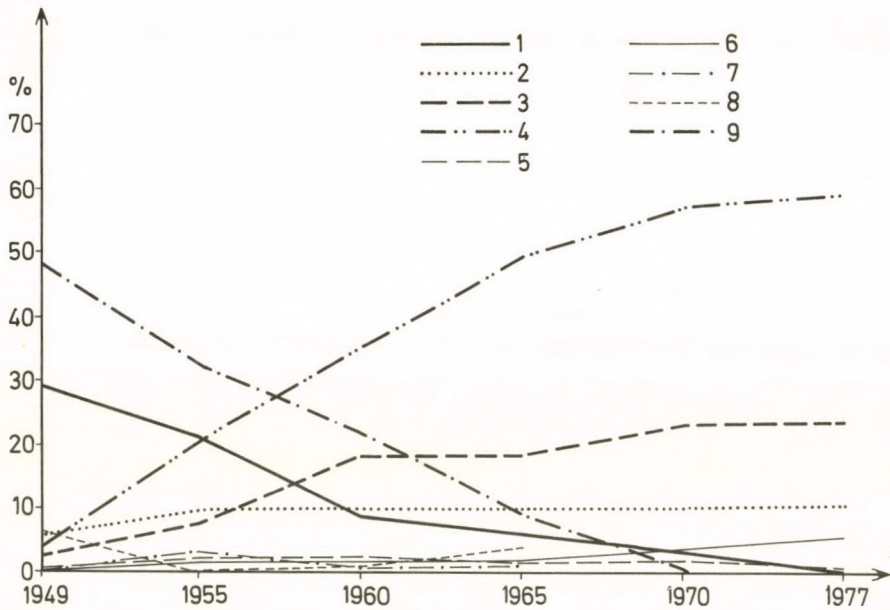
A munkahelyi mobilitás a foglalkozásváltoztatásokkal szorosan összefüggő képet mutat. Az eddigi foglalkozási pálya során 3 vagy több munkahelyen dolgozó munkások között a következő sorrend állítható fel a "mozgékonyaságot" illetően:

1. Falusi elsőgenerációs munkások	72,0 %-a
2. Városi elsőgenerációs munkások	61,6 %-a
3. Falusi másodgenerációs munkások	57,5 %-a
4. Városi másodgenerációs munkások	53,2 %-a

A települési helyzet szerinti megoszlás ugyan érvényesül, a nagyobb eltérést azonban a származás okozza. A korábbiakkal összehangban megállapíthatjuk, hogy a legmobilabb munkásréteg az, amelynél a kvalifikáció hiánya miatt a foglalkozáscsere és munkahely-változtatás bármikor bekövetkezhet. Ez a falusi ipartelepítés szerkezete és területi elhelyezkedése miatt igen gyakran a munkahelyi település, az ingázási célpont változtatásával is együtt jár. Az elsőgenerációs munkások ilyenfajta "gyökértelelenségére" jellemző, hogy vizsgálatunk szerint ezekben a mozgásokban nagy szerepet játszanak a minimális béremelkedés lehetőségei is, vagy olyan esetleges mozzanatok, mint például a haver, ivócimborá vagy szomszéd rábeszélése. A munkahelyhez vagy foglalkozáshoz való hűség is a legtöbb esetben "kivülről", azaz nem a munka világából, a végzett munka szeretete által motivált. Pusztán a lakóhelyhez való kötődés, a mezőgazdasági munkából származó kiegészítő jövedelemszerzés lehetősége, megszokottság stb. igen fontos szerepet kapnak.

Az elsőgenerációs munkásréteg ágazatok között is gyakrabban "ingázik". Világosan kimutatható ez a mezőgazdaság és ipar vonatkozásában. Két alkalommal dolgozott élete során mezőgazdaságban, azaz "visszatérő" a falusi elsőgenerációs munkások 11,6 %-a, a városi elsőgenerációs munkások 8,8 %-a, s még a falusi másodgenerációs munkások esetében is 4,0 %-ot tesz ki ez az arány. Érdekes, hogy a várhatóan legurbanizáltabb réteg, a városi másodgenerációs munkásság 8 %-a is dolgozott már egyszer mezőgazdaságban. A parasztból munkássá válás tehát nem zökkenőmentes és egyértelmű folyamat a középvárosi agglomerációban. A falusi elsőgenerációs munkásoknak mindössze egy tizede tekinthető teljességgel immobilnak, viszont 72,8 % /! / esetében a foglalkozás változtatása a munkahelyi település változtatásával is együtt járt, 34,8 % arányában ez egynél többször is előfordult! A település és foglalkozásváltoztatás egyszeri egybeesése az elsőgenerációs városi munkásoknál fordul elő a legnagyobb arányban /31,2 %/, ami azt jelenti, hogy - legalábbis tulnyomó többségüknél - a mezőgazdasági munka feladásával egyidejűleg költöztek be a városba.

A négy fő mintacsoport intragenerációs foglalkozási mobilitását a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely változásai szerint a következő grafikon sor szemléletesen illusztrálja /1, 2, 3, 4. ábra/. Hangsúlyozzuk, hogy nem egyéni életutakról és foglalkozási pályákról van szó, hanem az egyes munkáscsoportok kollektív mobilitási tendenciáiról. A grafikonokon feltüntetett időpontok megválasztásában az volt az alapvető szempont, hogy az elmúlt harminc év legjelentősebb társadalmi fordulópontjait figyelembe véve, ezek hatását mérjük le az agglomerációs munkásság foglalkozási szerkezetének változásain. Az 1949-es év tulajdonképpen indulópontnak számít a háború utáni gyors helyreállítást követően /s egyúttal népszámlálási év, ilymódon kitűnő lehetőséget ad statisztikai összehasonlításkra/. Az 1955-ös év a pécsi-komlói körzet életében jelent nagyobb fordulópontot: kialakult az új bányaipari centrum, Komló városa, a nagy munkás-

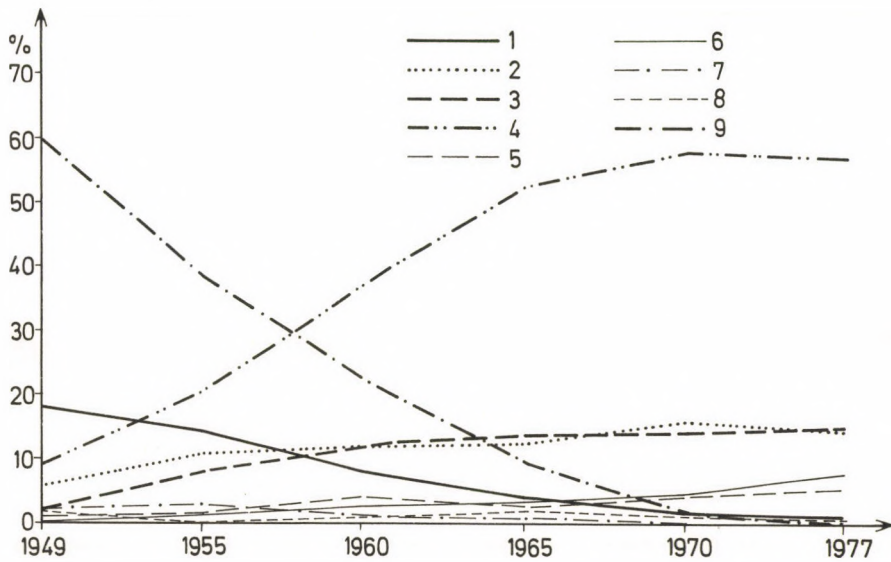

1. ábra

Falusi elsőgenerációs családok megoszlása a család-
fők foglalkozása szerint az idő függvényében

/Intragen. foglalkozási mobilitás/

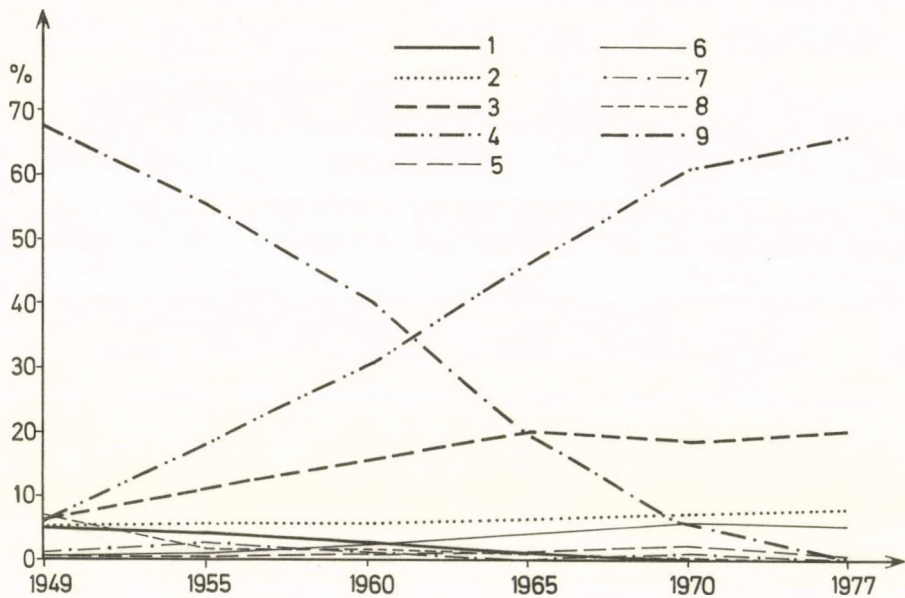
1 = mezőgazdasági fizikai; 2 = segédmunkás; 3 = be-
tanított munkás; 4 = szakmunkás; 5 = alkalmazott;
6 = közvetlen termelésirányító; 7 = vezető és értelmiségi; 8 = munkaviszonyon kívüli; 9 = eltartott nem
dolgozó

2. ábra

Városi elsőgenerációs családok megoszlása a család-
fők foglalkozása szerint

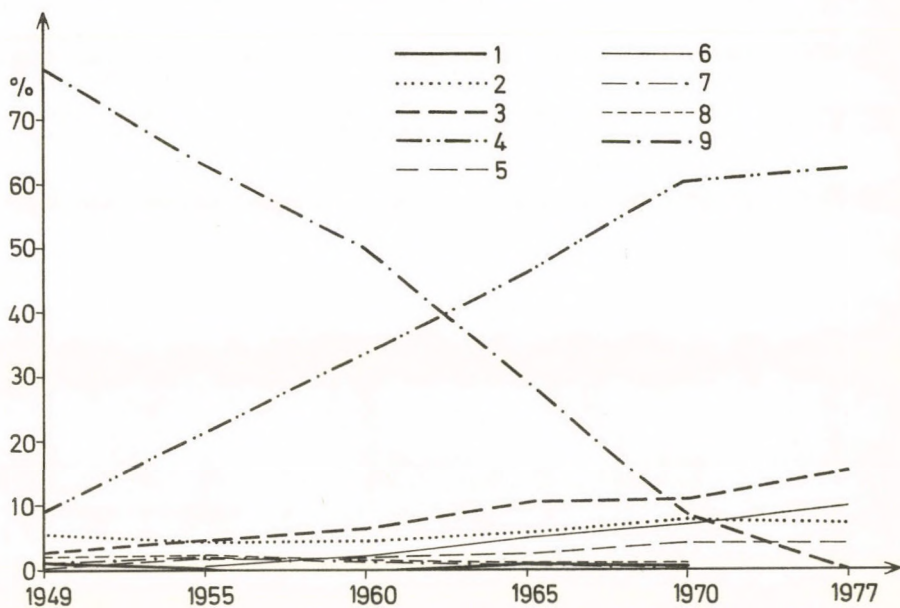
1 = mezőgazdasági fizikai; 2 = segédmunkás; 3 = betanított munkás; 4 = szakmunkás; 5 = alkalmazott;
6 = közvetlen termelésirányító; 7 = vezető és értelmiségi; 8 = munkaviszonyon kívüli; 9 = még nem dolgozott

3. ábra

Falusi másodgenerációs családok megoszlása a család-
fők foglalkozása szerint

1 = mezőgazdasági fizikai; 2 = segédmunkás; 3 = be-
tanított munkás; 4 = szakmunkás; 5 = alkalmazott;
6 = közvetlen termelésirányító; 7 = vezető és értel-
miségi; 8 = munkaviszonyon kívüli; 9 = még nem dol-
gozott

4. ábra

Városi másodgenerációs családok megoszlása a családfők foglalkozása szerint

1 = mezőgazdasági fizikai; 2 = segédmunkás; 3 = betanított munkás; 4 = szakmunkás; 5 = alkalmazott; 6 = közvetlen termelésirányító; 7 = vezető és értelmiségi; 8 = munkaviszonyon kívüli; 9 = még nem dolgozott

toborzások az ujonnan megnyílt bányákban gyakorlatilag befejeződtek. 1960 ismét népszámlálási év, s emellett a mezőgazdaság szocialista átalakulásának fontos dátuma is, a kollektivizálás nyomán megszilárdulnak a mezőgazdaság szövetkezeti szektorában létrejött üzemek, másrészt a foglalkozási átrétegződés /parasztból munkássá válás/ is jelentős méreteket ölt. 1965 ennek a szocialista átszervezésnek a záró évét jelenti a mezőgazdaságban, másfelől a vidéki iparosítás folyamat is kezdetét veszti. 1970 a népszámlálási éven kívül ezeknek a nagy területi és foglalkozási átrétegződéseknek a lelassulását, utolsó nagyobb stádiumát szimbolizálja, 1977 pedig az adatgyűjtés időpontja.

Bár a grafikonok ebben a formában inkább csak illusztrációként szolgálnak, s részletes elemzésük tulfeszitené e kis írás kereteit, amely csupán egyetlen probléma egyik aspektusát kívánta felvázolni, nevezetesen a parasztból munkássá válás, a foglalkozási átrétegződés munkaerő- és településpiaci hatásainak néhány kérdését egy középvárosi agglomerációban. Az eredmények teljes értékeléséhez ugyanakkor elengedhetetlen az eredményváltozások mélyebb szociológiai elemzése a vizsgálatból nyert adatok alapján, ezt a kérdéskört azonban itt nem érinthetjük.

AZ ÁLLANDÓ VÁNDORLÁSOK TERÜLETI SZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSA

MAGYARORSZÁGON /1960-64 és 1975-78 között/

Daróczi Eta

A cikk a területek közötti vándorforgalommal - a be- és az elvándorlások intenzitását, a vándorlási egyenleg nagyságát és ezek változását, továbbá a vándorlásoknak a vizsgált területek közötti áramlását és ennek változását illetően - kíván foglalkozni. Mivel a kisebb és nagyobb területi egységek szintjén eltérően alakulhat a mobilitás, az elemzést célszerű több különféle területi bontásban elvégezni. A vándorlások területi szerkezete háromféle metszetben fog megjelenni:

1. Regionális struktúra, amelyben az ország területe hat tervezési-gazdasági körzetre tagolódik. A másik lehetőség, a megyei tagolás helyett elsősorban a jobb áttekinthetőség érdekében szerepel a körzetek szerinti bontás, továbbá, mert a legnagyobb valószínűséggel a régiók közötti áramlásokról feltételezhető, hogy hosszú távúak.

2. Településstruktúra, amely - jobb híján - a mindenkori közigazgatási állapot és határok szerinti négy kategóriának /Budapest; megyei illetve megyei jogú városok; városok és községek/ megfelelően tagolja az ország területét és népességét, tehát nem a természeti-fizikai, hanem a hierarchikusan tagolt társadalmi-gazdasági térszerkezetet tükrözi.

3. A nagyvárosok és megyéjük közötti kapcsolatok vizsgálatat az urbanizáció helyi szinten érvényesülő folyamatának behatóbb megismerése iránti igény teszi időszzerűvé és érdekessé.^{1/} Ebben az esetben kifejezetten rövidtávú migrációról van szó, amikoris Budapest és a megyei /illetve megyei jogú/ városok és környékük közötti vándorforgalom a vizsgálat tárgya. Ez a vizsgálat akkor lenne igazán újszerű, ha nem közigazgatási, hanem funkcionálisan összetartozó területi egységekre lehetett volna elvégezni, vagyis a városok és ingázási övezetük vándorforgalmát lenne lehetőség bemutatni. Mivel sem településenként, sem járásonként nem állnak rendelkezésre vándorlási adatok, erről le kellett mondani. /Ez többek között azért is fájdalmas veszteség, mert a hatvanas évek elején még közölt a Központi Statisztikai Hivatal vándorlási irányokat járásonként./ Budapest és Pest megye között a vándorlásokat külön, a többi nagyváros és megyéjük esetében összevontan elemzem.

Időbeni összehasonlításra két időszak, 1960-64 és 1975-78 évi átlagos vándorforgalma alapján kerül sor /mindhárom fent említett területi bontásban/. Ezek tulajdonképpen egy általános konjunktúrát megelőző és követő évek. A közrefogott időszak viszonylag magasabb gazdasági növekedési ütem, új gazdaságirányítási rendszer és új területfejlesztési célkitűzések megfogalmazása és gyakorlattá válása jellemezte. A periódus elejének és végének párhuzamba állításával a közbenső években megvalósult

területfejlődés hatásai mérhetőek le, legalábbis ami a vándorforgalom intenzitását és irányait illeti. Indokolható a választás azzal is, hogy a két időszak bizonyos hasonlóságot mutat a nemzeti jövedelem viszonylag lassu növekedése és az állandó vándorlások mérsékelt csökkenése vonatkozásában. Végül, de nem utolsó sorban, meg kell említeni azt a nem elhanyagolható gyakorlati szempontot, hogy így alkalmam volt felhasználni P. A. Compton 1960-1964 évekre végzett elemzésének eredményeit. 2/

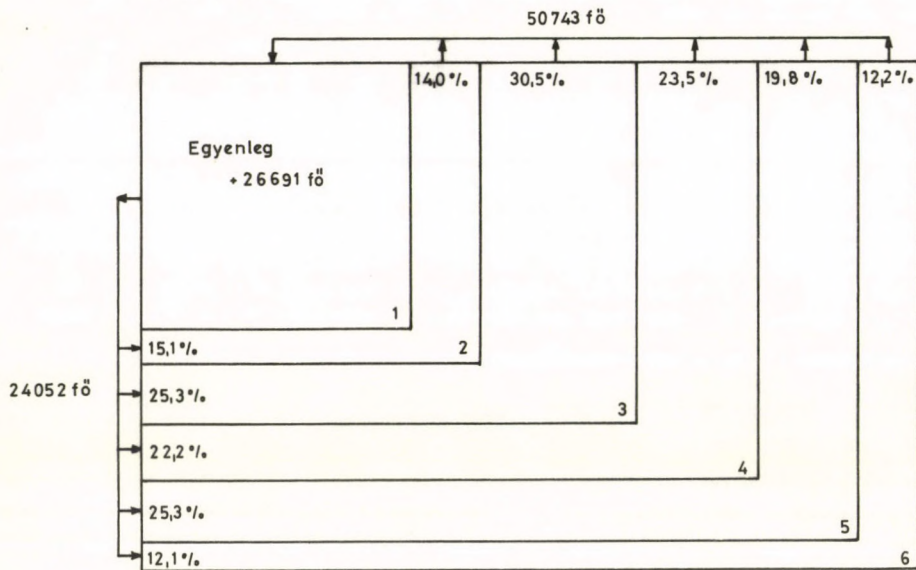
A körzetek közötti vándorforgalom

A régiók közötti állandó vándorlások évi átlagos száma az időszak eleji 119,2 ezer főről 1975-78-ra 63,7 ezer főre, vagyis csaknem a felére /53,5 %-ra/ csökkent. E csökkenés jóval nagyobb mértékű volt, mint az összes településközi állandó vándorlásoké, ami azt eredményezte, hogy a hosszútávú /régióközi/ vándorlások részesedése az összes településközi forgalomból az időszak végén már csak 28,2 % volt az 1960-64-es évek 36,0 %-ával szemben. Ez teljes mértékben összhangban van a nagyobb és kisebb területi egységek közötti különbségek időbeni alakulásának gyorsabb, illetve lassabb ütemével, és a vándorlási távolságok jelentős csökkenésére utal. Ami a vándorlások irányát illeti, alapvető változás nem történt, továbbra is a délről északra, illetve a keletről nyugatra irány dominál. Folytatódik a népesség koncentrációja a Központi Körzetben, bár sokkal kisebb mértékben, mint a hatvanas évek elején /1. Tábla/. Ez egyrészt a vándorlások gyakorisága általános csökkenésének, másrészt a szomszédos körzetek közötti akpcsolatok megerősödésének velejárója. Bár továbbra is a Központi Körzet rendelkezik a legmagasabb be- és az Észak-Alföld a legmagasabb elvándorlási gyakorisági mutatóval, a vándorlási egyenlegek tartománya a 15 évvel korábbi tartománynak kevesebb mint felére zsugorodott, annak köszönhetően, hogy a legerőteljesebb változások éppen a szélsőséges be- illetve elvándorlási rátákkal rendelkező körzetekben történtek. /Mivel a Központi Körzetben éppen az Észak-Alföldről vándorolnak el a legnagyobb mértékben, az összefüggés teljesen nyilvánvaló./ Érezhető a változás az északi és a két déli régió helyzetében. Észak-Magyarország az egyetlen körzet, amely az utóbbi években nagyobb vándorlási veszteséget szenvedett, mint a hatvanas évek elején. Relatív helyzete mind az el- mind a bevándorlások terén rosszabbodott. Ezzel szemben a Dél-Alföld és a Dél-Dunántul valamelyest csökkenteni tudta vándorlási veszteségét azáltal, hogy az onnan való elvándorlás igen jelentősen csökkent, míg a bevándorlások mértéke csak minimálisan esett vissza. Az egy főre jutó személyes rendelkezésű jövedelem 1962-es illetve 1977-es adatai igen jól rávilágítanak az indítékokra. A mutató alapján Budapestet és a megyéket sorba rendezve megállapítható, hogy Észak-Magyarország mindhárom megyéjének romlott a relatív helyzete: Borsod-Abaúj-Zemplén rangsorszáma 15-ről 20 /!/-ra, Hevesé 10-ről 17-re, Nógrádé 8-ról 12-re esett vissza. A Dél-Alföld helyzete vi-

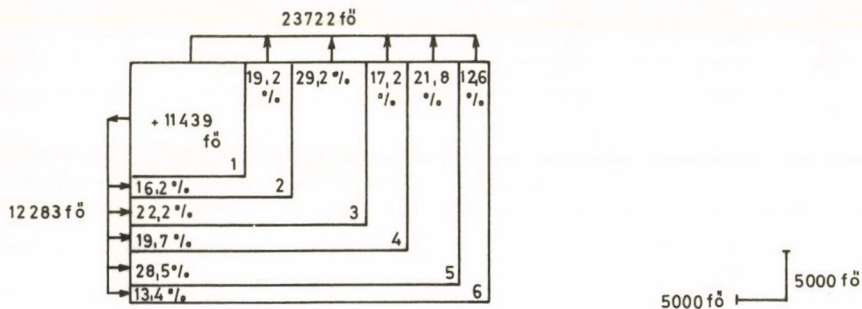
szont bámulatosan javult, megyéi elég rosszakról igen előkelő helyekre tornázták fel magukat: Bács-Kiskun 13-ról 2 // -re, Békés 14-ről 6-ra, Csongrád 11-ről 4-re. Dél-Dunántul megyéi közül kettőnek javult, kettőnek romlott a helyzete: Baranyaé 4-ről 3-ra, Somogyé 9-ről 11-re, Tolnáé 6-ról 9-re, Zalaé 18-ról 14-re módosult. /Forrás: "Jövedelemelosztás Magyarországon" és "A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1977-ben". Statisztikai Időszaki Közlemények 99. és 462. kötet, KSH. Budapest, 1967 és 1980./

Észak-Dunántul szintén hozzájárult a népesség regionális koncentrációja ütemének csökkenéséhez. Az állandó bevándorlások gyakorisága ugyanis jobban csökkent, mint az állandó elvándorlásoké, így kis pozitív egyenlege még kisebb lett, bár a Központi Körzeten kívül továbbra is az egyetlen olyan régió, amelynek állandó vándorlási pozitívuma van. Vonzerejének csökkenése ismét magyarázható az egy főre jutó személyes jövedelmek viszonylag lassabb emelkedésével. A megyék relatív helyzete általában romlott: 15 év eltelte után Fejér az 5. helyett a 7., Győr a 3. helyett a 8., Komárom a 2. helyett az 5., Vas a 17. helyett a 16. /az egyetlen javulás/, Veszprém a 7. helyett a 13. helyet foglalta el a rangsorban. Ezzel az Észak-Dunántul 1962-es átlagosnál kedvezőbb helyzete megszűnt, 1977-ben a jövedelmek itt lényegében megfeleltek az országos egy főre jutó havi 2333 forintos átlagnak. /Megjegyzendő, hogy az egy főre jutó jövedelmek megyék közötti szóródása nem nagy. Tíz forint vagy annál is kevesebb döntötte el 1977-ben nyolc helyezést sorát. Nagyobb különbség csak az 1. és 2. helyezett /187 Ft/ és a 19. és 20. helyezett /75 Ft/ között volt./ A körzetek közötti kapcsolatok irányának és erősségének változásai jól nyomon követhetők a 2. Tábla segítségével. /Az 1960-64-es és az 1975-78-as adatok összevetésekor figyelembe kell venni, hogy a régióközi állandó vándorlások éves gyakorisága országos átlagban 12 ezrelékről 6 ezrelékre esett vissza./ A legszembetűnőbb változás az, hogy a Központi Körzet kapcsolatai gyengültek a többi régióval. Az ide áramló vándorlások nemcsak abszolút értékekben csökkentek erőteljesen /1. ábra/, hanem részesedésüket tekintve is. Ez minden egyes régióval való kapcsolatban igaz, Észak-Magyarország kivételével. Az elvándorlás folyamata a Központi Körzeten azonban nem indult meg. A hetvenes évek második felében az ilyen irányú vándorlások valójában egy százalékkal kevesebbel részesedtek az összes áramlásokból, irányukat tekintve pedig jobban a Dunántulra összpontosultak, mint a hatvanas évek elején. Ez rávilágít a területi folyamatok jellegére: a fejlettebb területek taszító hatása csökkent, de a Központi Körzet vonzereje megmaradt. A legtöbb körzetet több mint kétszer olyan erős kötelékek fűzik a Központihoz mint bármelyik másikkhoz. Egy áttűtő kivétel van: Dél-Dunántul. Ól már viszonylag gyakrabban költöznek az emberek Észak-Dunántulra, mint a Központi Körzetbe. Még mindig az Észak-Alföld kapcsolatai a leg-erősebbek a Központival, bár itt történt a legnagyobb lazulás is. A Központi Körzettel való szoros, de gyengülő kapcsolatok-

1960-1964

1975-1978

1. ábra

Az állandó vándorlások évi átlagos áramlása a központi régióból és a központi régióba

1 = Központi Körzet; 2 = Észak-Magyarország; 3 = Észak-Alföld; 4 = Dél-Alföld; 5 = Észak-Dunántul; 6 = Dél-Dunántul. a = Budapest; b = megyei városok; c = városok; d = községek

kal szemben a szomszédos régiók kapcsolatai mérsékeltek, de erősödtek. A dél-észak irányú mozgások gyakoribbak mint a kelet-nyugat irányúak. Az északi országrésznek a délre gyakorolt erőteljesebb vonzereje mellett ezt részben magyarázzák a köztük lévő szorosabb hagyománybeli, szokásbeli kötelékek, valamint a keleti és nyugati országrészek közötti gyatra közlekedési lehetőségek is. A legerősebb szomszédos viszonyt a Dél-Dunántulról Észak-Dunántulra áramlás mutatja, de ezt az ellenkező irányú mozgás már kevésbé ellensúlyozza, mint a hatvanas években. A változó gazdasági erőviszonyokat, a regionális szintű közeledést és helyenként a vándorlások kisebb távolságát mutatja, hogy a hetvenes évek második felében az Észak-Alföld fontosabb migrációs partnerre talált a Dél-Alföldben mint Észak-Magyarországban, és a Dél-Alföldről elvándorlók gyakrabban választják állandó lakóhelyüknek a Dél-Dunántult, mint Észak-Magyarországot.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a régióközi állandó vándorlások áramlatai a szélsőségeket tekintve erőteljes mérséklődést mutatnak. A legfejlettebb régiók vonzereje és a legkevésbé fejlettek taszítóereje gyengült, bár továbbra is munkál, és - csökkenő mértékben ugyan - az abszolút regionális koncentráció irányában hat. A határos régiók között szorosabbá váló migrációs kapcsolatok azonban jelzik, hogy a nagy térségek szintjén a koncentráció további mérséklődésére lehet számítani, ami azonban még jó ideig nem vált át dekoncentrációba.

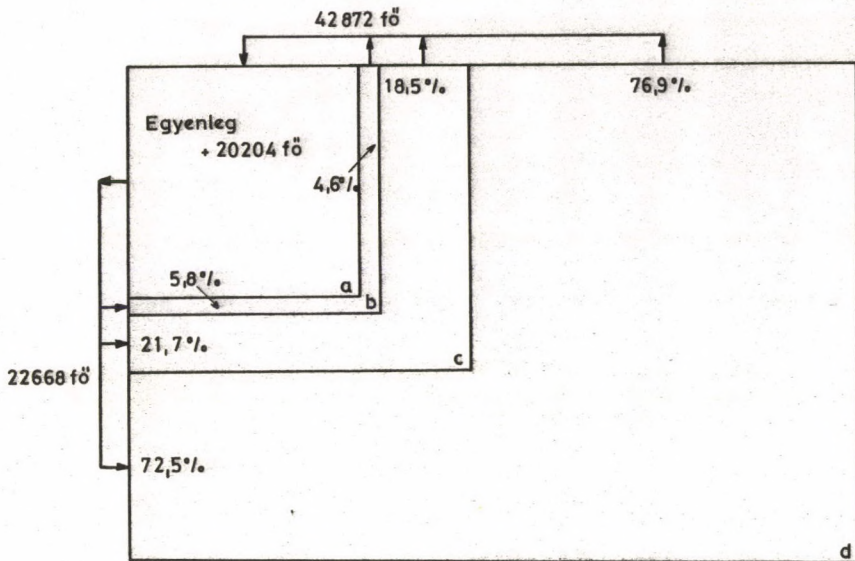
A településcsoportok közötti vándorforgalom

A vizsgált időszakban az összes településközi migráció gyakorisága éves átlagban országos szinten körülbelül a kétharmadára csökkent, az 1960-64-es 33 ezrelékről 1975-78-ban 21 ezrelékre. A legerősebb csökkenés Budapestenél és a megyei városoknál tapasztalható: mind a be- mind az elvándorlási ráták körülbelül 50 százalékkal csökkentek, a főváros esetében az előbbi, a nagyvárosok esetében az utóbbi mutatott nagyobb visszaesést. A városok csoportja megőrizte korábbi bevándorlási gyakoriságának háromnegyedét, elvándorlási rátájának pedig körülbelül 60 százalékat. Ami a községeket illeti, itt a vándorforgalom kisebb mértékben és kedvezőtlen irányban módosult: a bevándorlások gyakorisági mutatója kétharmadára; az elvándorlásoké háromnegyedére csökkent, és így, a hatvanas évek elejéhez képest negatív vándorlási egyenlegük nőtt /3. Tábla/. A településcsoportok vándorlási egyenlegei világosan mutatják, hogy a városok között a kisebb városoknak kedvező viszonylagos dekoncentrációja ment végbe, de ez a városhálózaton kívülről, a községekből táplálkozott. A falvak továbbra is igen magas vándorlási gyakorisága, annak ellenére, hogy népességük korosabb, vagyis elvben kevésbé mobil, lakóinak gyorsuló ütemben csökkenő száma intő jelek arra nézve, hogy a népesség koncentrációja a települések szintjén, legalábbis a városok és községek között, a kívánatosnak ítélt tendenciákkal ellentétben, de a

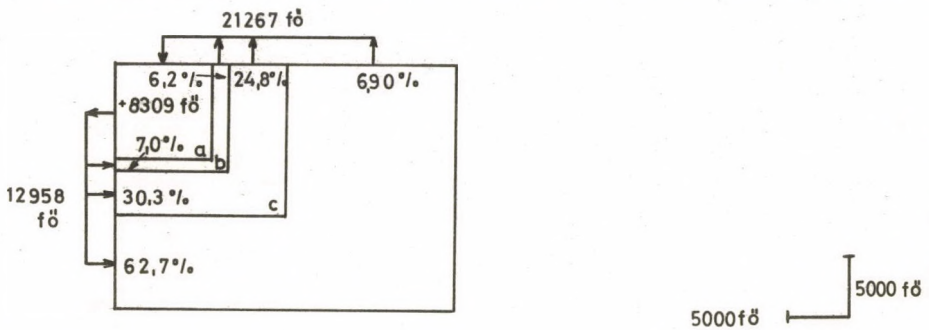
tényleges fejlesztési politikával és gyakorlattal összhangban fokozódott. Ez annak ellenére történt, hogy a településhierarchia legalacsonyabb szintjén álló /"egyéb"/ települések és a többi /a bármilyen szinten központi funkciót ellátó és az agglomerációs települések/ között az iparosodottsági mutató tekintetében 1965-ről 1978-ra csökkent a különbség. Ez azonban úgy tűnik, nem hozta meg a kívánt hatást. Jövedelmi adatokkal a megállapítás sajnos nem támasztható alá, de a kiskereskedelmi forgalom értékei azt mutatják, hogy az egyéb települések helyzete a többiek átlagához képest a 13 év alatt romlott.

A településcsoportok közötti állandó vándorlások áramlási mátrixa /4. Tábla/ bepillantást enged az említett változások részleteibe. A fővárosba vándorlás gyakorisága minden településcsoportból az átlagosnál erősebben csökkent, a megyei városokból 44 %-ra, más városokból 48 %-ra, a községekből éppen a felére. Azok, akik elköltöznek a fővárosból, a korábbanál viszonylag gyakrabban mennek városokba, mint falvakba, vagyis Budapest az "ugródeszka" szerepét tölti be azok számára is, akik nem maradnak ott /lásd a 2. és 3. ábrákat/. Hasonlóan nagy mértékben csökkent a községekbe vándorlás intenzitása, elsősorban Budapestről /44,6 %-ra/ és a megyei városokból /43,4 %-ra/, de az egyéb városokból /51,9 %-ra/, sőt a falvakból is /63,5 %-ra/. A falvak elvándorlási intenzitása csökkent a legkevesebé, sőt a kisebb városokkal kapcsolatban nőtt is, ami az összes relációt tekintve egyedülálló. Az átlagosnál jóval kisebb mértékben csökkent, tehát viszonylag nőtt, a városok egymás közti forgalma. A községekből a megyei városokba áramlás lendülete lényegében változatlan maradt, de a kisebb városokba mozgásé 120,7 %-ra emelkedett. Míg 1960-64-ben a falvakból elvándorlók 61,3 %-a valamely másik faluba költözött, 1975-78-ban csupán 52,0 %-uk maradt községi lakos, a többiek városlakókká lettek. ^{3/} A hatvanas évek elején a községekből városokba vándorlók fele-fele arányban költöztek nagyvárosokba /Budapesttel együtt/, illetve a többi városba, míg az utóbbi években ez az arány 36:64-re változott a többi városok javára. Ez ismét azt jelzi, hogy a városok között a kisebbek pozíciója megerősödött, de a falvaké gyengült, vagyis a régiók és a városok közötti eltérések enyhülése növekvő város-falu különbségeket takar. A városokból a megyei városokba áramlás viszonylagos fontossága szintén megnőtt, bár valamivel kisebb mértékben, mint a városok egymás közti forgalmának jelentősége. Mindez arra enged következtetni, hogy a településkategóriák közötti vándormozgalomban erősödik a fokozatosság, ami kedvező tendenciaként értékelhető, hiszen a hirtelen környezetváltozás komoly beilleszkedési problémákkal jár. Kétségtelenül az egyéb városok helyzete alakult a legkedvezőbben, mégpedig a községek rovására. Itt ismét szükséges hangsúlyozni, hogy jelentős javulásra van szükség a falusi területeken, beleértve a jobb jövedelemszerzési lehetőségeket és munkafeltételeket.

1960-1964

1975-1978

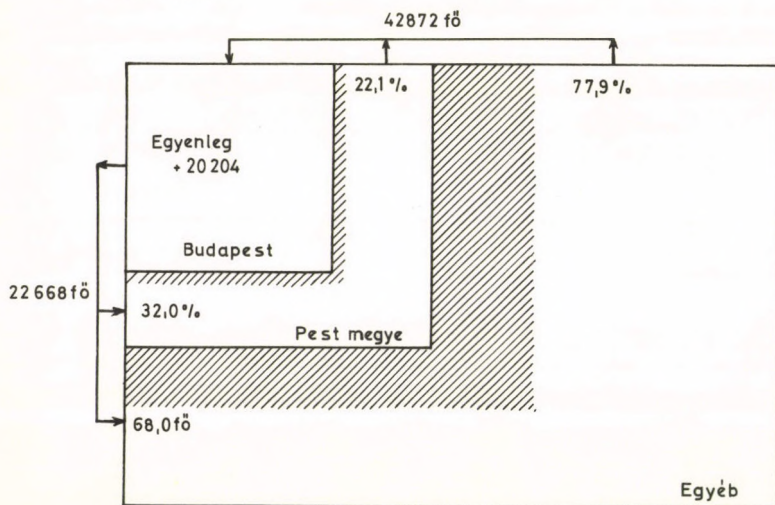
2. ábra

Az állandó vándorlások évi átlagos áramlása Buda-
pestről és Budapestre

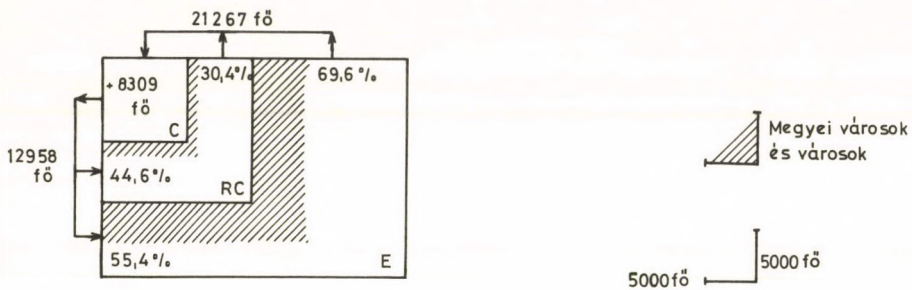
a = Budapest; b = megyei városok; c = városok;
d = községek

/a mindenkori közigazgatási beosztás szerint/

1960-1964

1975-1978

3. ábra

Az állandó vándorlások évi átlagos száma Buda-
pestről és Budapestre

C = Budapest; RC = Pest megye; E = egyéb

A nagyvárosok és megyéjük vándorforgalma

Ez a fejezet annak a kérdésnek a vizsgálatára irányul, hogy helyi szinten hogyan állunk a koncentráció-dekoncentráció folyamatával, vagyis nagyvárosaink és tágabb környezetük egymás közötti kapcsolatát és ennek alakulását mi jellemzi hazánkban. Az állandó vándorlás adatai alapján leszögezhető, hogy dekoncentrációról sehol sincs szó, csupán arról, hogy a központ és megyéje vándorlási egyenlegének eltérése a vizsgált 15 év alatt jelentősen csökkent /5. Tábla/. A főváros pozitív egyenlege még mindig nagyobb /a népességhez viszonyítva is/, mint Pest megye aktivuma, vagyis ezen a szinten is folytatódik, bár a korábnál jóval kisebb mértékben, a relatív népességkoncentráció. Igaz ez a központ-környék közötti közvetlen vándorforgalmat tekintve is /6. Tábla/. Az 1975-78-as években átlagosan 683-mal többen költöztek Pest megyéből Budapestre, mint viszont. Ez a különbség azonban már csak 11,8 %-a az összes Budapestről Pest megyébe áramlásnak, és feltehetően néhány év múlva el fog tűnni. /1960-64-ben a hasonló értékek még 2238 fő és 30,9 % voltak./

Ami az iparosodottság és kiskereskedelmi forgalom említett mutatóit illeti, beszélhetünk bizonyos dekoncentrációról, mivel a növekedés e téren Pest megyében gyorsabb volt, mint Budapesten. Elsősorban egyes ipartelepeknek a fővárosból való kitelepítése révén, a környéken a népességszámra vetített ipari munkahelyek száma 1978-ban megközelítette a budapesti mutató felét /1965-ben még egyharmadától is jóval elmaradt/. A kiskereskedelem egy főre jutó forgalmának értékét tekintve pedig 1978-ban Pest megye valamivel meg is haladta a budapesti felét /1965-ben még közelebb állt 40 %-ához/. A különbségek azonban így is óriásiak /nem beszélve az itt nem vizsgált infrastrukturális, kulturális stb. ellátottságról, ahol az eltérések még nagyobbak/, tehát messze van az az idő, amikor Pest megye településeinek lakóhely vonzereje vetekedhetne Budapestével. Kétségtelen viszont, hogy a megye javuló helyzete révén növelte népességmegtartó képességét. A legfontosabb ok, a fővárosi lakáshiány miatt nőtt a Budapestről Pest megyébe költözők aránya /számuk nem/. Természetesen akadnak olyanok is, akik nem kényszerűségből, hanem saját elhatározásból, a kellemesebb környezet miatt hagyják el Budapestet, de számuk elenyésző.

A regionális és a helyi folyamatok eredményeként tehát Budapest állandó vándorforgalmában a tágabb környék viszonylagos szerepe az egyéb területek rovására megnőtt, különösen az elvándorlók körében, viszont Pest megye migrációs kapcsolatai kevésbé csökkentek az ország többi részével, mint Budapesttel. A városkörnyék kívülről táplálása tehát folytatódik.

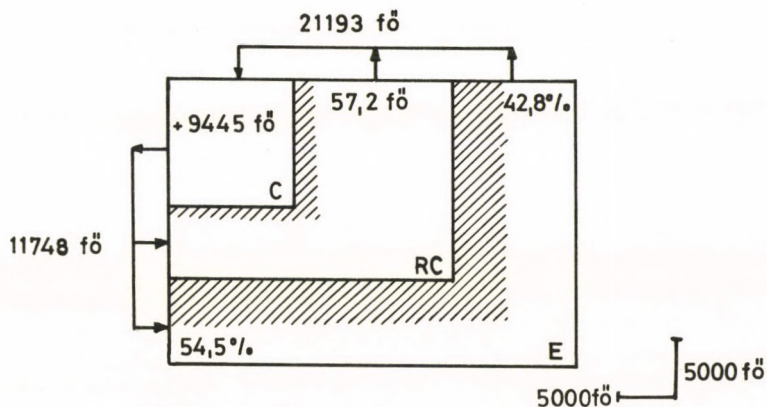
A megyei /ill. megyei jogú/ városok és megyéjük között az állandó vándorlást tekintve folytatódó abszolút koncentrációról, illetve annak mérséklődéséről lehet beszélni. A vándorlási egyenlegek különbségei itt is lényegesen csökkentek, de a

megyéké 1975-78-ban is negatív volt, a központoké pedig erősen pozitív /5. Tábla/. További lényeges különbséget jelent a budapesti körzethez viszonyítva, hogy nagyvárosaink vándorforgalma alig csökkent, miáltal együttes pozitív egyenlegük 1975-78-ban meghaladta a fővárosét /lásd a 3. és 4. ábrát/. A vidéki városok kisebb vonzereje miatt érthető, hogy saját megyéjük szerepe a migrációban viszonylag nagy. A két időszakot összehasonlítva azonban megállapítható, hogy a nagyvárosokkal rendelkező megyék "zártága" nem nagyon erősödött /a budapestivel ellentétben/, és inkább a központba irányuló vándorforgalomban figyelhető meg ilyen folyamat. Az iparosodottság és a kiskereskedelmi forgalom mutatóit tekintve gyorsabb közeledés és kisebb relatív különbség tapasztalható a megyei városok és megyéjük között, mint a főváros és Pest megye között. Az iparosodottsági index tekintetében a megyék központokhoz viszonyított aránya egyharmadról több mint felére, a kiskereskedelmi mutatónál pedig csaknem a feléről körülbelül 60 %-ára nőtt. Ez látványosan ellentmondásban van a főváros, a megyei városok és megyéjük közötti vándorlási folyamatok alakulásával, de rámutat arra, hogy nemcsak a viszonylagos, hanem az abszolút fejlettségi szintek szerepe is fontos. A nagyvárossal rendelkező megyékben élő népesség relatív stabilizálódását mutatja, hogy míg 1960-64-ben ezen megyék állandó lakosságának kicserélődése erősebb volt, mint a községeké országosan átlagosan /v. ö. a 3. és 5. Táblákban a megfelelő el- és bevándorlási gyakoriságok összegét/, 1975-78-ban annál kisebb értéket mutatott. Ezt Pest megyére és a megyei városok megyéire egyaránt érvényes. Ebből az a következtetés adódik, hogy a nagyvároshoz való közelség korábban /pl. a jobb lehetőségek közelebbi ismerete miatt/ nagyobb mobilitásra ösztönözött, az utóbbi években viszont nőtt a nagyvárosok tágabb környezetükre kisugárzó marasztaló hatása.

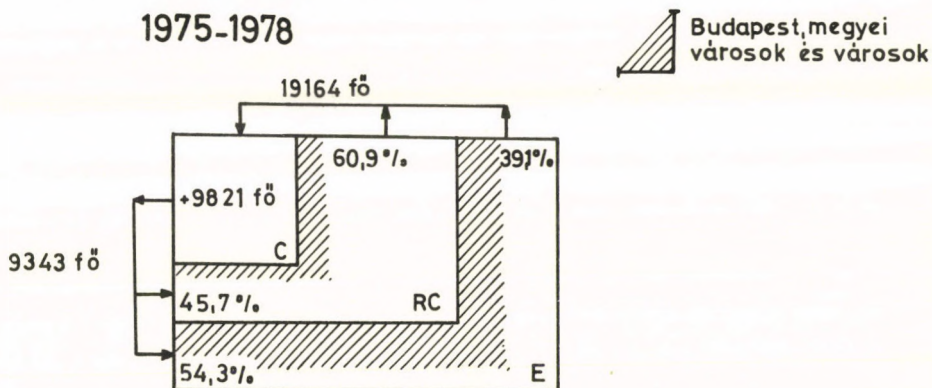
Összefoglalás

A népesség belső vándorlását hazánkban központi rendelkezések közvetlenül lényegében nem szabályozzák. Egyetlen korlátozó rendelkezés van, amely a fővárosba áramlás fékezését szolgálja. Vannak ösztönzők is, pl. a fejlesztésre kijelölt területekre költözőknek nyújtott letelepedési segély és kedvezményes építési kölcsön, de ezek mértéke és hatása nem jelentős. A belső vándorlás tehát alapvetően spontán folyamat, amely éppen közvetlen szabályozatlanságánál, tömeges jellegénél és az egyén számára döntő jelentőségénél fogva objektív mérőeszköz lehet a társadalmi-gazdasági politika és a területi fejlődés szubjektív döntésekben megnyilvánuló hatásainak. Az állandó vándorlások alakulása érzékenyen tükrözte az elmúlt husz év gazdasági fejlődésének és társadalmi átalakulásának általános tendenciáját és az egyenlenségeit egyaránt. A hatvanas években a lakosság területi mobilitását leginkább az ipari létszám-növekmény generálta. Ennek szerepe a hetvenes években jelentősen mérséklődött, majd megszűnt. Ugy tűnik, az állandó vándor-

1960-1964

1975-1978

4. ábra

Az állandó vándorlások évi átlagos száma a megyei városokból és a megyei városokba

C = 1960-64-ben: Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged
 1975-78-ban: Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Győr;
 RC = saját megyék; E = egyéb

lások intenzitása ezzel egyidejűleg érte el minimumát. Országosan 1975-től lényegében csak a terciér szektorban foglalkoztatók száma nő. Attól függően, hogy az infrastruktúra, a szolgáltatások fejlesztése az alapellátásra összpontosítva, decentralizáltan vagy pedig elsősorban a központi helyeken történik, a vándorlások számának kisebb vagy nagyobb mértékű növekedésére lehet számítani a jövőben. Az aktív vándorlási okok közül a munkával kapcsolatosak maradnak a meghatározók, de növekszik a lakás és a környezeti tényezők migrációt befolyásoló szerepe. A munka- és jövedelemszerzési lehetőségek megyék közötti különbségei 15 év alatt a felére csökkentek. Következésképpen a hosszútávú vándorlások száma erőteljesen visszaesett, és fejlődtek a szomszédos területek közötti kapcsolatok. A települések hierarchikus csoportjai között a közlekedés jóval kisebb mértékű volt. Ez nem véletlen, hiszen a fejlesztési politika mindenkéltől az azonos szintű funkciókkal felruházott települések közötti különbségek felszámolását szorgalmazza. Erősödött a hierarchiában egymáshoz közel álló településcsoportok közötti migrációs kötelék, és ennél is jobban a kisebb városok egymás közötti forgalma. A községek között viszont - a hiedelemmel ellentétben - gyengült az állandó vándorlások intenzitása. Fokozódott a községekből a városokba, mindenekelőtt a kisebb városokba áramlás. Csupán a Budapestre vándorlásnál tapasztalható csökkenés. A főváros, a többi nagyváros és megyéik vándorforgalmának alakulása kapcsolataik szorosabbá válását mutatja, de alapvetően nem változott meg e régiók nyitottsága az ország többi részével, semmiképpen sem kezelhetők tehát zárt rendszerekként. Mérséklődött az állandó vándorlások népességkoncentráló hatása, de nem szűnt meg: a tervezési-gazdasági körzetek szintjén, a városok és községek valamint a megyei városok és megyéik között az abszolút koncentráció, a főváros és Pest megye között a relatív koncentráció irányában hatnak, és csupán a három fő város csoport /Budapest, megyei városok, egyéb városok/ viszonyában figyelhető meg relatív dekoncentráció az állandó vándorlási mutatók alapján. Szükséges tehát, hogy a területfejlesztési politikában a városhálózat és a városok és községek kiegyensúlyozott fejlesztésének követelménye egyaránt érvényre jusson. A gazdaságfejlesztési ütem és a fejlesztési koncepciókban megfogalmazott preferenciák változásai egyenetlenséget eredményeznek a területi kiegyenlítődés folyamatában és a migráció intenzitásának, irányának változásában. Feltehetően a jövőben a mezőgazdaság és a terciér ágazatok fejlődése még inkább meghatározó lesz a társadalmi-gazdasági térszerkezet alakításában.

Megjegyzések

1/ Létezik olyan felfogás, mely szerint az urbanizáció folyamata annak megfelelően osztható szakaszokra, milyen a város és környéke közötti kapcsolat. Bár véleményem szerint a helyi folyamatok jellege önmagában nem ad kielégítő alapot az urbanizáció általános jellemzésére, elemzésük a városfejlődés lényeges

uj mozzanatait tárhatja fel. A Társadalomtudományi Kutatást és Dokumentációt Koordináló Európai Központ /Bécsi Központ/ "A városnövekedés költségei" című nemzetközi összehasonlító kutatás-projektumának egyik sarkalatos pontja a város és környéke közötti viszony, és ennek alapján az urbanizáció, a szuburbanizáció, a dezurbanizáció illetve a reurbanizáció szakaszok megkülönböztetése. Lásd v.d. Berg, L. - Drewett, R. - Klaassen, L.H. - Rossi, A. - Vijverberg, C. /nyomtatásban/

2/ P.A. Compton /1971/ könyvét módszertanilag sok szempontból utmutatónak tekintetem. Könyve a hazai belföldi vándorlások átfogó és nagyon alapos elemzését nyújtja, az általam ismert ide vonatkozó tanulmányok körében egyedülálló.

Az 1975-78-as évek adatainak feldolgozásában Daróczi Ferenc és Daróczi Ferencné nyújtottak nélkülözhetetlen segítséget, amelyet szintén szeretnék ezuton is megköszönni.

3/ Ezért nem igazán helytálló Márkus István /1980/ megállapítása, mely szerint "... a faluról városba irányuló mozgásnál erősebb és általánosabb jelenleg /kiemelés tőlem/ egy másik fajta mozgás: a kicsi és hátrányos helyzetű faluból a nagyobb, jobb megélhetést és szabadabb közlekedést, új kereseti kombinációt engedő nagyobb falvakba, kedvezőbb fekvésű tájakra húzódik át az aktív nemzedék" /15. oldal/. A valóságot mondja ugyan, hiszen 1975-78-ban az összes településközi migrációból a faluból-faluba mozgás 37,8 %-ot tett ki, míg a faluból városokba áramlás csupán 34,9 %-ot, a megfelelő gyakorisági mutatók értéke pedig 16,5 ezrelék illetve 15,2 ezrelék volt. Az igazság viszont az, hogy ezekben az években a községek közötti mozgás nemcsak abszolút mértékben volt kisebb, mint 1960-64-ben, hanem arányát tekintve is, míg a faluból városba áramlás intenzitása nőtt. A hatvanas évek elején a faluból-faluba mozgás az összes településközi migrációnak 46,2 %-át, a faluból városba áramlás 29,2 %-át tette ki, népességre vetítve a megfelelő értékek pedig 26,0 ezrelékét illetve 16,4 ezrelékét adtak /9. Tábla/. Márkus azt sugallja, hogy új jelenségről van szó, holott megállapítása éppen csak hogy áll a jelenlegi helyzetre, sokkal inkább érvényes volt a multa.

1. Tábla

Ezer főre jutó régióközi állandó vándorlások
Évi átlagos értékek 1960-64

	Be	El	Különbözet
1. Központi Körzet	11,09	9,00	+ 10,09
2. Észak-Magyarország	9,54	10,44	- 0,90
3. Észak-Alföld	9,32	18,37	- 9,05
4. Dél-Alföld	8,85	12,97	- 4,12
5. Észak-Dunántul	10,21	9,46	+ 0,75
6. Dél-Dunántul	8,05	12,43	- 4,38

Forrás: Compton, P. A. /1971/ p. 51. és 173.

Évi átlagos értékek 1975-78

1. Központi Körzet	7,81	4,03	+ 3,78
2. Észak-Magyarország	4,85	6,70	- 1,85
3. Észak-Alföld	5,15	9,08	- 3,93
4. Dél-Alföld	5,02	6,23	- 1,21
5. Észak-Dunántul	6,03	5,61	+ 0,42
6. Dél-Dunántul	5,08	6,42	- 1,34

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1975, 1976, 1977, 1978. KSH.
Budapest

Megjegyzés: Compton regionális beosztásában Dunaujváros városa és járása a Központi Régióhoz tartozik, míg a hetvenes években használtos definíció szerint ezek a területek Észak-Dunántul részét képezik.

2. Tábla

A régióközi állandó vándorlások áramlási mátrixa^{1/}
Évi átlagos értékek 1960-64

El	Be	1	2	3	4	5	6
1. Központi Körzet	-		1,36 /3,04/	2,27 /5,10/	2,00 /4,49/	2,28 /5,11/	1,09 /2,45/
2. Észak-Magyarország	5,45 /5,98/	-		2,64 /2,90/	0,74 /0,81/	1,17 /1,29/	0,44 /0,48/
3. Észak-Alföld	9,85 /12,99/	3,74 /4,94/	-		1,88 /2,48/	2,09 /2,76/	0,81 /1,07/
4. Dél-Alföld	8,00 /9,99/	0,86 /1,08/	1,82 /2,28/	-		2,11 /2,64/	0,18 /2,34/
5. Észak-Dunántul	5,33 /8,42/	0,68 /1,07/	0,91 /1,44/	0,96 /1,52/	-		1,58 /2,50/
6. Dél-Dunántul	5,96 /5,20/	0,53 /0,46/	0,78 /0,68/	1,88 /1,64/	3,28 /2,85/	-	

Forrás: Compton, P.A. /1971/ p. 51 és 173.

Évi átlagos értékek 1975-78

1. Központi Körzet	-	0,65 /3,12/	0,90 /4,28/	0,79 /3,79/	1,15 /5,50/	0,54 /2,59/
2. Észak-Magyarország	3,30 /7,13/	-	1,64 /3,54/	0,49 /1,07/	0,89 /1,92/	0,38 /0,83/
3. Észak-Alföld	4,44 /10,88/	1,85 /4,53/	-	1,22 /2,98/	1,09 /2,67/	0,48 /1,18/
4. Dél-Alföld	2,80 /6,41/	0,44 /1,01/	1,02 /2,34/	-	1,09 /2,51/	0,88 /2,02/
5. Észak-Dunántul	2,77 /8,11/	0,40 /1,18/	0,55 /1,61/	0,56 /1,65/	-	1,33 /3,88/
6. Dél-Dunántul	2,27 /4,70/	0,30 /0,63/	0,41 /0,84/	0,99 /2,04/	2,45 /5,06/	-

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1975, 1976, 1977, 1978. KSH. Budapest

^{1/} A zárójelben lévő szám minden egyes áramlásnak az összes vándorlás százalékában kifejezett értéke. A zárójelen kívüli szám a vándorlónak az elvándorlás helyén lakó 1000 főre jutó száma.

3. Tábla

A településcsoportok közötti állandó vándorlások
ezer főre jutó száma

Évi átlagos értékek 1960-64

Településcsoportok	Be	El	Különbözet
Budapest	22,78	12,04	+ 10,74
Megyei jogu városok ^{1/}	40,22	22,30	+ 17,92
Egyéb városok	36,39	26,75	+ 9,64
Községek	34,44	42,34	- 7,90

Forrás: Magyarország Népesedése, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964.

/Statisztikai Időszaki közlemények: 47,54, 60,68 és 81./

KSH, Budapest

Évi átlagos értékek 1975-78

Budapest	10,23	6,23	+ 4,00
Megyei városok ^{2/}	22,40	10,92	+ 11,48
Egyéb városok	27,20	15,86	+ 11,34
Községek	22,76	31,69	- 8,93

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1975, 1976, 1977, 1978. KSH. Budapest.

Megjegyzés: településcsoportok a mindenkori közigazgatási állapot és határ szerint.

1/ Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged

2/ Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Győr

Ugyanez vonatkozik a 4., 5. és 7. Táblára.

4. Tábla

A településcsoportok közötti állandó vándorlások

áramlási mátrixa ^{1/}

Évi átlagos értékek 1960-64

El	Be	a	b	c	d
Budapest	a		0,69 /0,39/	2,58 /1,47/	8,77 /4,99/
Megyei jogú városok	b	3,49 /0,55/	0,74 /0,12/	4,50 /0,72/	13,57 /2,16/
Egyéb városok	c	4,46 /2,36/	2,00 /1,06/	5,29 /2,81/	15,00 /7,96/
Községek	d	5,64 /10,04/	2,71 /4,83/	8,03 /14,30/	25,96 /46,24/

Forrás: Magyarország Népesedése, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964.
/Statisztikai Időszaki Közlemények, 47, 54, 60, 68 és 81./ KSH, Budapest

Évi átlagos értékek 1975-78

Budapest	a		0,44 /0,40/	1,88 /1,73/	3,91 /3,59/
Megyei városok	b	1,54 /0,58/	0,46 /0,18/	3,03 /1,14/	5,89 /2,23/
Egyéb városok	c	2,12 /2,33/	1,56 /1,72/	4,44 /4,84/	7,78 /8,56/
Községek	d	2,82 /6,48/	2,69 /6,17/	9,69 /22,22/	16,49 /37,83/

Forrás: Demográfiai Évkönyv, 1975, 1976, 1977, 1978. KSH, Budapest.

^{1/} A zárójelben lévő szám minden egyes áramlásának az összes vándorlás százalékában kifejezett értéke. A zárójelen kívüli szám a vándorlóknak az elvándorlás helyén lakó 1000 főre jutó száma.

Megjegyzés: a mindenkori közigazgatási állapot és határ szerint.

5. Tábla

A nagyvárosok és megyéjük állandó vándorlási forgalma
1000 főre vetítve

Évi átlagos értékek 1960-64

Terület	Be	El	Különbözet
Budapest	22,78	12,04	+ 10,74
Pest megye	41,86	35,49	+ 6,37
Együtt	28,53	19,11	+ 9,42

Megyei jogú városok ^{1/}	40,22	22,30	+ 17,92
Saját megyék	36,48	43,77	- 7,29
Együtt	37,42	38,40	- 0,98

Évi átlagos értékek 1975-78

Budapest	10,23	6,23	+ 4,00
Pest megye	25,50	22,23	+ 3,27
Együtt	12,04	9,02	+ 3,01

Megyei városok ^{2/}	22,40	10,92	+ 11,48
Saját megyék	22,62	29,26	- 6,64
Együtt	22,55	23,36	- 0,81

Forrás: lásd a 4. Táblánál

^{1/} Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged

^{2/} Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Győr

Megjegyzés: a mindenkori közigazgatási állapot és határ szerint.

6. Tábla

Budapest Pest megye állandó vándorlásainak áramlási mátrixa ^{1/}

Évi átlagos értékek 1960-64

El	Be	Budapest	Pest megye	Egyéb
Budapest		-	3,85 /6,50/	8,19 /13,81/
Pest megye		11,69 /8,50/	-	23,80 /17,32/
Egyéb		4,53 /29,91/	3,63 /23,96/	-

Évi átlagos értékek 1975-78

Budapest		-	2,78 /8,54/	3,45 /10,60/
Pest megye		6,75 /9,55/	-	15,49 /21,91/
Egyéb		1,95 /21,86/	2,46 /27,54/	-

Forrás: lásd a 4. Táblánál

^{1/} A zárójelben lévő szám minden egyes áramlásnak az összes vándorlás százalékában kifejezett értéke. A zárójelen kívüli szám a vándorlóknak az elvándorlás helyén lakó 1000 főre jutó száma.

7. Tábla

A megyei városok és megyéjük állandó vándorlásainak
áramlási mátrixa ^{1/}

Évi átlagos értékek 1960-64

Be	El	Megyei jogu városok	Saját megyék	Egyéb
Megyei jogu városok ^{2/}	-	10,14	12,15	
		/3,76/	/4,50/	
Saját megyék	7,68	-	36,09	
	/8,53/		/40,08/	
Egyéb	1,14	6,57	-	
	/6,37/	/36,76/		

Évi átlagos értékek 1975-78

Megyei városok ^{3/}	-	4,99	5,93	
		/4,02/	/4,79/	
Saját megyék	6,48	-	22,78	
	/11,02/		/38,70/	
Egyéb	0,94	4,58	-	
	/7,06/	/34,41/		

Forrás: lásd a 4. táblánál

^{1/}A zárójelben lévő szám minden egyes áramlásnak az összes vándorlás százalékában kifejezett értéke. A zárójelen kívüli szám a vándorlóknak az elvándorlás helyén lakó 1000 főre jutó száma.

^{2/}Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged

^{3/}Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Győr

IRODALOM

- ANDORKA, R.: Studies on Social Mobility. In: Sociology in Hungary, Szociológia, 1974/5, Supplement, Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 37-42.
- ANDORKA R.: Társadalmi mobilitás, Demográfia, 1975/2-3, pp. 287-299.
- BENE L.: A belső vándormozgalom három évtizede, Demográfia, 1975/2-3, pp. 253-269.
- v.d. BERG, L. - DREWETT, R. - KLAASSEN, L.H. - ROSSI, A. - VIJVERBERG, K.: Urban Europe. Elements of Growth and Decline /nyomtatásban/
- COMPTON, P. A.: Migration in Eastern Europe. In: Migration in Post-War Europe, ed. by J. Salt and H. Clout, Oxford University Press, Oxford, London etc. 1976. pp. 169-215.
- COMPTON, P. A.: Some Aspects of the Internal Migration of Population in Hungary since 1957. Publications of the Demographic Research Institute No 33, Budapest, 1971. p. 293.
- KOVÁCS Cs.: A gazdasági fejlettség és a személyes jövedelmi színvonal területi differenciáltságának változása a gazdasági fejlődés és fejlettség különböző fokán lévő országokban, Területi Statisztika, 1980/2. pp. 97-107.
- MÁRKUS I.: Az ismeretlen főszereplő - a szegényparasztság, Valóság, 1980/4. pp. 13-39.
- MICHAELI, D.: Mobilité géographique et mobilité professionnelle en Hongrie: rapports d'une enquête, Population, Paris, 1969 nov.-déc., pp. 1191-1197.
- NEMES NAGY J.: A regionális gazdasági fejlődés összehasonlító és dinamikus vizsgálata, Területi Kutatások, 1979/2. pp. 119-133.
- SZABADY B.: A termékenység területi változásai, Demográfia, 1977/4. pp. 413-467.
- SZAUTER E.: Új tendenciák a belső vándorlásban, Területi Statisztika, 1975/5. pp. 486-499.
- TEKSE K.: Some interrelationships between occupational mobility and migration to Budapest, Proceedings of the World Population Conference, Belgrade, 1965, U.N., New York, 1969. Vol. IV. pp. 556-557.
- TEKSE K.: A demográfiai elemzések hozzájárulása az urbanizációs politika kialakításához Magyarországon, Demográfia, 1978/1. pp. 13-32.
- VUKOVICH Gy.: A városok és községek népessége, lakásviszonyai, Demográfia, 1975/2-3. pp. 271-285.

MAKROSTRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSOK GAZDASÁGI FEJLETTSÉGÜNK

MAGASABB FOKÁN

dr. Abonyiné dr. Palotás Jolán

Népgazdaságunk fejlődésének jelenlegi szakaszában a társadalmi haladás legfontosabb szférája a gazdasági fejlődés. A gazdasági fejlődést befolyásoló tényezők közül a fejlettség különböző szintjén mások és mások kerülnek előtérbe. A struktúra azonban olyan tényező, amely fejlődésünknek mind az eddigi, mind a jelenlegi, illetve jövőbeni szakaszában központi kérdés, jóllehet a különböző időben eszközölt változások jellegükben nagy mértékben eltértek, illetve eltérnek egymástól.

A közgazdaságtudományok különböző ágai és területei makro és mikro szinten elemzik a problémakörhöz tartozó kérdéseket, amelyeknek hol az ágazati, termékcsoporthoz, vagy termékenkénti, hol pedig a regionális, illetve termelő egységenkénti aspektusai kerülnek előtérbe. A különböző aspektusú strukturális problémák egyenként és külön-külön csak oly módon vizsgálhatók eredményesen, ha teljes összefüggéseiben tanulmányozzuk azokat, s ha ki is ragadjuk a maga környezetéből, reflektor fénybe állítjuk a mélyebb kapcsolatok feltárása érdekében, később eredményünket visszahelyezzük a teljes rendszerbe. Következtetéseink csak így lehetnek megalapozottak, és így segíthetik eredményesen a gazdasági növekedést.

A strukturális kérdések egymáshoz kapcsolódását azért hangsúlyozzuk, mert a jellemző komplex összefüggések miatt a különböző vonatkozású strukturák elkülönítése és szembeállítás helyett azok komplex megítélését tartjuk helyesnek.

A struktúra növekedést befolyásoló hatása térben és időben változik. Időbeni változására elegendő a hazai példát felhozni, hisz egészen más feladatok álltak előttünk a felszabadulást követő években, a gazdaságfejlődésünk extenzív, majd intenzív szakaszában. Az extenzív források tulnyomó részének kimerülése óta merőben eltérnek a korábbiaktól a struktúra változtatása terén adódó feladataink. Most a termelési szerkezet fejlesztésének legfőbb motiválója a termelékenység növelése lett, olyan exporttermékek előállítására, amelyek minőség és önköltség vonatkozásában versenyképesek a világpiacon, s amelyek a nyersanyag-féleségek és az energiahordozók árszínvonalának emelkedése okozta veszteségeinket némileg kompenzálják. Ezért is indokolt fokozottabban koncentrálni a gazdaság szerkezetének változtatását célzó kutatásokra, melyek napjaink igényeinek megfelelően természetesen a korábbiakétól eltérő alapról indul és más feladatok megoldását szolgálja.

A gazdasági szerkezet változtatása /tökéletesítése/ számos országban vált ismételten központi kérdéssé. Ezért érthető, hogy a fejlődés során előálló új helyzet igényeihez jobban alkalmazkodó struktúra kialakításainak kérdéseivel a gazdasági

vezetők és kutatók nemzetközi szinten is foglalkozzanak. E nemzetközi kutatások a megközelítés módját, jellegét tekintve igen heterogének, amit a problémakör rendkívül szerteágazó, összetett volta is indokol.

A más országokban elért elméleti és gyakorlati eredmények hasznosítása érdekében a témakör egészéből, vagy annak valamely kulcskérdéséből nemzetközi tudományos ülések, szimpóziumok sora került a közelmúltban megrendezésre. A résztvevők tapasztalatai szerint az országonként jelentkező eltérő nemzeti sajátosságok ellenére sok a közös vonás, és nagy a megoldásra váró problémák hasonlósága. Ezért a strukturális problémák megoldásában a nemzetközi együttműködésnek megkülönböztetett fontosságot kell tulajdonítanunk.

Felszabadulásunk óta alapjaiban változott meg hazánk gazdasági szerkezete. Míg gazdaságunk extenzív szakaszában bekövetkezett markáns struktúra módosításainkat a fejletlen agrár-ipari országokat jellemző ismérvekkel minősíthetjük, addig napjainkban, az intenzív fejlődési szakaszban a már közepes fejlettségű ipari-agrár országokban szükséges gazdasági szerkezet racionalizálása vált indokolttá. Lényeges különbség van a két időszakban bekövetkezett struktúra változtatás célja és jellege között.

Az első szakaszban - egészen az extenzív források kimerüléséig - a gazdasági növekedés legfőbb forrása az új munkaerő termelésbe történő bevonása volt, a második szakaszban pedig - amikor már a társadalmi munkaidőalap stagnálni kezdett - a gazdasági növekedés szinte kizárólagos forrása a termelékenység lett.

Az extenzív jellegű növekedési időszakban feladatunk az volt, hogy az elmaradott agrár-ipari hazánkat fejlett mezőgazdasággal rendelkező ipari országgá alakítsuk a szocialista iparosítás elvei alapján, ami napjaink követelményeihez képest viszonylag egyszerűbb feladat volt. Ennek eredményeként az aktív keresők nép gazdasági ágankénti megoszlása jelentős mértékben változott. Míg 1949-ben az iparban és az építőiparban az aktív keresők 22 %-a tevékenykedett, addig 1970-re 43,8 %-ra emelkedett ez az érték. Ugyanebben az időszakban a mezőgazdaság 53,9 %-os részesedése 25,7 %-ra csökkent, miközben a terciér ágazatokban foglalkoztatottak hányada /24,1 %-ról 30,5 %-ra/ nőtt. E módosulás lényege abban áll, hogy az ipar, építőiparban foglalkoztatottak hányada az aktív keresőkön belül a korábbi növekvő tendencia helyett csökkenő irányt vett, továbbá lelassult a mezőgazdaságból való eláramlás mértéke. Itt kívánjuk ugyanakkor megjegyezni, hogy lényegesen felgyorsult a terciér ágazatokban foglalkoztatottak arányának növekedése.

Gazdasági fejlettségünk magasabb fokán, amikor a tudományos-technikai forradalom mindinkább kibontakozik, az ujonnan munkába állók egyre nagyobb hányada áramlik a terciér ágazatokba, ahol a foglalkoztatottak abszolút száma és aránya is tartósan fog növekedni. A létszámnövekedés másik forrása az ujonnan munkába állók mellett a korábbiakhoz hasonlóan a mezőgazdaság lesz, de új ágazatként kapcsolódik hozzá az ipar is. Ennek az az oka, hogy

mind az ipar mind pedig a mezőgazdaság magasabb műszaki-technikai színvonalon, csökkenő létszám mellett is képes a termelés növelésére.

Alapjában véve azonban az intenzív gazdaságfejlődési szakaszban lényegesen kisebb létszámot érint az átrétegződés, mint korábban és a mennyiségi változások helyett a minőségi változások kapnak nagyobb hangsúlyt. Népgazdaságunk egészében és egyes szféráiban a hatékonyság fokozása a legfontosabb, melynek legfőbb alapja a termelékenység növelése.

Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a holt munka aspektusából történő megközelítéskor is.

Általában elmondható, hogy a tercier ágazatok beruházásainak részaránya az összes beruházásból országonként igen eltérő, de egy adott országon belül is területenként és - különböző időszakokban - különböző arányokat tükröz. Mivel hazánk felszabadulásakor európai viszonylatban nagyon elmaradott infrastruktúrát örökölt, s azóta is mintegy állandósult az alacsony beruházási hányad, könnyen belátható, hogy számottevő előrelépés nem történt a relatív fejlettségében. E relatív fejlettségen egyrészt infrastruktúránk szintjének az európai átlagszinthez való viszonyát, másrészt pedig a termelő szféra szakadatlan - a viszonylag gyors ütemű - növekedése révén előálló ipari és mezőgazdasági színvonallal való kapcsolatát értjük. Mivel felszabadulásunk óta különösen ipari fejlődésünk rendkívül dinamikus volt, s infrastruktúránk csak mérsékelt ütemben követte azt a fejlődésben, /hazánk az infrastruktúra utólagos fejlődési típusába tartozik/ nyilvánvaló, hogy egész infrastruktúránk iparunkhoz viszonyítva relative elmaradott. E makro szinten érvényesülő feszültség a fejlettségi szint függvényében természetesen nagy területi differenciáltságot mutat.

Az első hároméves népgazdasági tervben az infrastruktúra - ágazatonként ugyan változó mértékben, de - jelentős szerepet kapott, amit a helyreállítás, illetve a szocialista iparosítás megalapozása indokolt.

Az első öt éves tervtől beruházási tevékenységünket a gazdaságpolitikai célkitűzések határozták meg. E célkitűzések rányomták a bélyeget az infrastruktúra fejlődésére is, mert a tökeigényes infrastruktúra fejlesztését sok esetben alárendeltük a termelő ágazatok tökeszükségletének. A beruházás megoszlásának alakulásában a tercier szektor szerepének növekedése első sorban a mezőgazdasági beruházás részesedés rovására valósult meg és viszont. Ez különösen szembetűnő az 50-es évek végétől, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezésével jelentősebbé vált a szocialista szektorban eszközölt beruházásokban a mezőgazdaság részesedése. 1965 tájékan kiéleződött a "beruházás éhség", ami a beruházások terén számos feszültség keletkezéséhez vezetett. 1969-ig az iparban eszközölt beruházások részaránya 40-46 % között mozgott, 1969 után azonban 40 % alá esett, miközben az infrastruktúra ágazataiban eszközölt beruházások az átlagost meghaladó ütemben fejlődtek. Ez azonban nem tudta ellensúlyozni a korábban elégtelen infrastrukturális

beruházásokat és lényegesen nem módosította az infrastruktúra általános fejletlenségét. Mivel az infrastruktúrára vonatkozóan nőttek a társadalmi elvárások, a hiányosságok továbbra is megmutatkoztak.

A szocialista szektor beruházásaiból az infrastruktúra részaránya 1966-70 között 40 % és 1971-75 között pedig 44 % volt. Ez az arány 1976-tól ismét csökkent. Az 1971-75 közötti aránynövekedést a vizsgált időszakban kibontakozó dinamikus lakásépítés okozta.

Mivel hazánk infrastruktúrális ellátottsága az azonos és közel azonos gazdasági fejlettségű országokétól elsősorban a termelő infrastruktúra terén mutat lemaradást /a szocialista infrastruktúra elemei közül kedvezőtlen a lakásellátottságunk/, s tekintettel az infrastruktúrális beruházások tökeigényességére, fejlesztésekor kompromisszumos megoldásként fontossági sorrendet állítunk fel, melynek kialakításában egyre nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a gazdaságosságnak. /Sajátos vonása az infrastruktúra terén eszközölt beruházásoknak, hogy áttételesen és csak hosszú távon fejtik ki jótékony hatásukat./ Az infrastruktúrális beruházásoknál a gazdaságosság figyelembe vételével kialakított rangsort természetesen azonban szociálpolitikai megfontolások módosítják. Így pl. az V. ötéves terv beruházásai körében kiemelt feladatként kezeljük a lakásépítést, a gyermekintézmények-, a szakmunkásképzés- és a kórházi ágyak fejlesztését.

Az infrastruktúra fejlesztésére irányuló beruházási tevékenységet az eredmény oldaláról a továbbiakban állóeszköz-állományunk szerkezetének időbeni alakulásán keresztül tekintjük át. Állóeszköz-állományunk strukturájának multiban lejátszódó változása egyfajta információul szolgál eddigi fejlesztési politikánkról és beruházásainkról. Ezért mind a mult gazdasági folyamatainak megítélésekor, mind pedig a jövő fejlesztési koncepcióinak kialakításakor figyelembe kell vennünk. Hazánk állóeszköz-állományának szerkezeti változásait az 1. sz. táblázatban rögzítjük.

Az 1. sz. táblázat adataiból kitűnik, az ipar és építőipar dinamikus fejlődése, s a mezőgazdasági állóeszköz-állomány hányadának némi csökkenése. A terciér szektor állóeszköz-állományának részaránya mind az anyagi, mind az összes állóeszköz-állományból jelentős mértékben csökkent. E jelentős csökkenés más aspektusból alátámasztja azt a korábbi megállapításunkat, mely szerint az ipar megelőzte infrastruktúránk fejlődését és hogy a termelő ágak, valamint a terciér szféra közötti feszültség az elmúlt években nőtt.

A továbbiakban megvizsgáltuk, hogy az iparosodottság mutatója /az 1000 aktív keresőre jutó iparban és építőiparban foglalkoztatottak száma/ milyen összefüggést mutat a terciér szektor hasonló mutatójával, majd pedig az 1000 aktív keresőre jutó mezőgazdaságban és terciér ágazatokban foglalkoztatottak kapcsolatát. A fenti számításokat szükségesnek tartottuk kiegészíteni az ipar és a mezőgazdaság mutatója közti kapcsolat meghatározásával is. Számításainkat a 2. sz. táblázatban foglaljuk össze.

1. sz. táblázat

Állóeszköz-állományunk szerkezeti változása
/1950-1970/ %-ban

Népgazdasági ágak	1950	1960	1970
Ipar + építőipar	12,3	21,0	27,2
Mezőgazdaság	15,4	14,5	15,0
Tercier szektor	72,3	64,4	57,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0
Az anyagi ágak állóeszköz-állománya szerint			
Ipar + építőipar	23,4	36,3	43,5
Mezőgazdaság	25,6	25,2	24,0
Tercier szektor	51,0	38,5	32,5
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1975. KSH, valamint Népgazdasági Mérlegek, 1960-1970. KSH. /1968. évi változatlan áron számolva./

2. sz. táblázat: A népgazdasági főágakban foglalkoztatottak 1000
aktív keresőre jutó számának páros korrelációs együttható
értéke /megyei egységekre számolva/

Népgazdasági főágak	1949	1960	1970	1976
Ipar és építőipar - mezőgazdaság	-0,942	-0,971	-0,964	-0,945
Ipar és építőipar - tercier ágazatok	+0,690	+0,520	-0,260	-0,247
Mezőgazdaság - tercier ágazatok	-0,830	-0,690	+0,130	-0,003

A 2. sz. táblázat adataiból leolvasható a kapcsolat irányának és szorosságának időbeni változása. Az ipar-, építőipar és a terciar ágazatok mutatója közti korrelációs kapcsolat míg 1949-ben és 1960-ban közepesen szoros, s pozitív előjelű volt, addig 1970-re igen laza negatív előjelűvé változott. Ez tehát

azt mutatja, hogy 1949-ben az iparosodottabb megyékben általában a terciér ágazatok is nagyobb hányadát kötötték le a foglalkoztatottaknak, mint a mezőgazdasági főprofilu területek esetében. Később azonban, amikor a párt- és kormány határozatok hatására előtérbe került az egykor mezőgazdasági arculatu megyék ipari fejlesztése, olyan átalakulás következett be az ipari termelőerők megyénkénti elhelyezkedésében, hogy mintegy 10 év alatt a korrelálatlanságon keresztül igen laza negatív "r" érték alakult ki. Ez pedig azért állt elő, mert az ágazati mobilitás oly módon zajlott le, hogy a mezőgazdaságból eláramló munkaerőt elsősorban az ipar kötötte le, és csak kis hányada orientálódott a terciér ágazatokba. A fentiekben tulmenően az is "belejárt" azonban a kapcsolat jellegének megváltozásában, hogy a korábban is iparosodott megyék ipari foglalkoztatottjainak a száma gyorsabban nőtt, mint a terciér ágazatoké. Bár ennek az egy mutatónak az alakulása elsősorban a korábban említett extenzív jellegéből fakadó fogyatékosága miatt nem elégséges annak bizonyítására, hogy hazánk ipari fejlettségéhez viszonyítva a terciér ágazatok /illetve annak egy része/, elsősorban a termelést közvetlen befolyásoló műszaki /technikai/ infrastruktúra fejlettsége az elmaradt, viszont kiegészítve egyéb információkkal, alátámasztja azt.

Mivel az 1000 aktív keresőre jutó iparban, illetve mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma között igen szoros negatív korrelációs kapcsolat áll fenn, érthető, hogy a mezőgazdaság és a terciér szektor hasonló mutatója közti összefüggés az ipar és a terciér szektor közti "r" értékekkel váltakozó előjelet vesz fel. A tendencia a vizsgált időszakban a szoros negatívól az igen laza pozitív érték felé halad. Tehát a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő részben a terciér szférában helyezkedett el. S jöllehet 1960 és 1970 között hazánkban élénk belső vándorlás kísérte a foglalkozási átrétegződést, mégis a mezőgazdasági munkaerő jelentős hányada helyben /megyén belül/ változtatta meg tevékenységi körét.

Napjainkban, amikor a strukturális változtatások általában előtérbe kerültek, különösen reflektor fényben áll az ipari struktúra kérdése. Az ipari struktúra igen sok aspektusból közelíthető meg, de ezek közül mi csupán egyet emelünk ki, mégpedig a specializáció kérdését. A specializációra eső választásunkat pedig az indokolja, hogy a szakosodás szerepe növekvő tendenciájú, és e téren óriási kihasználatlan tartalékaink vannak.

Hazánk kis ország, de ennek ellenére az előállított ipari termékek száma igen nagy, következésképpen iparunkban a specializáltság mértéke kicsiny. Bár kétségtelen, hogy egyes termékek gyártására szakosodtunk /pl. autóbusz gyártás, izzók gyártása stb./, de ezzel nem járt a gyártott termékek körének szűkítése.

Ismeretes, hogy a specializációnak is a struktúra egyéb megnyilvánulási formáihoz hasonlóan több szintje, s számos aspektusa van.

A területi specializáció a társadalmi munkamegosztás azon formája, amely során valamely népgazdasági ág, vagy ágazat kivánalmait előtérbe helyezzük más ágazatok mellé, illetve alárendelésével. A szakosodás okozta termékfőléssleggel a vizsgált területegység - szükségszerűen - bizonyos termékek, vagy termék csoportok előállításával hozzájárul más területek, vagy az egész ország szükségleteinek kielégítéséhez. Tehát ha valamely területegység bizonyos népgazdasági ág vonatkozásában specializált, akkor az egyrészt azt jelenti, hogy az adott ágazat kiemelkedő szerepet játszik a vizsgált térségben, másrészt pedig viszonylag jelentős hányadát adja az országos termelésnek. Egy területegység specializációjához tartozik mindazon ágazat, amely jelentős arányt képvisel az országos és a területegység termelésében, a külső áruforgalomban, körzetformáló ereje van és a kedvező feltételek kihasználásával elősegíti a minimális munkaráfordítás melletti maximális hozam gazdasági törekvés érvényesítését.

A továbbiakban az ipar területi, ágazati specializációját abból az aspektusból vizsgáljuk, hogy megyénkénti differenciáltsága időben hogyan változott, valamint kitérünk néhány sajátos kapcsolattrendszerére.

Az ipar ágazati specializáltságának meghatározására módszerrel dolgoztunk ki, amelynek lényege abban van, hogy képeztünk megyénként az ipar ágazataiban foglalkoztatottak számát, majd ennek az átlagtól való átlagos eltérését. Az "I"-vel jelzett specializációs érték mindig 0 és 1 közé esik. /I értéke akkor veszi fel a minimumot, ha a területegységünkön előforduló ágazatokra a megoszlást illetően a homogenitás jellemző, és akkor veszi fel a maximális értéket, ha csupán egyetlen ágazat képviseli az ipart a vizsgált térségben. Természetesen számolunk azazal, hogy vizsgálatunk akkor lenne teljesen korrekt, ha azt a termelési oldalról közelítettük volna meg, de adatok hiányában a legfontosabb hiánytényezőként jelentkező foglalkoztatottak számával voltunk kénytelenek beérni./

Eredményül az alábbi táblázatban feltüntetett értékekhez jutottunk.

Megye	Specializációs index érték	
	1963	1975
Baranya	48,4	36,1
Bács-Kiskun	28,5	21,8
Békés	29,5	23,1
Borsod-Abauj-Zemplén	36,0	29,1
Csongrád	27,1	20,3
Fejér	27,7	30,1
Győr-Sopron	34,6	32,5
Hajdu-Bihar	17,8	20,5
Heves	30,0	21,8
Komárom	50,7	36,0

Megye	Specializációs index érték	
	1963	1975
Nógrád	47,0	22,4
Pest	22,6	17,9
Somogy	30,0	22,8
Szabolcs-Szatmár	26,3	24,5
Szolnok	21,3	21,2
Tolna	25,9	22,9
Vas	27,6	22,8
Veszprém	30,3	23,2
Zala	33,2	19,1

Anélkül, hogy az egyes megyék specializációjának mértékében bekövetkezett változások megyénként differenciált irányát és mértékét részletesen elemeznénk, megjegyezzük, hogy 1963-tól 1975-ig az index érték 31,29-es megyei átlagról 24,64-es megyei átlagra csökkent. Tehát ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a specializáció változását az ágazati adatok is tükrözik, akkor a vizsgált időszakban a specializáció számottevő csökkenését konstatálhatjuk. A kapott eredmény elgondolkodtató és figyelmeztetőül szolgál a szelektív iparfejlesztés időszakában a vidék iparosításával kapcsolatos döntések körültekintő meghozatalára.

Jóllehet a specializáció fő elemeként az élő munkát választottuk - s ezért nem jártunk el teljesen korrekten - mégis az ily módon kvantifikálható tényezők alapján nyert eredményt minőségi elemekkel kiegészítve a valóságot jól tükröző képhez jutunk. Mint általában a matematikai modellek, a specializáció mérésére alkalmazott módszerünk is csak a fő mozzanatait képes megragadni ennek a bonyolult társadalmi-gazdasági folyamatnak, s ez indokolttá és szükségessé teszi a különböző hagyományos módszereken alapuló - egyéb ismereteket is figyelembe vevő - vizsgálatokat. A problémakörnek azonban ez a nagyvonalú megközelítése is jelzi annak szükségességét, hogy az iparfejlesztés során alkalmazott szelekciót és kontraszelekciót úgy kell irányítanunk, az erőforrásokat úgy kell koncentrálnunk, hogy elősegítsük a hatékonyabb területi struktúra kialakítását.

Gazdaságunk fejlettségének magasabb szintjén egyre bonyolultabbá, összetettebbé válnak a struktúra módosítása terén adódó feladataink, s növekszik az igény a differenciáltabb területfejlesztési politika iránt is.

Az infrastruktúra számos területe nem közvetlen befolyásolja a gazdasági fejlődést, hanem a lakosságon keresztül, áttételesen, sőt egyes ágai /illetve elemei/ kizárólag a lakosság életkörülményeinek alakulására hatnak. Ily módon érthető, hogy politikai szempontból is megkülönböztetett fontosságot tulajdonítunk a céltudatos területfejlesztésnek.

Ismeretes, ha valamely népgazdasági ág fejlődésének relatív üteme felgyorsul, az legtöbbször a területi különbségek növekedését eredményezi. Nyilvánvaló, hogy ahol a szűk keresztmetszet leginkább égető, ott dinamikusabb elsősorban a fejlődés. Azonban épp a tercier ágazatok sajátosságából adódik, hogy a termelő szféra adott fejlettségi szintje megfelelő fejlettségű tercier ágazatokat követel, aminek megléte viszont kedvezően befolyásolja az ipar, illetve a mezőgazdaság fejlődését. A tercier ágazatoknak ezen "stimuláló" hatásából következik, hogy mind makro szinten, mind pedig területi vonatkozásban a szó szoros értelmében kölcsönhatásról beszélhetünk, közte és a termelő szféra között.

Tekintettel az infrastruktúra fentebb hangsúlyozott ismérveire, népgazdaságunk más ágazatainak fejlődésére gyakorolt sajátos bonyolult, és összetett hatására, különösen indokolt a körültekintés az infrastruktúra terén eszközölt beruházás strukturájának és volumenének tervezésekor. Egyben az is elmondható róla, hogy talán még a termelő szféra ágazatainál is fontosabb a kettős /ugymint ágazati és területi/ megközelítés.

IRODALOM

1. ABONYINÉ dr. PALOTÁS Jolán: Az infrastruktúra és a termelő szféra fejlődésének néhány összefüggése - Városépítés. 1978. 4. 36. p.
2. ENYEDI György /szerk/: A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1976. 254 p.
3. HEGEDÜS Miklós: Az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának néhány kérdése. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1972. 216 p.
4. HOÓS János: Gazdasági növekedés és egyensúly. - Gazdaság. 1978. 4. 7. p.
5. KORNAI János: Erőltetett vagy harmónikus növekedés. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1972. 86 p.
6. NYITRAI Ferencné: Ipari strukturánk: változások, hatékonyság. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1977. 311 p.

VONZÁSKÖRZETI VIZSGÁLATOK HEVES NAGYKÖZSÉGEBEN

Beluszky Pál - Sikos T. Tamás^x

Vonzáskörzeti felméréseink részét képezték az MTA FKI Területfejlesztési Osztály azon vizsgálatainak, melyeknek célja Heves településfejlesztési koncepciójának kimunkálása volt. Ezzel magyarázható, hogy néhány, a vonzáskörzeti vizsgálatoknál figyelmen kívül nem hagyható kérdésre itt nem térünk ki, ezt a készülő anyag más fejezetei tartalmazzák /a település története, gazdasági szerepköre, az ehhez kapcsolódó ingázás - napi munkabajárás -, a terciér szektor részletes számbavétele stb./.

Vonzáskörzeti vizsgálataink - az adott keretek között - gyakorlati kérdésekre kívántak választ adni; a középfoku szerepkörre kijelölt nagyközség fejlesztése szempontjából meghatározó tényező a vonzáskörzet kiterjedése, a vonzás intenzitása, a "vonzáskörzetre" telepíthető intézményhálózat volumene. Ennek meghatározása volt feladatunk s e gyakorlati cél határozta meg kutatásunk eszköztárát, az alkalmazott módszereket, a vizsgálat mélységét.

Rövid összefoglalónk közreadását indokolja az a tény, hogy a középfoku intézményhálózat telepítési, üzemeltetési kérdései, a településfejlesztési elképzelések kialakítása és realizálása minden település esetében igényli a vonzáskörzet feltárását; e vizsgálathoz kívánunk némi támpontot nyújtani Heves - viszonylag egyszerű szerkezetű - vonzáskörzetének bemutatásával.

1. A vonzáskörzet fogalma

Az ország térszerkezeti vázát képező társadalmi-gazdasági kapcsolatok tulnyomó többsége a települések között alakul ki; egy részük a településhálózat két alapkategóriája, a falvak és a városok között teremt kapcsolatot. E kapcsolatokat, vagy e kapcsolatok egyes összetevőit nevezi a szakirodalom a városok vonzásának, s az e kapcsolatok által kialakított téregységeket a város vonzásterületének /vonzáskörzetének/. A városok és falvak közt hasonló elemekből /a települések közt kialakult termék, személy- és információcsere/ felépülő kapcsolatok eltérő jellegűek, eltérő okok hívják életre őket, s a településhálózat alakításában játszott szerepük is nagymértékben eltérő. A város és szűkebb-tágabb környezete közt kialakult kapcsolatok közül a legjellegzetesebbek azok, amelyeket a város városi szerepköre hív életre.

^xAz adatgyűjtésben a szerzőkön kívül résztvett Kéri András, az MTA FKI munkatársa.

Az egyes települések város voltának megítélésében nem alakult ki a szakirodalomban egységes álláspont. A településtudományban leginkább elterjedt vélemény szerint azok a települések tekinthetők városnak, amelyekben a városi alapfunkciók bizonyos mennyisége koncentrálódott, függetlenül speciális funkciók szereketétől, volumenétől. Ugyanis a településeknek városokra és falvakra való felosztása során a településhálózatban betöltött szerepüket kell alapul vennünk. /Az ipar, mezőgazdaság, közlekedés jelenléte, uralkodó szerepe vagy hiánya az egyes településekben nem befolyásolja alapvetően a településeknek a településhálózatban betöltött szerepét./

A helyi és a városi alapfunkciók sorába a lakosság közvetlen ellátását biztosító és a társadalom irányítását, szervezését, tájékoztatását stb. szolgáló intézmények tartoznak. E két funkciócsoport különbsége hierarchikus fokozatukban van, ami megnyilvánul igénybevételük gyakoriságában s a fenntartásukhoz szükséges lakosság számában. A lokális funkciók sorában a lakosság mindennapi szükségleteit ellátó, a szolgáltatási ágak hierarchiájának alsó fokán álló alapfoku intézményeket soroljuk, függetlenül attól, hogy működési területük egy vagy több településre terjed ki.

Az intézményhálózat hierarchiájának magasabb fokán álló intézmények a hordozói az "általános városi" funkcióknak. Mivel ezek az intézmények jórészt a lakosság közvetlen ellátását, irányítását, szervezését biztosítják, térbeli elhelyezkedésük szorosan kapcsolódik a népesség elhelyezkedéséhez, vagyis a településhálózat szükségszerű elemei.

A városi funkciót betöltő intézmények nem mindennapi szükségleteket elégítenek ki; igénybevételük viszonylag ritka. Fenntartásukhoz a települések többségének népessége nem elegendő, ezért ezen intézmények az ellátandó területnek a városi funkciók megtelepedésére legalkalmasabb településében koncentrálódnak. A központi funkciókkal nem rendelkező települések valamely közeli központban vagy központokban "szerzik be" a városi szolgáltatásokat.

A központok elhelyezkedése, színvonala, a közlekedési lehetőségek, egyes intézmények kijelölt működési területe rendszeres, meghatározott irányú és intenzitású kapcsolatok kialakulásával jár a városok és környékük közt. Valamely város központi funkcióju intézményei által városi szolgáltatásokkal rendszeresen és szükségszerűen ellátott területet nevezzük a város /szűkebb értelemben vett/ vonzáskörzetének.

Nem egységes a szakemberek nézete a munkaerővonzásnak - mindenekelőtt a napi ingázásnak - a vonzáskörzetek összetevői közé való sorolásában. Többségük a városok vonzásterületének összetevőjeként vizsgálja az ingavándorforgalom körzetét. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az ingázás jellege eltér az intézményi vonzástól /nemcsak városi jelenség, hierarchikusan tagolatlan, más a településhálózati kihatása stb./. Tény viszont, hogy a napi munkabajárás szoros - a városi intézményhálózat vonzásánál többnyire szorosabb - kapcsolatokat teremt a települések, tele-

pülérszrsek között; az ingavándorforgalom a mikroterek szerkezetének igen fontos alakító tényezője. Az ingázás, magas intenzitás esetén, funkcionálisan egy településegyüttessé olvasztja össze a lakó- és munkahely jellegű településeket, a várost és belső agglomerációját. Ezt a tényt a településtervezés és a köz-igazgatás területi beosztása ma már egyre gyakrabban figyelembe veszi /városhoz csatolt községek, városkörnyékek s a jövőben esetleg agglomerációs igazgatás/. E döntések megalapozása szempontjából a napi ingázás figyelembevétele mellőzhetetlen. Közigazgatási és településtervezési célú vonzaskörzet-vizsgálatok esetében az ingavándorforgalom körzetét is a vonzaskörzet alkotóelemei közé kell sorolni.

A vonzaskörzetek meghatározásakor különbséget tettünk a városi funkciók /az alapfokunál magasabb hierarchikus szintű funkciók/ s az alapfoku funkciók vonzása között, noha az utóbbi formailag sok hasonlóságot mutat - különösen aprófalvas területeken - a város-falu kapcsolatokkal /általános iskolák, körzeti orvosi rendelés, alapfoku szolgáltatások stb. "vonzása"/. A két kapcsolatfajta településhálózati szerepe azonban eltérő. Közigazgatási célú városi vonzaskörzet-vizsgálatoknál azonban - az ingázási kapcsolatokhoz hasonlóan - az alapfoku intézmények vonzásának számbavétele ugyancsak indokolt; az általuk kialakított kapcsolatok a "vonzaskörnyékiség" fontos összetevői.

2. A vonzaskörzetek szerkezete

A vonzaskörzetek nem homogének; a vonzás intenzitása, a kapcsolatteremtésekből való részesedés aránya, a vonzást kiváltó funkció hierarchikus szintje stb. alapján övezetekre bonthatók. A vonzaskörzetek belső szerkezetének kimutatása szoros kapcsolatban áll elhatárolásukkal. A vonzaskörzetek elhatárolásának ki kell mutatni azok belső szerkezetét is, különben az elhatárolás nem tárja fel kellő mélységben s kellő logikai rendszerben a város-vidék közötti kapcsolatokat.

A vonzaskörzetek különféle szempontok alapján strukturálódnak, szerkezetük feltárása is különböző szempontok figyelembevételével történhet.

a/ A vonzaskörzetek szerkezetének megállapítása a vonzásintenzitás mutatószámai alapján kézenfekvő. A központok vonzása a vonzaskörzet határai felé csökken; így lehetőségük van a központ s a vonzaskörzet egyes téregységei - községei - közt kimutatható "kapcsolatteremtések" gyakorisága, a kapcsolatok intenzitása alapján a vonzaskörzet tagolására.

b./ A települések rendszerint több központ felé vonzódnak; egy-egy központnak a községekből kiinduló kapcsolatteremtésekből való részesedése alapján ugyancsak tagolhatóak a vonzaskörzetek.

c./ A szakirodalomban legáltalánosabb a vonzaskörzetek funkcionális /hierarchikus/ övekre való tagolása. A városhálózatban kimutatható hierarchikus tagolódásnak megfelelően a vonzaskörzet-rendszerekben is egymás fölé rendelt szintek hierarchiája

alakult ki. Amennyiben egy város nemcsak a legalacsonyabb hierarchikus szintű intézményekkel rendelkezik, a különböző szintű intézmények más és más területre terjesztik ki vonzásukat. Így koncentrikus övezetek alakulnak ki; a külső övekben az alacsonyabb szintű funkciókat természetesen már más, alacsonyabb hierarchikus szinten álló városok elégítik ki.

A valóságban tehát egyetlen számadattal /lakosságszám vagy terület/, vonalszerű hatásokkal megadható, átfedésmentes vonzaskörzetek nem léteznek. Ilyenek nemis alakíthatók ki, annak ellenére, hogy a regionális vizsgálatokat folytató /építész, közigazgatástudományi, regionális tervező/ szakemberek elgondolásai nyomán elterjedt a közigazgatási területbeosztáshoz hasonló, pontosan egymásba tagolódnó vonzaskörzet-rendszer igénye. Ezzel szemben:

- A vonzaskörzetek szerkezete tükrözi a központok hierarchikus szintjét, intézményhálózatuk összetételét; ezek pedig nem szoríthatók két vagy három fokozatba /felső-, közép- és alsófoku központok/.
- Az azonos hierarchikus szintű, "szerepkörű" központok intézményhálózata sem lehet azonos összetételű; gondoljunk a rendkívül differenciált közép- és felsőfoku oktatásra /különféle szakközépiskolák, a gimnáziumok tagozatos osztályai/. Igy azonos hierarchikus szintű központok vonzaskörzetei is átfedhetik egymást.
- A különböző intézmények gazdaságos fenntartásához szükséges népességszám alsó határa vagy optimuma igen eltérő. Az intézmények gazdaságos fenntartásának és a lakosság ellátásának követelményei /a lakosság egy bizonyos távolságon belül megtalálja a szóban forgó intézményt/ által kialakított határértékek szintén annyira eltérőek, hogy azokat két-három szintben összeegyeztetni nem lehet.
- Ugyancsak lehetetlenné teszi a közigazgatási egységekhez hasonló vonzaskörzet-hálózat kialakítását a meglévő város-hálózat. Ez nem felel meg az optimális ellátást biztosító modellnek. De a modellben feleslegesnek ítélt központok város-voltát, intézményhálózatát nem lehet megszüntetni, s ezek továbbra is vonzást gyakorolnak környékükre.
- A városok állandó mozgásban vannak a hierarchikus rangsorban. Ez magával hozza a vonzaskörzetek változását is, s az átmeneti állapot nem minden esetben egyeztethető össze a modellel.
- Végül figyelembe kell venni, hogy a lakosság a városi javak beszerzési helyét szubjektív döntés alapján választja meg. Ez a döntés számos tényezőn keresztül irányítható, de az esetek többségében - kiskereskedelem, szolgáltatások, oktatás, közművelődés, szórakozás stb. - mégiscsak egyéni elhatározás szabja meg a kapcsolat felvételek irányát. A szubjektív döntések szóródását az egyéni közlekedési eszközök elterjedése is elő fogja segíteni.

A településhálózat-fejlesztési tervekben megrajzolt /középfoku/ vonzaskörzetek legfeljebb általános jellegű tájékoztatást nyújtanak a "hinterland" nagyságrendjéről, s néhány, adminisztratív uton kijelölt működési területű intézmény területi kapcsolatait jelölhetik ki /általános középszintű közigazgatás, bíróságok, földhivatal, hatósági jogkörrel rendelkező szervek, garanciális javítások stb./. A városok különböző funkcióinak, intézményeinek vonzása, eltérő területre terjed ki, az intézményhálózat, az ellátottsági mutatók stb. tervezésénél - az adott vonzaskörzet szerkezetéhez igazodva - különböző vonzaskörzet-nagysággal kell számolnunk.

3. Heves helyzete a tágabb környék településhálózatában

Heves jelenleg még hiányosan látja el középfoku szerepkörét, s e szinten az intézményhálózat színvonala, választéka, tradíciói is magasabbak Gyöngyösön /középfoku központ/, Egerben /felsőfoku központ/ és a távolabbi Hatvanban, valamint Jászberényben is. E központok elérhetősége is megfelelő, esetenként alig idő- és költségigényesebb, mint Heves felkeresése. Ezért:

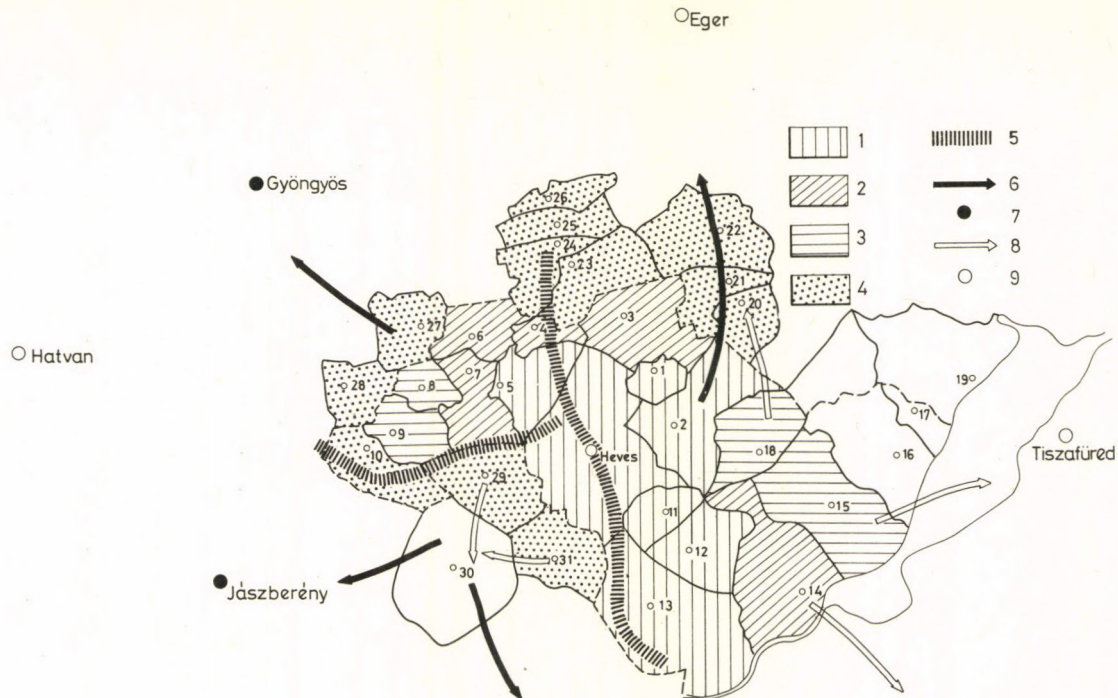
- A felsőfoku /megyei szintű/ intézmények vonzása természetesen átfelel Heves vonzaskörzetének egészét.

- A középfoku intézmények egy része nem épült ki /még/ Hevesen; így ezen szerepkörök ellátását a környező, magasabb hierarchikus szintű városok végzik teljes egészében Heves s környéke számára /kórházi ellátás, egyes gondozóintézetek, speciális szakrendelési ágak, szakközépiskolák, szakmunkásképzés, tagozatos gimnáziumi osztályok, MNB-fiók, pénzügyőrség, idegenforgalmi szolgálat, statisztikai szolgálat, egyes szaküzletek és szolgáltatások, pl. optikai szolgáltatások, irodagépjavítás, lakossági szolgáltatásokat végző nyomda és így tovább/. A Heves-től Ny-ra fekvő községek elsősorban Gyöngyös, a környék többi községe Eger felé vonzódik. A megyehatárok zártsága miatt Jászberény vonzása csekély /ld. az 1. ábrát/.

- A Hevesen /is/ működő középfoku intézmények többségének is osztoznia kell Eger és Gyöngyös vonzásában, hacsak működési területük nem kijelölt határokkal rendelkezik /mint pl. a járási hivatal, járásbíróság és ügyészség, állami közjegyző, állami biztosító, tűzrendészet, szakrendelő- és gondozóintézetek, mentőállomás, tömegszervezetek járási szervei stb./. Így elsősorban a kiskereskedelem, a szolgáltatások, a középfoku oktatás, a kulturális és szórakoztató intézmények terén terjed ki Hevesre és járására Eger és Gyöngyös - esetenként Jászapáti, Jászárokszállás, Füzesabony stb. vonzása.

- A kijelölt működési területű funkciók, hivatalok, intézmények esetében Heves átfedésmentes középfoku vonzaskörzettel rendelkezik.

- A közlekedési adottságok, Gyöngyös és Eger számottevő munkaerővonzása, Heves intézményhálózatának hiányosságai, az előbbi központok magasabb színvonala s tradíciói következtében Heves és környéke a középfoku funkciók által kiépített kapcsolatok terén is erősen nyitott.

1. ábra

Heves vonzáskörzetének övezetei a vonzási irányok alapján

1 = a kapcsolatok többsége	}	Heves felé irányul
2 = a kapcsolatok relatív többsége		
3 = a kapcsolatok kisebbsége		
4 = a kapcsolatok töredéke		
5 = magasabb hierarchikus szintű központok vonzáshatárai;		6 = magasabb szintű kapcsolatok iránya;
7 = magasabb hierarchikus szintű központok;		8 = hasonló hierarchikus szintű központok felé irányuló kapcsolatok;
9 = hasonló hierarchikus szintű központok		

A hevesi járás és környező településeinek névsora:

- 1 = Tenk
- 2 = Átány
- 3 = Erdőtelek
- 4 = Tarnabod
- 5 = Boconád
- 6 = Tarnazsadány
- 7 = Tarnaméra
- 8 = Zaránk
- 9 = Erk
- 10 = Tarnaórs
- 11 = Hevesvezekény
- 12 = Tarnaszentmiklós
- 13 = Pély
- 14 = Kisköre
- 15 = Tiszanána
- 16 = Sarud
- 17 = Ujlőrincfalva
- 18 = Kömlő
- 19 = Poroszló
- 20 = Besenyőtelek
- 21 = Dormánd
- 22 = Füzesabony
- 23 = Kál
- 24 = Kompolt
- 25 = Kápolna
- 26 = Tófalva
- 27 = Nagyfűged
- 28 = Visznek
- 29 = Jászszentandrás
- 30 = Jászapáti
- 31 = Jászivány
- 32 = Nagyt

- A Hevessel jelenleg hozzátvetőleg azonos hierarchikus szinten álló központok közül Jászapáti és Füzesabony vonzaskörzete felé a határok meglehetősen zártak. /Füzesabony és Jászapáti az OTK szerint csak kiemelt alsófoku központok; városias szerepkörük már ma is csekélyebb, mint Hevesé/ Ugyanakkor Jász-árokszállás néhány Heves megyei községre, Zaránkra, Erkre, Tarnaörsre, Visznekre a középfoku intézmények terén is vonzást gyakorolt /gimnázium, szaküzletek, városi szintű szolgáltatások/. Munkaerővonzása is növekszik. A hevesi járás néhány községére csak csekély vonzást gyakorol Tiszafüred, viszont a füzesabonyi járás tiszamenti községei - Sarud, Újlőrincfalva, Poroszló - intenzíven vonzódnak a Szolnok megyei /ugyancsak középfoku központ szerepkörére kijelölt/ település felé.

- Ugyanakkor Heves potenciális vonzaskörzetében /járásban/ olyan elemi centrum, kiemelt alsófoku központ nem található, amely jelentősen megszürné a járási székhely felé irányuló forgalmat. Kisköre néhány intézménye - szaküzletek, kisiparosok, szolgáltatások felvevőhelye, nagyközségi tanács - mérsékli csak a Heves felé irányuló kapcsolatok intenzitását. A járás határain kívül fekvő Kál ugyancsak némi vonzást gyakorol a járás néhány községére.

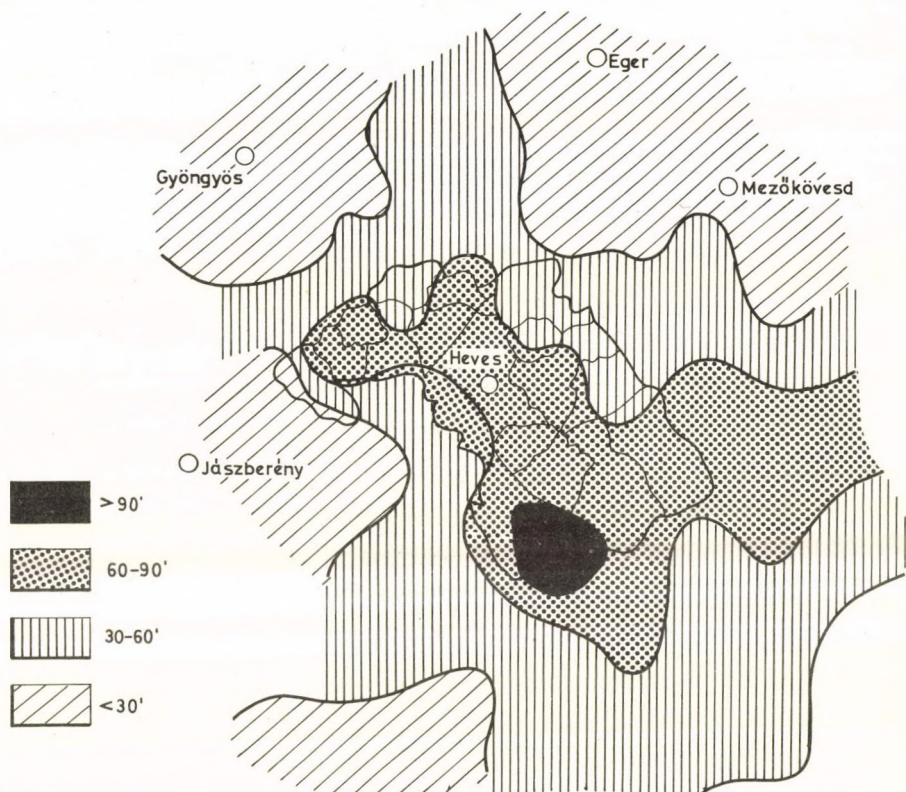
4. A vonzaskörzet alakító-tényezője, a közlekedésföldrajzi helyzet

Heves megyének a Füzesabony-Kál-Vámosgyörk vonaltól délre eső harmada városihiányos terület. A megye jelentősebb várostörténeti multtal rendelkező kis- és középvárosai az Alföld és az északi Középhegység között húzódó városvonalon nőttek fel /Hatvan, Gyöngyös, Eger/. E városok látták el Dél-Hevest is városi szolgáltatásokkal, ám a városokkal való laza kapcsolat hozzájárult e területek vontatott társadalmi-gazdasági fejlődéséhez. A polgári városfejlődési korszak is csak jelentéktelen közigazgatási központokat alakított ki Dél-Hevesben.

A vasutépítés nem módosította számottevően Dél-Heves helyzetét. A Kál-Kisujszállás vasutvonal ugyan Hevest bekapcsolta a vasuti forgalomba, de a hevesi városok /Eger, Gyöngyös/ csak néhezkesen, kétszeri átszállással érhetők el. A Jászszággal - mely területtel Dél-Heves meglehetősen szoros cserekapcsolatban állt - a kiépülő vasuthálózat nem teremtett kapcsolatot. Így Dél-Heves városihiánya mindmáig fennáll.

A városihiányt az autóbuzsoközlekedés kiépítése mérsékelte. A középfoku funkciókat már ma is ellátó városok /Eger, Gyöngyös, Hatvan, Jászberény/ 1 órás izokrónjai minden oldalról benyomulnak a járás területére, sőt Kömlőről, Tenkről és Erdőtelekről 1 óra alatt Egerbe, Tarnasádnányról, Tarnaméráról és Boconádról Gyöngyösre lehet utazni /2. ábra/.

Heves közlekedésföldrajzi vonzaskörzetének vizsgálatakor mindenekelőtt arra kerestünk választ, hogy a forgalmi helyzet milyen lehetőségeket nyújt a középfoku vänzaskörzet kialakításához.

2. ábra

Magasabb hierarchikus szintű központok izokrónjai

Heves helyzete nem különösebben kedvező a dél-hevesi forgalmi hálózatban; az excentrikus fekvésű Heves nem vált a dél-hevesi uthálózat központjává. A járás községeinek többsége Heves elkerülésével közvetlenül is elérheti valamelyik középfokú központot. Csupán Pély, Tarnaszentmiklós és Hevesvezekény kapcsolódik egyértelműen Heveshez a közutak vonalvezetése szempontjából. Ugyancsak hátrányos Heves számára, hogy a füzesabonyi járás tiszamenti községeivel - Sarud, Ujlőrincfalva, Poroszló - közúti kapcsolata nehézkes.

A Kál-Kápolna - Kisujszállás közötti vasutvonal sem a körzet belső forgalmában nem jelentős - öt községet érint -, sem a környező városok felé irányuló forgalom lebonyolításában.

- Heves tényleges közlekedésföldrajzi vonzaskörzete nem fogja át az egyszerű távolságadatokkal kijelölhető potenciális vonzaskörzetet. A tömegközlekedési eszközök járatai 11 főbb irányba teremtenek kapcsolatot /nem számítva a távolsági járatok átmenő szakaszait/. A járatok irányvezetésére jellemző, hogy Heves s a környező központok /Eger, Gyöngyös, Jászapáti/ között teremtve kapcsolatot fűzik fel a járás községeit. Gyöngyös felé három irányba indulnak, Eger felé négy irányon át vezetnek a járatok. Csupán a Heves-Hevesvezekény-Tarnaszentmiklós-Pély és a Heves-Átány-Kömlő-Tiszanána-Kisköre járat vezet Hevesről a környező falvakba. De a községek mindegyikéből is indul közvetlen járat Egerbe vagy Gyöngyösre. Hevesnek jelenleg nincs kapcsolata a füzesabonyi járás tiszamenti községeivel. Így tehát sajátos, kettős lefedettségű közlekedésföldrajzi vonzaskörzet alakult ki Heves környékén: valamennyi község közvetlen forgalmi kapcsolatban áll Hevesrel, de valamelyik - magasabb hierarchikus szintű - központtal is; ez utóbbiak időtávolsága sem túl nagy. Mindez erősen gyérit/heti a Heves felé irányuló gravitációt.

A járatok vonalvezetése a magasabb hierarchikus szintű központok felé való vonzódás szempontjából két részre osztja a járást: a Hevestől Ny-ra fekvő községeket /Boconád, Tarnaméra, Tarnaszadány, Zaránk, Erk, Tarnaörs/ Gyöngyös, a járás többi községét Eger felé terelik a forgalmi kapcsolatok.

Miután a tömegközlekedés a járás valamennyi községéből lehetővé teszi Heves, illetve valamely más - magasabb hierarchikus szintű - központ felkeresését, a közlekedésföldrajzi vonzaskörzet kijelölését az idő- és költségtávolságok, valamint a járatsűrűség alapján végezhetjük. Heves és körzetének községei között az időtávolságok csekélyek.

Heves 30'-es izokronján belül 10 község /valamint Jászapáti/ helyezkedik el. A 30'-es izokronon belül élő mintegy 16 ezer lakos a Heveshez hasonló központok esetében csekélynek mondható. E községek mindegyike legrövidebb idő alatt Hevest érheti el a központok közül.

A járás további hat községe, Tarnaörs, Erk, Zaránk, Tiszanána, Pély és Kisköre a fél- és egyórás izokron között helyezkedik el, de valamennyi község számára Heves a legrövidebb idő alatt elérhető városias jellegű település. Ha Füzesabonyt nem

számítjuk a központok közé, Dormánddal és Besenyőtelekkel bővül az elérhetőségi idő alapján kijelölhető vonzásterület.

A költségtávolságok alapján hasonló kép rajzolható. Heves felkeresésének költségei 7,20 Ft és 22,60 Ft között változnak, míg Eger vagy Gyöngyös felkeresésének költsége 22,60 Ft-tól közel 50.- Ft-ig terjedhet.

Végül a járatsűrűség úgy módosítja a vonzáskörzetet, hogy Zaránk, Erk és Tarnaörs, illetve Kömlő és Tiszanána a járatsűrűség alapján Gyöngyöst, illetve Egert érheti el előnyösebben.

A jelentős átmenőforgalom s a környező községek viszonylag nagy népessége következtében a középfoku intézményhálózat igénybevételét a járatsűrűség lehetővé teszi. A környező községek legalább - átlagosan - napi 8 alkalommal kereshetik fel a járási székhelyüket; Átányt, Tenket, Erdőtelket, Boconádot, Tarnamérát, Tarnazsadányt naponta 11-13 járatpár kapcsolja Heveshez. Az alsófoku intézmények felkeresését s a napi munkabjárást azonban a járatszámok, illetve a járatok időbeli megoszlása esetenként nehezíti, időigényessé teszi /pl. a Tiszanána-Kömlő vonalról délutáni műszakra járni nem lehet; a járatok megoszlása a Hevesen való tartózkodás minimális idejét 4 és fél órára nyújtja./

A vázolt tényezők alapján Heves viszonylag egyszerű szerkezetű közlekedésföldrajzi vonzáskörzete a következő:

- A közlekedésföldrajzi vonzáskörzet magját 11 község alkotja; a járatsűrűség, az idő- és költségtávolság alapján egyaránt Heves a legelőnyösebben felkereshető központ. Pély és Kisköre kivételével Heves 30'-es izokronáján belül fekszenek. Többségükből a magasabb szintű központok 1 óra alatt nem érhetőek el.

Ezt a /Hevessel együtt/ kereken 30 ezer fő lakta területet a közlekedésföldrajzi adottságok egyértelműen Heveshez fűzik. Ez az a terület, amelyen belül a nem kényszer jellegű kapcsolatok /mint pl. kiskereskedelem, piac, szolgáltatások stb./ nagyobb hányadára is számíthat Heves. Ugyanakkor - amint említettük - Heves közlekedésföldrajzi vonzásterülete magjának valamennyi községe közvetlen forgalmi kapcsolatokkal rendelkezik a megye városai felé.

- A megközelítési idő és az alacsonyabb utazási költségek Heves felé, a nagyobb járatsűrűség Eger, illetve Gyöngyös felé tereli az alternatív közlekedésföldrajzi vonzáskörzet néhány községét. E 9 000 lakosu területre az adminisztratív uton kijelölt működési területű intézmények /közigazgatás, egészségügy stb./ vonzása akadálytalanul kiterjeszthető, s számítani lehet a nem-kényszer jellegű kapcsolatteremtések bizonyos hányadának Heves felé irányulására is.

Noha a mintegy 40 000-es lélekszámú közlekedésföldrajzi vonzáskörzet nem túl népes a középfoku funkciók maradéktalan kiépítése számára, a közlekedési-forgalmi-településhálózati helyzet nem teszi lehetővé a vonzáskörzet számottevő bővítését. A Gyöngyös és az Eger felé közlekedő járatok ugyan közvetlen összeköttetést teremtenek mintegy 25 további községgel, e te-

rületek Heves felé való gravitációjára csak speciális tényezők esetében számíthatnak, s ilyenekkel Heves nem rendelkezik. Hasonló a helyzet a Jászszággal és Szolnok megye tiszántuli részével /Abádszalók, Kunhegyes, Kenderes stb./, amely közvetlen vonalakon érheti el Hevest, de jelenleg a gravitáció ebben az irányban elenyésző. Ugyanakkor a füzesabonyi járás néhány községe, melyeket egyes tervezetek Heves középfoku körzetéhez sorolnak, nem rendelkezik Heves felé közvetlen tömegközlekedési kapcsolattal /Sarud, Ujlőrincfalva, Poroszló/.

5. Néhány középfoku funkció vonzaskörzete

Az egyes ágazati /funkciók/ vonzaskörzeteit az adminisztratív kötöttségektől mentes kiskereskedelmi vonzaskörzetén és a kijelölt határok között működő egészségügyi intézmények vonzásán keresztül mutatjuk be.

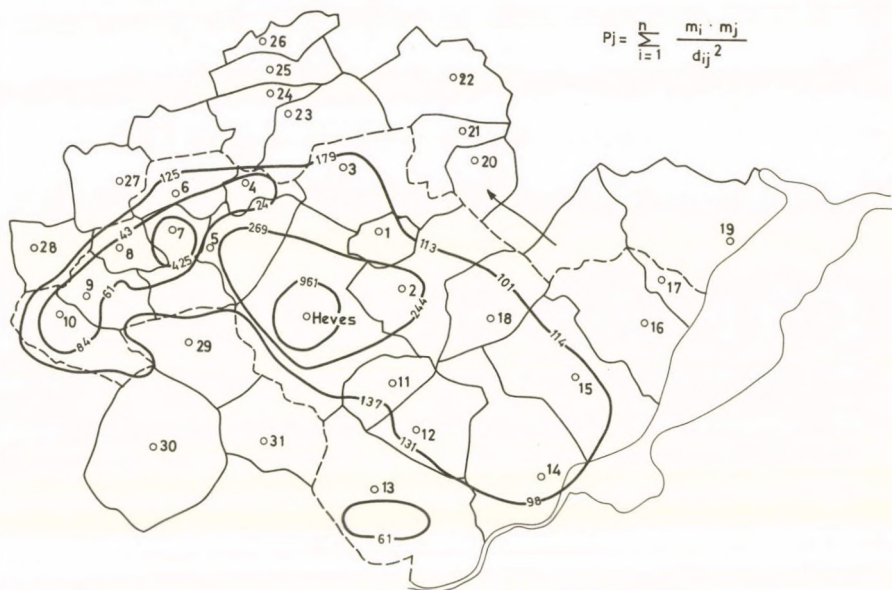
5.1. A kiskereskedelem vonzása

A nagyközség 33 kiskereskedelmi boltjának alapterülete 5 655 m² volt 1978-ban. Míg a boltok száma 1965 óta változatlan, addig alapterületük megduplázódott, ami a hálózat korszerűsítésének következménye /ÁFÉSz áruház, önkiszolgáló ABC áruházak/. A hevesi kiskereskedelem által lebonyolított forgalom 1978-ban 282 millió Ft volt. Ez az összeg meghaladja ugyan néhány város /Turkeve, Százhalombatta, Lenti/, s több községi jogállású középfoku központ forgalmát /Kunszentmiklós, Mezőkovácsháza, Ráckeve, Szeghalom, Tamási/ is, de nem éri el a községi jogállású középfoku központok átlagos forgalmát. Viszonylag szerény az 1 főre jutó forgalom is, 25 és fél ezer Ft; ebből az iparcikk forgalom 14 141 Ft.

Heves kiskereskedelmi szivóhatása csekély; elméleti számítások alapján az iparcikkforgalomból mintegy 15,6 millió Ft-os vonzásra tett szert. Ez azt jelenti, hogy - ugyancsak elméleti számítások alapján - mindössze 1270 lakos iparcikkellátását végezné Heves. Ugyanakkor a járásban mobilizálódott, iparcikkekre fordított vásárlóerő mintegy 207,2 millió Ft volt.

Természetesen a számított értékeket több tényezővel kell korrigálnunk. A járásban a vásárlóerő alacsonyabb, mint a megyei átlag, ami a fenti értéket módosítja. Miután Heves maga is vonzódik más kereskedelmi központok felé, a vidékről "érkező" vásárlóerő lényegesen több lehet, mint 15-16 millió Ft. Még így is megállapítható, hogy a járásból rendkívül nagymérvű a vásárlóerő kiáramlása, ami lehetőséget biztosíthat Heves kereskedelmi szerepkörének bővítésére, hisz a bolthálózat korszerűsítése, a cikklistánák, az áruválaszték bővítése révén a kiáramló vásárlóerő egy részének lekötése is megtöbbszörözheti a vidékről Hevesre érkező vásárlóerőt, kereskedelmi vonzást.

Elméleti számításokkal próbáltuk meghatározni Heves kiskereskedelmi vonzaskörzetének potenciálját /3. ábra/. A vizsgált települések potenciáljait a következő képlet segítségével számítottuk:

3. ábra

Kiskereskedelmi vonzáskörzet-potenciál
a hevesi járás községeire

$$p_j = \sum_{i=1}^n \frac{m_i \cdot m_j}{d_{ij}^2}$$

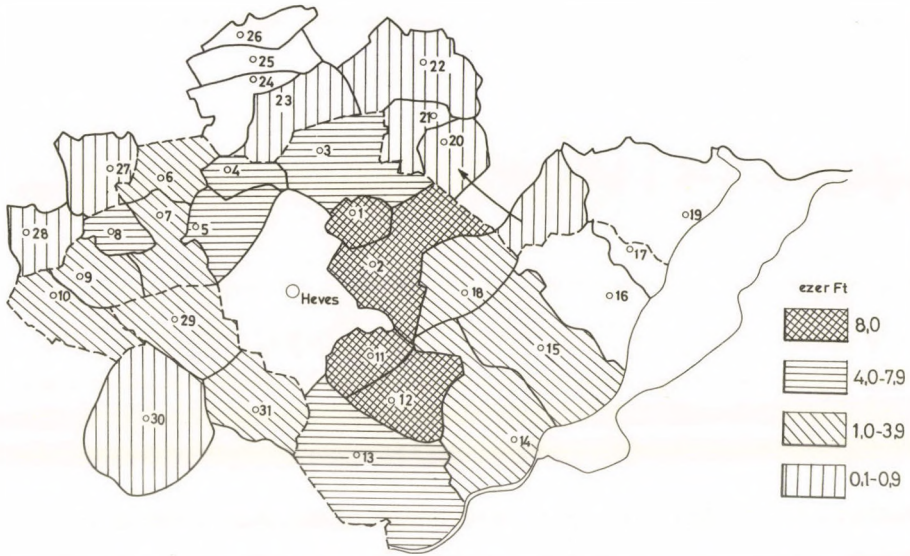
- ahol: p_j = a j-edik település kiskereskedelmi potenciálja
 m_i = az i-edik település kiskereskedelmi forgalmának értéke
 m_j = a j-edik település kiskereskedelmi forgalmának értéke
 d_{ij}^2 = az i-edik és j-edik település közötti közuti távolság négyzete
 n = a települések száma a j-edik település nélkül.

Számítási eredményeink azt tükrözik, hogy a vizsgált területen belül két község kiskereskedelmi potenciálja emelkedik ki: Hevesé és Tarnaméráé. E két település ÁFÉSZ kiskereskedelmi vonzáskörzetén belül jól elkülöníthető a tarnaméri ÁFÉSZ kiskereskedelmi vonzáskörzete Zaránk, Erk, Tarnabod, Tarnaszadány, Tarnaörs községekkel. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy e községek kiskereskedelmi forgalmának alakulására ne lenne hatással Heves, illetve a környező közép- és felsőfokú központok.

Elméleti számításaink pontosítása érdekében - a kiskereskedelmi szivóhatás felmérésére - a hevesi ÁFÉSZ segítségével 1 hetes forgalomszámlálást tartottunk 1980. márciusában. A megfigyelt vásárlók száma 3535 fő volt; 44,7 %-uk, 1580 fő érkezett vidékről. A vidéki vásárlók aránya magas, viszont számuk valószínűleg alacsony. A felvétel ugyan nem volt teljeskörű, s a különböző időpontokban végzett vevőszámlálások összehasonlítása is jelentős hibalehetőséget rejt magában. Akárcsak a számitott adatok, a vevőszámlálás is arra utal, hogy Heves vonzása abszolút értékben sem éri el a kisvárosok átlagát, s a település nagyságához mérten sem nagyarányu a városi funkciók volumene.

A kiskereskedelem által kialakított vonzásterület a következő /4. ábra/:

- Heves intenzív vonzást mindössze 4 községre gyakorol /Hevesvezekény, Átány, Tenk, Tarnaszentmiklós/: a 100 lakosra eső vásárlók száma ezen községekből meghaladja a heti nyolcat /Berta B. említett dombovári felvételén heti 35 vásárlás/100 lakos értéket is regisztrált/. A legnagyobb vonzásintenzitást Hevesvezekény érte el: 14,1 vásárlás/100 lakos. E községekből - a tanácsi vezetők egybehangzó véleménye szerint - a nem helyben történő vásárlások 50-55 %-a jut Hevesre, több mint egy negyede Egerre, 10-12 %-a Gyöngyösre. Az intenzív vonzás tehát a kapcsolatteremtésekből való többségi részesedéssel párosul.

4. ábra

A kiskereskedelmi vonzáskörzet 1 lakóra
jutó évi forgalma

- Közepes intenzitású /heti 4,1-8,0 vásárlás/loo lakos/hét/
vonzást további öt községre gyakorol Heves; Tarnabodra, Boco-
nádra, Zaránkra, Pélyre és Erdőtelekre. E községekben a vásár-
lási utak relatív többsége irányul Heves felé, de pl. a boconá-
di megítélés szerint a differenciáltabb választékot nyújtó áru-
csoportokban már Gyöngyös vonzása a legerősebb.

- Rendszeresen vásárolnak további 7-8 községből Hevesen
/a rendszeres gyakoriságú vásárlások öve - vonzásintenzitás
1,5-4,0 vásárlás/loo lakos/hét/. E községek: Tarnaszadány, Tar-
naméra, Kömlő, Kisköre, Jászivány, Tarnaörs és Tiszanána.

Nem érte el a fenti értéket, de ezen övezetbe sorolható
még Erk is. Különösen feltűnő Kömlő, Kisköre és Tiszanána ala-
acsony értéke; ez részben a viszonylag jó helyi ellátásnak s fel-
tehetően a lakosság csekély mobilitásának tulajdonítható. Ezzel
magyarázható, hogy e községekből a bevásárló utak igen sokfelé
irányulnak; Heves és Eger mellett Füzesabony, Tiszafüred, Kun-
hegyes, Jászárokszállás stb. is kiterjeszti vonzását e terület-
re. A tarnamenti községek elsődleges központja már Gyöngyös,
Jászivány, Jászapáti. A tiszamenti községekből - igen kevés
összes kiinduló vásárlási ut mellett - elsősorban Eger felé gra-
vítál a lakosság, de Heves százalékos részesedése is számottevő.

A fenn vázolt vonzáskörzeti övek /melyek végül is a járás
területét és Jásziványt foglalják magukba/ éles határvonallal
különbülnek el környezetüktől. Noha a felvétel anyagában további
70 község szerepel, ezek közül azonban csak néhányból érkezhet-
nek rendszeresebben vásárlók /ilyenek pl. Jászszentandrás, Kál,
Nagyfüged, Kompolt, Jászapáti stb./. Feltűnő, hogy a füzesabo-
nyói járásból milyen csekély a vevővonzás /ugyanakkor Füzesabony
több, a hevesi járáshoz tartozó községre számottevő vonzást
gyakorol/.

Az adminisztratív kötöttségektől mentes kiskereskedelmi
vonzás ill. szerepkör jól érzékelteti Heves központi szerepkör-
rének ill. vonzáskörzetének legfőbb jellemvonásait. Ezek:

- A városi intézmények igénybevétele alacsony intenzitású,
részben a lakosság csekély mobilitása, részben az alapellátás
helybeli kiépültsége következtében;

- A hevesi vonzáskörzet igen nyitott, a vonzáskörzet mag-
jából is csak a kapcsolatok fele - harmada irányul Heves felé.
Ez a nyitottság - a gyér adatokból vélhetően - az elmúlt évti-
zedben Heves városias fejlődése ellenére fokozódott /a közleke-
dési lehetőségek javulása, a jövedelmi színvonal emelkedése
stb. következtében/.

- Az elmondottak következtében a város-falu közötti kap-
csolatok /Heves irányában/ intenzitása csekély.

- Mindez nehézségeket támaszt, de egyuttal lehetőségeket
nyújt Heves városias fejlődésében. A kis kiterjedésű nyitott,
alacsony vonzásintenzitású hinterland korlátozza Heves városias
fejlődését, az ide telepíthető középfokú intézmények volumenét.
Ugyanakkor a vonzásintenzitás fokozására, a kapcsolatteremtések-
ből való részesedés növelésére reális lehetőség van. Ez azt is

jelenti, hogy a körzet társadalmi-gazdasági színvonalának emelése nemcsak a népesség megtartása révén támogatja Heves városi fejlődését, hanem az urbanizálódás révén fokozható a városi szolgáltatások iránti igény, s ez is fokozhatja Heves szerepét a körzetben - ha a fokozódó igényeknek képes lesz megfelelni. Mindez a város - Heves - és vidéke harmonikus, összehangolt fejlesztését igényli.

5.2. Heves egészségügyi szerepköre

Hevesben középfoku egészségügyi funkciókat az 1970-ben létesített szakorvosi rendelőintézet, a járási tüdőbeteg gondozó és gerontológiai gondozó, a mentőállomás és az egészségügyi szakigazgatás /járási főorvos/ lát el.

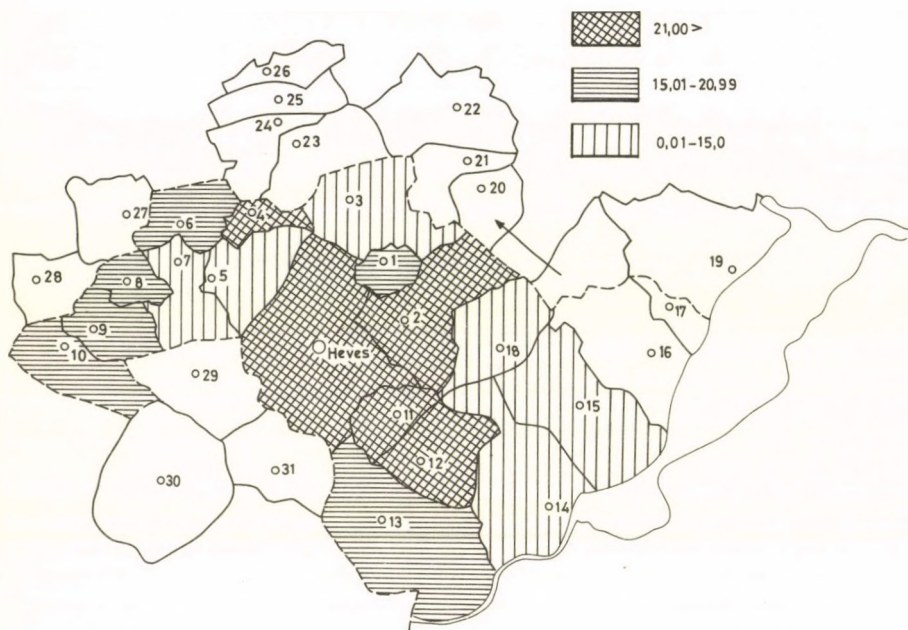
A megfelelő tárgyi és személyi feltételekkel rendelkező szakorvosi rendelőintézet 12 szakmá; Erdőtelken, Kömlőn, Tarnamérán és Tarnaörsön kihelyezett részlege /fogorvosi rendelés/ működik. Hevesen az évi teljesített orvosi munkaórák száma 16,2 ezer volt 1978-ban. Az évi gyógykezelések száma 122 ezer, tehát a napi átlagos gyógykezelési esetek száma 400 felett van. Nem működik Hevesen ortopédiai, urológiai, onkológiai és reumatológiai szakrendelés. A megyei átlagok alapján a járás lakossága évi 25,9 ezer szakorvosi munkaórát igényel; ebből a járás területén elégítenek ki 21,7 ezret. Vagyis a szakrendelés terén a járás zárt; a megye más rendelőintézete felé irányuló betegforgalom csekély. A hevesi rendelőintézet működési területe a járásra terjed ki. A "zárt" vonzaskörzet ellenére a vonzás intenzitásában jelentős különbségek mutatkoznak. A szakrendelőintézet naponta 270-300 "vidékit"/s kísérőiket/ vonz Hevesre, ami a "nem-kényszer jellegű" vonzással rendelkező intézmények /kiskereskedelem, kisiparosok, szolgáltatások stb./ vidéki forgalmát is számottevően emeli. A rendelőintézet szakmáinak bővítése nem indokolt /kivéve esetleg a reumatológiai szakrendelést/; az orvoslétszám emelése azonban igen /5. ábra/. A tbc és tüdőbeteg gondozó és a /kísérleti jellegű/ gerontológiai gondozó működési területe a járás egészére kiterjed, hasonlóan a mentőállomáshoz.

6. Heves komplex vonzaskörzete

A vonzaskörzet intenzitási övei

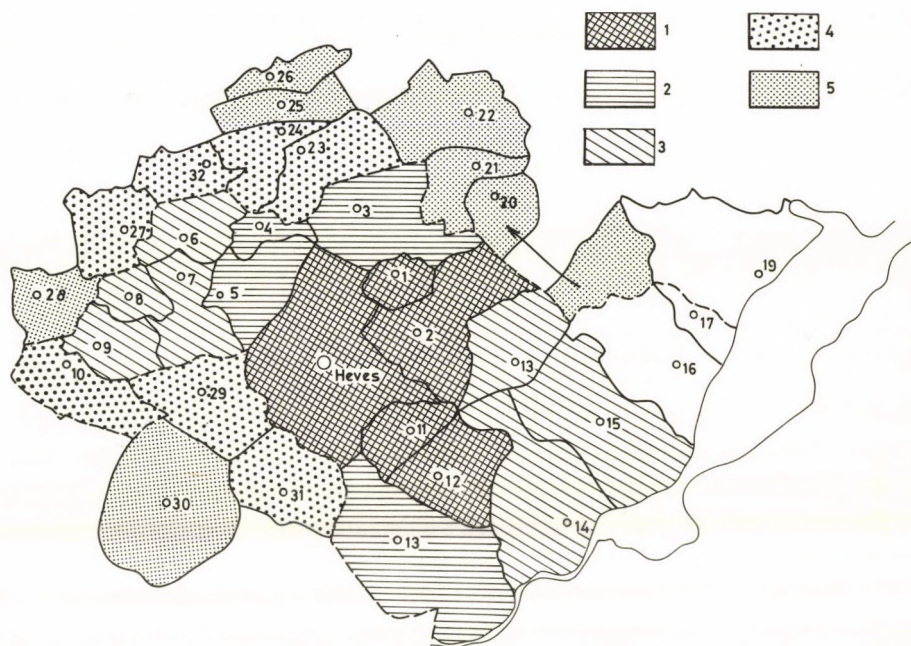
A vonzásintenzitás megállapításánál a vizsgált intézmények, funkciók vonzásintenzitását külön-külön állapítottuk meg, megkülönböztetve a gyakori, rendszeres gyakoriságú és ritka kapcsolatteremtésekkel jellemezhető községek körét. Az egyenként megállapított vonzásintenzitás - súlyozás nélkül - összegzése után jelöltük ki Heves vonzaskörzetének intenzitási öveit /6. ábra/.

Ezek:

5. ábra

Havi betegforgalom loo lakosra
/1979. október/

6. ábra

Heves vonzáskörzetének intenzitási övei

1 = intenzív kapcsolatok; 2 = gyakori kapcsolatok;
 3 = rendszeres kapcsolatok; 4 = gyenge kapcsolatok;
 5 = ritka kapcsolatok

A mindennapos gyakorisággal vonzódó övezet mindössze 5 községre terjed ki /1. tábl./

1. táblázat

Községek	Lakosságszám, 1977
Tenk	954
Átány	1 747
Hevesvezekény	665
Tarnaszentmiklós	1 085
Pély	2 064
Összesen	6 515

E községek, Pély kivételével Heves 30'-es izokrónján belül fekszenek; Pély, Tarnaszentmiklós és Hevesvezekény Hevesen keresztül juthat el magasabb hierarchikus szintű központokba. E községek számára Heves részben az alapfoku ellátást is biztosítja; Pély, Tarnaszentmiklós és Hevesvezekény számára a kijelölt alsófoku központ is Heves /a tanácsszervezet még nem tükrözi az OTK célkitűzéseit/, az OTK módosítása során Átány és Tenk alsófoku központjául is Hevest javasolták. E községek s Heves között az ingázási kapcsolatok is kiépültek. A kapcsolatteremtésekből Heves abszolút többséggel rendelkezik, de a kapcsolatteremtések egy részét nem a középfoku funkciók hívják életre /általános iskola, gyógyszertár, fogorvosi szakrendelés, körzeti orvosi rendelés, alapfoku szolgáltatások, munkaerővonzás/. Az alapfoku intézmények vonzásához is kötődve e községekben Heves városi szerepkörű intézményeinek vonzása is uralkodó, a nem kényszer jellegű kapcsolatok terén is. Az elmondottak ellenére a mindennapos gyakorisággal vonzott terület is nyitott más központok felé.

Az intenzív gyakorisággal vonzódó terület további 6 községre terjed ki /2. tábl./

2. táblázat

Községek	Lakosságszám, 1977
Kömlő	2 260
Erdőtelek	3 637
Tarnabod	323
Boconád	1 665
Tarnaméra	1 681
Tarnasdadány	1 719
Összesen	11 285

Valamennyi község Heves 30'-es izokrónján belül fekszik, kielégítő járatsűrűség mellett. A kapcsolattartás alacsonyabb intenzitása részben az alapfoku szolgáltatások ritkább igénybevételétől ered; Erdőtelek, Kömlő és Tarnaméra kijelölt alsófokuközpontok, feladatukat részben már ma is betöltik. Ugyanakkor a nem kényszer-jellegű kapcsolatok terén már számottevő Eger és Gyöngyös vonzása is. Erdőtelek és Tarnabod esetében Kál bizonyos vonzásával is számolni kell /kiskereskedelem, szolgáltatások/. Ennek ellenére e községekből a spontán alakuló kapcsolatok számottevő hányadára, relatív többségére is számíthat Heves.

A két övezet, amelyben Heves /meglévő és kiépítendő/ középfoku intézményeinek, funkcióinak vonzása abszolút vagy relatív többségre tett s a jövőben tehet szert, s amelyben a spontán alakuló kapcsolatok többségére is számíthat, 11 községet foglal magában, összesen mintegy 18 ezer lakossal; Hevessel együtt közel 30 ezer lakossal.

E két, intenzíven vonzódó övezethez járul 4, rendszeres gyakorisággal vonzódó község /3. tábl./

3. táblázat

Község	Lakosságszám, 1977
Kisköre	4 171
Tiszanána	3 272
Erk	881
Zaránk	682
Összesen	9 006

A 4 község helyzete nem azonos. A két tiszamenti községből a középfoku intézmények felé teremtett kapcsolatok relatív többsége Heves felé irányul; a kapcsolatok intenzitását azonban részben a nagyobb távolság, részben a nagy népességszám következtében kiépült helyi ellátó-szolgáltató intézmények /szaküzletek, kiskereskedők, szolgáltatások/ mérséklék. E két község azonban Heves relatív középfoku vonzáskörzetének része. Erk és Zaránk viszont elsősorban a kényszer-jellegű kapcsolatok révén vonzódik Heves felé /szakorvosi rendelőintézet, járási intézmények, hivatalok/.

E három övezeten túl Heves vonzása hirtelen csökken; a vonzáskörzet határai élesek. A járáshoz tartozó Tarnaörs szinte kizárólag kényszer-jellegű kapcsolatokat tart fenn Hevessel; kimutatható a kapcsolat Nagyfügeddel, Kállal, Kompolttal és Kápolnával. Feltűnő, hogy a füzesabonyi járás többi községével alig van kimutatható kapcsolata Hevesnek. Néhány jársági községgel - Jászszentandrás, Jászivány - rendszeres, de

csekély intenzitású a kapcsolat, csakugy, mint a - jelenleg - Heveshez hasonló központi funkciókkal rendelkező Jászapátival.

Az elmondottakból kitűnik, hogy Heves középfoku vonzáskörzete nem lép túl, s a jövőben sem lépheti túl a jelenlegi járáshatárokat. Ezen határokon belül is néhány tarnamenti községet - Tarnaörs, Erk, Zaránk - csak a kényszer-jellegű kapcsolatok révén sorolhatjuk Heves vonzáskörzetéhez.

A fűzesabonyi járás déli községeinek - Poroszló, Ujlőrincfalva, Sarud - bekebelezése esetén, megfelelő közlekedési kapcsolatok kiépítése után is csak a kényszer-jellegű kapcsolatokra számíthat Heves. Az OTK felülvizsgálata során fel is merült e három község átsorolása a tiszafüredi középfoku körzethez. A mai vonzásviszonyok alapján is indokolt lenne e döntés; a nem-kényszer irányítottaságú vonzási kapcsolatok jelenleg is Tiszafüredhez fűzik e községeket /az átsorolás természetesen közigazgatási - megye - határmódosítást is igényelne/.

A vonzásviszonyok ismeretében nyilvánvaló, hogy Visznek beosztása a hevesi középfoku körzetbe sem indokolt.

Igy Heves középfoku vonzáskörzetéül a jelenlegi járás területe javasolható. E vonzáskörzeten belül a spontán módon alakuló kapcsolatok terén /kiskereskedelem, piac, szolgáltatások, közművelődés stb./ azonban csak mintegy 30 ezres vonzáskörzet számítható Heves biztos hinterlandjának. E területhez kisebb vonzásintenzitással ugyan, de csatlakozhat Tiszánána és Kisköre. Igy a vonzáskörzet megközelíti, a kényszer-kapcsolatu területekkel - Tarnaörs, Erk, Zaránk - együtt valamelyest meghaladja a 40 000 fő nagyságot.

Ezt a területet is erősen átfedi Eger és Gyöngyös középfoku vonzása. Eger hasonló vonzásterületén 160 ezren, Gyöngyösén 80-85 ezren élnek; e két város egyébként is rendelkezik számos speciális városi szerepkörrel is. Ráadásul a hevesi vonzáskörzet társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű terület, népességszáma napjainkig is állandóan - s gyors ütemben - csökken.

Igy - a terület városhiánya ellenére - nehéz, speciális - következőképp többnyire költséges! - megoldásokat is igénylő feladat Heves teljesértékű középfoku funkcióinak kiépítése. A középfoku vonzáskörzetek átlagos lélekszáma közel 100 ezer fő; még a részleges középfoku központok figyelembevételével is 60 ezer fő. A községi jogállású vagy a közelmúltban városá nyilvánított középfoku szerepkörű központok "kijelölt" vonzáskörzetei is többnyire felülmulják Heves vonzáskörzetét /Dorog 100 ezres, Berettyóujfalu 68 ezres, Nagykáta 62 ezres, Monor és Mezőkovácsháza 55 ezres, Szerencs és Tamási 54 ezres stb. vonzáskörzete/. Heves nem minden téren indokolja a középfoku központ tá fejlesztendő települések szokványos utját. Néhány szempont a fejlesztéshez:

- Heves vonzását, városi szerepkörének volumenét és differenciáltságát speciális, kevéssé az általános városi funkciókhoz s így meghatározott vonzáskörzethez kötött intézmények, funkciók növelhetik /szakközépiskola, szakmunkásképzés, megyei

beiskolázásu egyéb oktatási intézmények, ezek diákotthonai, továbbképzési tanfolyamok, nem általános kórházi osztályok, illetve fekvőbeteg intézmények, speciális, kevésbé helyhez kötött szolgáltatások stb./.

A közoktatás terén pl. jelentősen nem bővíthető az általános gimnázium; viszont speciális szakközépiskolák függetleníthetik magukat a közvetlen vonzaskörzet által küldött tanulólétszámtól /példa erre a füzesabonyi postaforgalmi szakközépiskola/. Hevesnek mindenképpen szert kell tenni szakközépiskolára vagy szakközépiskolai osztályokra - esetleg a környező városok iskoláinak kihelyezett részlegeire /ld. alább/. Megyei beiskolázásu egyéb oktatási intézmények - mint pl. a tokaji ÁFÉSZ-kereskedelmi iskola -, speciális oktatási intézmények - mint pl. a vépi mezőgazdasági tanfolyamok külföldi tanulók részére -, ezek diákotthonai jelentősen növelhetik Heves városi szerep körét. Az ilyen jellegű oktatási intézmények nem helyhez - adott vonzaskörzethez - kötöttek, s többnyire meglévő adottságokhoz - kastélyok, kiürített laktanyák stb. - "szerveződtek". Szükségesnek látjuk a szakmunkásképzés megindítását Hevesen. Létrehozható rendszeres továbbképzési, tanfolyami bázis, esetleg országos "beiskolázási területtel".

Az egészségügyi funkciók köre - legalábbis az első ütemben - nem általános kórházzal, hanem speciális fekvőbeteg-intézményekkel bővíthető /ideg- és elmeegondozás, speciális betegotthonok stb./.

A nem lakossági szolgáltatások vonzaskörzete ugyancsak kevésbé "központhoz" kötött. Ezért pl. a mezőgazdasági üzemek részére nyújtandó speciális szolgáltatások köre is bővíthető Hevesen /jelenlegi példa az Agroplán központja/.

- A településhálózati besorolás megváltoztatása nélkül is megfontolandó, hogy Heves s a megye többi városának /mindenkeleltt Egernek, esetenként Gyöngyösnek/ városi intézményei között szorosabb kapcsolatot kellene kiépíteni, egyes intézmények "kihelyezett" tagozatait, részlegeit kellene létrehozni Hevesben. Így egyébként, önálló intézményként nem életképes "városi szolgáltatások" is megtelepedhetnének Hevesen, közelebb kerülnének a fogyasztókhöz, ugyanakkor tehermentesítenék a városok intézményhálózatát. Nemcsak a lakossági szolgáltatások köre, hanem pl. a középfoku oktatási, továbbképzési intézmények, egészségügyi szolgáltatások stb. választéka is növelhető lenne ily módon.

- Amint a kiskereskedelem vonzásánál kifejtettük, a körzet összehangolt fejlesztése, társadalmi-gazdasági aktivitásának növelése Heves központi funkcióinak forgalmát is növelhetné.

- Jelenleg a megyehatárok igen mereven szétválasztják az egymás közelében fekvő területeket. A megyehatár közvetlen közelében fekvő Heves számára különösen fontos lenne bizonyos kooperáció kiépítése a Szolnok megyei kis központokkal. Ma ez hiányzik /jellemző, hogy pl. Jászapátiban, Tiszafüreden, Kunhegyesen, Jászárokszálláson ugyancsak általános gimnázium működik/.

Több olyan intézmény, amely külön-külön nem telepíthető, több központ összehangolása révén e kisvárosok valamelyikében is létrehívható /pl. szakközépiskola/.

A NÉPESSÉGFEJLŐDÉS TERÜLETI ALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

MAGYARORSZÁGON

Vörösmartiné Tajti Erzsébet

Az 1970-es években népességünk 387 437 fővel /3,8 %-kal/ növekedett, s ez az előző évtizedhez /1960-1969 között 361 056 fő, 3,6 %/ viszonyítva csekély méretű gyarapodást jelent. A népességnövekedés évenkénti üteme mindkét évtized folyamán megközelítően azonos átlagu. Időben persze van eltérés. Az 1960-as évek elején a csökkenő tendencia volt a jellemző, majd lassu emelkedés jelentkezett az évtized vége felé, s az 1970-es évek közepéig tartott, utána vált ismét csökkenővé. Az évenkénti növekedés átlaga alacsony, 0,37 %, alig haladja meg az 1950-es évekbelinek a felét.

Az ország területére számított népsűrűség 115 fő km²-enként; vagyis néggyel több mint 1970-ben volt.

Országos viszonylatban a népesség gyarapodásának egyedüli forrása a természetes népmozgalom nyeresége /más kifejezéssel a természetes szaporodás/, ami az erősen ingadozó születés szám és - az évtizedünkben már mérsékelten emelkedő - halálozások számának az egyenlege. 1970-1979 között a természetes szaporodás aránya 9 %-kal volt magasabb, mint az előző évtizedben. A születések száma és aránya az 1970-es évek első felében emelkedett, a csúcspontot 1975-ben érte el 18,4 %-kal, majd ismét csökkenés kezdődött el. A születések számának emelkedésében nagy szerepet játszott az, hogy az 1950-es évek első felében született nagy létszámú korcsoport nőtagjai a szülőképes korba léptek; valamint azok a kedvező népességgpolitikai intézkedések, amelyek a családalapításra ösztönöztek. Az 1980-as évek elejére már az erősen lecsökkent korcsoport is eléri a szülőképes kort, s ez a születések számának csökkenését is előrevetíti, hacsak nem történik olyan változás, amely az átlagos gyermekszám növekedését idézi elő. A jelenleg általánossá vált család-típus a kétgyermekes, s ez a népesség egyszerű reprodukcióját sem biztosítja.

A halálozások tendenciája emelkedő: 1960-1969 között 1000 lakosra 10,4; 1970-1979 között 12,2 halálozás jutott. Ez azt jelenti, hogy a halálozási arány 17 %-kal emelkedett. Az 1970-es években meghaltaknak közel 60 %-a volt 70 éves, vagy annál idősebb. A születéskor várható élettartam magas, férfiaknál 67, nőknél 73 év.

A népesedés másik összetevője a vándorlások különbözete. Magyarország külső vándorlási vesztesége az 1970-es években sem volt jelentős. Az ország egyes részei között zajló belső vándorlás azonban igen jelentős volt, s jellemzője, hogy a korábban kialakult tendenciák tovább mélyültek, s a téregységek közötti különbözőségek is nagyobbak lettek. A népesség vándorlásának iránya - községekből a városokba - nem változott. Na-

gyobb téregységek - megyék, méginkább a tervezési gazdasági körzetek - esetében a népességváltozás kiegyenlítődöttnek tűnhet, mivel azok magukba foglalnak gazdaságilag fejlődő térségeket, városokat és népességüket kibocsájtó községeket is. Azonban, ha a közigazgatás alapegységeihez nyúl vissza a vizsgálat, a népességfejlődésben igen nagy területi eltérések rajzolódnak ki. A népességfejlődés két komponensének együttes és egymáshoz viszonyított vizsgálatával kimutathatók nemcsak azok a területek, ahol a népesség koncentráltódott, hanem azok is, ahol a "demográfiai erózió" már előrehaladott stádiumban van.

A Földrajzi Értesítő 1972/1. /55-67 old./ számában megjelent tanulmányomban ismertetett módszert alkalmaztam mostani vizsgálatom során is. Az összehasonlítás is lehetséges, noha a közigazgatási egységek számában változás történt. Közigazgatási rendezések következtében a városok száma 74-ről 96-ra emelkedett, a községeké 3150-ről 3024-re csökkent. Több községet más megyéhez csatoltak /pl. Keszthelyt és a keszthelyi járás községeit Zala megyéhez/; számos községet magukba olvasztottak a növekvő városok /Szeged, Ajka, Komárom stb./; de nem egy esetben csökkent a községek száma amiatt, hogy két községet egyesítettek /pl. Nógrádverőce + Kismaros = Verőcemaros/; előfordult, hogy egy község teljes lakosságát el kellett telepíteni /pl. a Veszprém megyei Iharkut esetében a bauxitbánya működése veszélyeztette az egyébként is kisszámú népességet/.

1. Táblázat: A népességfejlődés összetevői szerint Magyarországon. A táblázaton mindkét időszak adatai fel vannak tüntetve megyék szerinti tagolásban és az ábrán szereplő típusoknak megfelelően.

A magyarországi városok népesedésére mindkét évtizedben jellemző a nagy vándorlási nyereség; a különbözőség, hogy az 1970-es években már több helyen kapott elsőséget a természetes szaporodás, van úgy, hogy vándorlási nyereség mellé társult. Jelentős azoknak a városoknak a száma is, ahol a vándorlási veszteséget a természetes szaporodás egyenliti ki. Örvendetes például, hogy a népesség megtartó erő azokban az alföldi városokban /Mezőtur, Kisujszállás, Hajdunánás, Turkeve stb./, amelyekben az előző évtizedben a természetes szaporodás csak mérsékelni volt képes a vándorlási veszteséget, annyira megnőtt, hogy a mérsékelt vándorlási veszteséget pótolta a természetes szaporodás. A városok közül egyedül Makón csökkent a népesség az 1970-es években, mégpedig úgy, hogy a természetes fogyást /halálozási többletet/ a bevándorlások sem tudták kiegyenlítani. Természetes fogyás Budapesten kívül Gyulán is megmaradt, Csongrádon azonban ez az érték 0 lett. A városi népesség gyarapodása számszerint Budapesten volt a legnagyobb, arányát tekintve Leninváros /69,2 %/, Paks /43,6 %/, Veszprém /43,4 %/, Mátészalka /42,2 %/.

Budapest népességfejlődésében folytatódott a korábbi tendencia, de mérsékeltbben. Az 1950-es években még a természetes szaporodás is tetemes nyereséggel zárt, az 1960-as években már 17 ezer főnyi volt a halálozási többlet, amit a vándorlási

Települések, ahol a népességfejlődést alakító tényező

Terület /1=1960-69 2=1970-79/	a vándormozgalom										a természetes népmozgalom							
	Városok és községek száma		T	V	-T	V	-T	-V	T	-V	T		-V	-T		V	-T	-V
	nyeresége	vesztésége	nyeresége	vesztésége	nyeresége	vesztésége	nyeresége	vesztésége	nyeresége	vesztésége	nyeresége	vesztésége	nyeresége	vesztésége	nyeresége	vesztésége	nyeresége	vesztésége
	1970	1980	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1. Baranya	320	269	18	13	9	11	80	85	171	153	6	3	27	15	6	8	3	8
2. Bács-Kiskun	113	112	4	6	1	-	29	39	74	49	1	2	3	8	-	3	1	5
3. Békés	79	76	2	4	3	1	13	20	57	45	2	3	2	3	-	-	-	-
4. Borsod-Abauj-Zemplén	365	359	19	12	-	1	12	79	205	208	19	17	109	37	1	1	-	4
5. Csongrád	67	59	5	2	1	2	22	20	29	19	3	3	5	6	1	5	1	2
6. Fejér	105	105	5	2	1	1	-	14	54	67	17	4	25	16	2	1	1	-
7. Győr-Sopron	173	165	5	2	2	3	37	45	91	82	6	8	29	21	2	2	1	2
8. Hajdu-Bihar	84	81	2	2	-	-	3	10	68	50	3	1	8	17	-	1	-	-
9. Heves	118	118	7	9	1	4	29	40	51	42	6	3	18	7	2	4	4	9
10. Komárom	77	75	9	4	1	-	6	6	31	46	11	7	18	10	1	2	-	-
11. Nógrád	130	135	7	8	-	-	6	30	75	65	9	2	36	20	1	4	1	1
12. Pest	184	179	59	35	4	4	9	12	42	48	30	41	37	33	1	4	2	2
13. Somogy	252	241	14	15	13	10	91	104	105	66	4	4	6	7	6	8	13	27
14. Szabolcs-Szatmár	232	226	3	7	-	-	2	15	157	158	6	3	64	40	-	1	-	2
15. Szolnok	76	76	4	1	-	2	14	19	51	32	1	4	6	12	-	1	-	5
16. Tolna	108	109	7	5	1	-	26	28	60	59	1	2	10	5	-	1	3	9
17. Vas	226	221	5	5	5	2	64	120	133	77	3	3	15	5	1	4	-	5
18. Veszprém	264	227	15	8	3	4	48	69	146	117	15	6	31	11	4	3	2	9
19. Zala	245	265	3	16	2	1	92	140	133	72	2	2	10	14	2	5	1	15
Magyarország össz.:	3224	3120	193	156	48	46	583	895	1733	1455	145	118	459	287	30	58	33	105
ebből város	73	95	42	63	4	2	1	-	9	-	10	15	6	14	-	1	1	-
Budapest	1	1	-	-	1	1	-

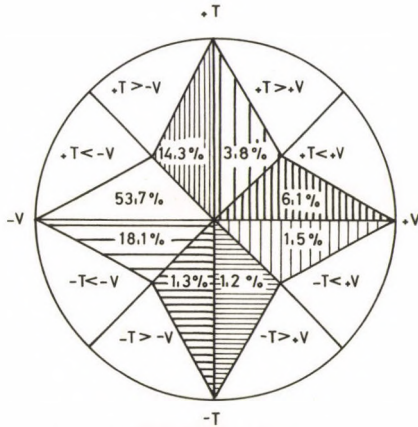
nyereség egyenlített ki; az 1970-es években mérséklődött ugyan a halálozási többlet /csupán 296 fős a veszteség/, de a vándorlások nyeresége is mérsékeltebb lett, mindössze 59 ezer fő. A fővárosi kerületek többségében a születések számát a halálozások száma felülmúlja, különösen az előregedett belső /V., VI., VII./ kerületekben. A peremkerületekben, s főleg ott, ahol az új lakótelepek épültek a születések száma magasabb, de magasabb a vándorlási nyereség is. Ez a népességgazdasági intézkedések családalapítást ösztönző hatásának eredményességét is tükrözi. A belvárosra nemcsak a természetes fogyás, hanem a vándorlási veszteség is jellemző.

Az 1960-as években a településeknek alig egynegyedében jelentkezett természetes fogyás, az 1970-es években már több mint egyharmadában /1. ábra/. A legerőteljesebben azoknak a településeknek a száma és aránya csökkent, ahol a természetes szaporodás a vándorlási veszteséget már nem tudta ellensúlyozni /1733-ról 1455-re; 54 %-ról 46 %-ra/. Az ország 3024 községéből csupán 513-ban nőtt a népesség. Noha a községek vándorlási vesztesége számszerint az 1950-es években volt a legnagyobb, mégis 2,5 %-kal nőtt a népesség, mert a 7 %-os vándorlási veszteséget a természetes szaporodás pótolta. Az 1960-as években, bár a vándorlási veszteség számban valamivel kisebb volt, de a megcsappant születési szám már nem pótolta, s a községek lakossága 2,4 %-kal csökkent; az 1970-es években ez a tendencia folytatódott, s a községek népessége 3,9 %-kal lett kevesebb.

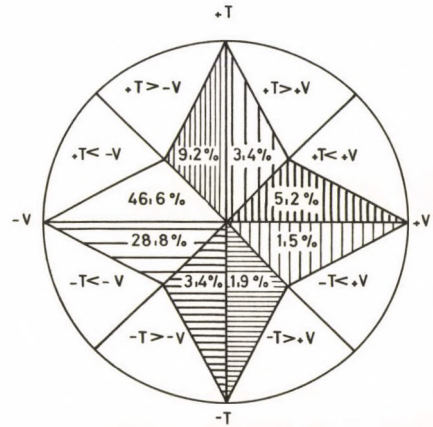
A 2511 csökkenő népességű község zömében a természetes népmozgalmat nyereséges volt, de kerekén 1000 azoknak a száma, ahol a vándorlási veszteséget természetes fogyás tetézte. Ezek megtalálhatók az ország csaknem minden részén, de összefüggő nagy területet képeznek az ország DNY-i vidékén - főleg Somogy, Vas, Zala és Veszprém megyék aprófalvas területein.

Sajátosan alakult a népességfejlődés 104 településben: 46-ban a természetes fogyást a vándorlási nyereség ellensúlyozta /Budapest, Gyula mellett Tokaj, Görcsöny, Töltéstava, Tordas, Zalakaros, Ujszász, Pápakovácsi stb./; 58-ban már nem, csak mérsékelte /Makó, Nagylózs, Ivánc, Kamond, Gánt, Mozsgó, Segesd, Peresznye, Sajtoskál stb./. Ebben a típusban számos olyan község van, amelyekben a népesség alakulásában az idős és beteg embereket befogadó intézmények adatai tükröződnek /pl. Pápakovácsi -T = 132 fő, -20,8 %, +V = 143 fő 22,5 %, ill. Kamond -T = 277 fő, -27,5 %, +v = 79 fő, 10,0 %/.

A növekvő népességű községek többsége a főváros, egy-egy nagyobb város környékén, vagy az iparosodott térségen helyezkedik el. A községi adatokban kiemelkedő Pest megye. 105 községben nőtt a népesség, de már több községben kapott a vándorlási nyereségnél nagyobb szerepet a természetes szaporodás ill. 41 községben a vándorlási veszteséget is a pótolta. Az 1960-as években a betelepődőket vonzó községek száma nagyobb volt. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a népesség gyarapodás kisebb lenne az agglomerációs térségben, hanem azt, hogy a népességet koncentrálnak terület szűkült. A népesség szaporodása nagyarányú

I. 1960-1969 között

II. 1970-1979 között

1. ábra

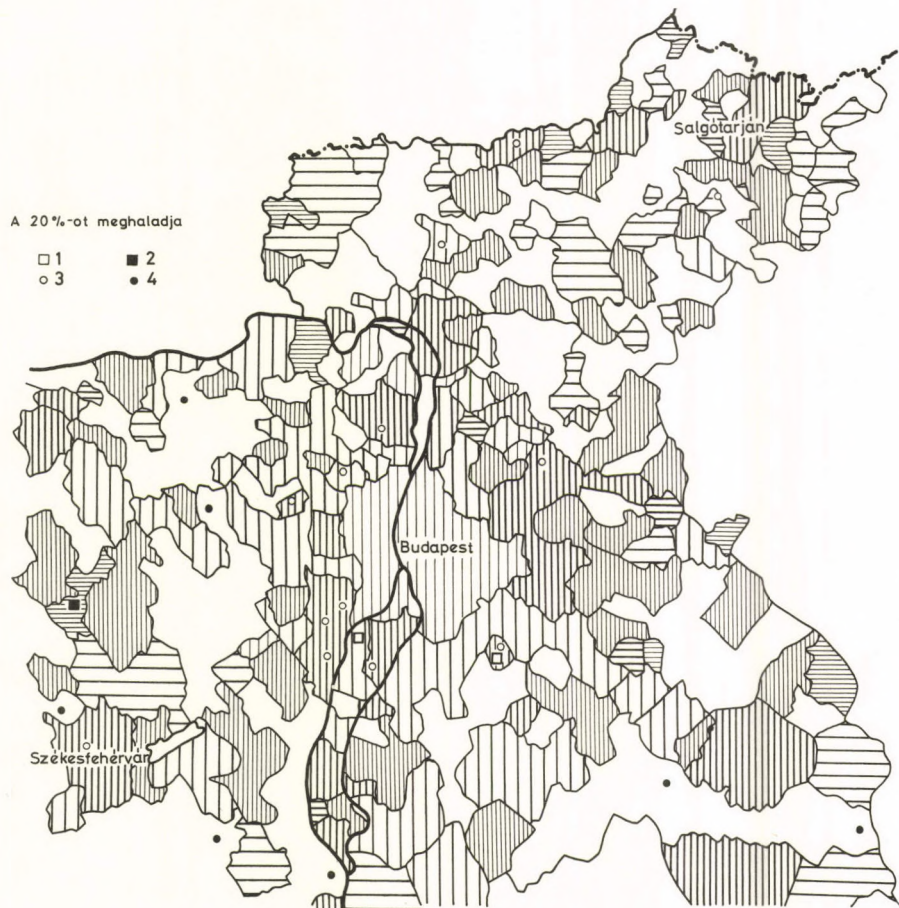
A települések népesedéstípus szerinti megoszlása

I. 1960-1969; II. 1970-1979; T = a természetes népmozgalom / + - / egyenlege; V = a vándorlások / + - / különbözete; > = nagyobb; < = kisebb

volt Érden /1979-ben városi rangot kapott/, Diósdon, Solymáron, Pomázon, Szigethalom és Szigetszentmiklós községekben, valamint Halásztelek és Felsőpakony községekben/.

A népességet tömörítő terület szűkülése más térségekben is tapasztalható, pl. a Dunántuli-középhegység iparosodott területein, de a Borsodi iparvidéken is. A 2. ábra az ország középső részét mutatja be.

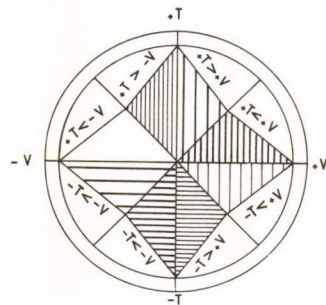
Ahhoz, hogy a népesség területi eloszlásában végbement változást még pontosabban bemutathassuk, szükséges lenne az egységnyi területre /km²-re, vagy ha.-ra/ eső tényleges szaporodás ismerete. Ebből kirajzolódna, hogy a népességsűrűsödésnek mértéke általában csökkent, s szélsőségesen kiugró értékek inkább a ritkulásban találhatók.

2. ábra

A népességfejlődés komponensei az ország középső területén községenként és városonként

A 20 %-ot meghaladja 1. □ = a természetes szaporodás; 2. ■ = a természetes fogyás; 3. ○ = a vándorlási nyereség; 4. ● = a vándorlási veszteség; T = természetes népmozgalom + - egyenlege; V = a vándorlások + - különbözete

Fórum

AZ ÜDÜLŐTERÜLETEK TERÜLETFELHASZNÁLÁSÁNAK

NÉHÁNY KÉRDÉSE SZENTENDRE PÉLDÁJÁN

Berényi István

Az üdülési-pihenési igények kialakulása összefüggést mutat a társadalmi tagozódással, a nemzetgazdaság fejlettségével, az egy főre jutó nemzeti jövedelem és az életszínvonal emelkedésével.

A két világháború közötti /1935-1945/ utolsó tíz évben mintegy 15 %-ot /Pécsi M. - Sárfalvi B. 1960/ tett ki az a társadalmi csoport /nagy- és középpolgárság, szellemi foglalkozásuk stb./, amely gazdasági helyzetéből adódóan előmozdította egyes területek üdülőfunkciójának kialakulását. Ennek hatására pl. a Dunakanyar, a Balaton és néhány melegvizű fürdőhely - Héviz, Parád, Görömböly-Tapolca - határozott üdülőjellegűt kapott.

A második világháború követő gazdasági-társadalmi átalakulás, az osztálytagozódás megváltozása, majd az iparfejlődéssel kapcsolatos társadalmi átrétegződés új és szélesebb társadalmi bázist teremtett a belföldi üdülés és pihenés számára. 1980-ra csupán a szellemi foglalkozásuk aránya 25 %-ra emelkedett az aktív keresőkön belül /MSzMP KB előzetes jelentése. 1980/, a városokban élők aránya pedig meghaladta az 50 %-ot. Ugyanakkor az egy főre jutó nemzeti jövedelem négyszeresére nőtt 1960-1980 között és az aktív keresők reálbére ill. átlagkeresete is hasonló mértékben emelkedett.

Mindez érthetővé teszi az idegenforgalmi, üdülő-pihenő funkció gyors erősödését az ország egyes térségeiben. Ez a funkció természetesen sajátos, a korábbtól eltérő fejlődési irányt adott az érintett térségeknek, sok esetben módosította a korábbi gazdasági funkciók jellegét /ipar, mezőgazdasági termelés szerkezete, a szolgáltatások összetétele stb./, a helyi társadalmi tagozódást, a települések beépítésének jellegét stb. Nyilvánvaló, hogy a terület- ill. településfejlesztési koncepciónak az idegenforgalmi, üdülési-pihenési funkció követelményrendszeréből kell kiindulni az érintett térségek jövőjének felvázolása során. Minden más társadalmi alapfunkciót /ipar, mezőgazdaság, közlekedés, lakás/ csak a fő funkcióval összhangban, annak veszélyeztetése nélkül szabad fejleszteni. A társadalmi alapfunkciók térbeli "szpecializációjának" ez az egyik alapvető követelménye.

Ezek az alapfunkciók ugyanis - különösképpen az üdülés és idegenforgalom - csak speciális térbeli kombinációt, szerkezetet bírnak el, ezért a rendelkezésre álló tér felhasználása a terület- ill. településfejlesztés egyik alapkérdése.

Az alábbiakban egy olyan üdülő-pihenő terület - Szentendre - fejlődésének és fejlesztésének kérdéseivel foglalkozunk, amely rávilágít a magyarországi üdülőterületek kialakulásának főbb jelenségeire. A figyelmet ez esetben csupán a területfelhasználás témájára irányítjuk.

1. A Dunakanyar és ezen belül Szentendre üdülő funkciójának kialakulása

Itt az üdülő funkció kialakulása a főváros közelsége miatt sajátos, tipikus városközeli üdülőterület, noha idegenforgalmi jelentősége is számottevő, de az is főként ebből a speciális helyzetből táplálkozik.

A terület üdülő jellege már a második világháború előtt egyértelművé vált. A vonzás alapja a Duna Esztergom-Szentendre /különösen Visegrád környéki/ szakaszának természeti szépsége, a terület kulturtörténeti jelentősége, történeti várossal rendelkező kisvárosok /Esztergom, Vác, Szentendre/, nemzetközi utvonalak és a dinamikusan fejlődő főváros közelsége.

Különösen Budapestnek, az ország legfontosabb gazdasági-társadalmi, politikai és kulturális központjának hatása erősödött fel a két világháború között. A kialakuló, számban gyarapodó "felső" réteg számára a Dunakanyar a 30-as évektől üdülő-pihenő területté vált. A jelentéktelen népességszámú falvakban - Leányfalu, Visegrád, Zebegény - vagy azok közelében üdülőházak épültek. Ezek az üdülőterületek az említett falvaktól szinte "izoláltan" alakultak ki, a települések fejlődésére alig gyakoroltak hatást. Hasonló szituáció volt felismerhető a Balaton déli partján, ahol a települések agrárjellege az 50-es évek végéig alig módosult. A térség új funkciója szinte hatástalan volt a települések fejlődésére.

A második világháború után a nagy nyaralókat a Dunakanyarban is államosították és azok vagy állami üdülők /Visegrád, Leányfalu/ vagy lakások lettek. A központilag szervezett üdültetés általánossá válása, az üdülők bővítése és továbbiak építése megnövelte az üdülővendégek számát.

Az 1960-as évekkel kezdődő gazdasági fellendülés meggyorsította a társadalmi átrétegződést, megnövelte a felhasználható szabadidőt. Ehhez még hozzájárult, hogy a gazdasági fejlődés a termelőerők erős területi koncentrációjával járt, felgyorsult a városfejlődés, a tömeges lakásépítés, a nagy lakótelepek kialakulása. Mindez összességében felfokozta az üdülési-pihenési igényeket.

Ennek kielégítésére azonban nem sok alternatíva kínálkozott, mert a szervezett üdültetés lényegesen nem bővült, a szállodai férőhelyek száma csak lassan emelkedett, a külföldi üdülés költsége magas volt stb. Ezért érthető, hogy a figyelem a már meglévő üdülő-pihenő területek felé fordult és a jogos társadalmi igények kielégítése az "egyéni vállalkozás" útjára terelődött.

A hétvégi üdülés-pihenés szempontjából nyilvánvalóan azok a területek jöhettek számításba, amelyek a nagy népességű települések közelében helyezkedtek el. Így érthető, hogy a vizsgált terület üdülő-pihenő funkciójának felerősödése is rendkívül gyors volt, 1965-1980 között mintegy 30 ezer hétvégi ház és nyaraló épült a Dunakanyarban.

2. A szentendrei üdülőterület növekedésének főbb sajátosságai

1980-ig a vizsgált település közigazgatási területén 2362 üdülő épült, amelynek kb. 40 %-a nyaraló /fűthető kőépület/ a többi faház.

Az üdülők számának és minőségének alakulásában három periódus különíthető el /1. ábra/.

1962-1968 között a használatba vett üdülők száma a bázisévhez viszonyítva négyszeresére nőtt és az időszak végén mintegy 250 lehetett.

1969-1972 között az üdülők építése felgyorsult, de elsősorban a hétvégi üdülést szolgáló faházak száma emelkedett. A tartós üdülést szolgáló, télen is lakható épületek aránya nem érte el a 10 %-ot. E periódus alatt kb. 300 üdülő épült.

1973-1979 között az üdülők építése tovább nőtt, de az épületek minősége is megváltozott. Ez időszak alatt a korábbi épületállomány megötszöröződött és a beépítés minősége is megváltozott. A téli-nyári üdülést szolgáló épületek aránya 42,3 %-ra emelkedett.

Az 1962 óta épített nyaralók 93,3 %-a budapesti lakos tulajdona. A szentendrei ingatlannal rendelkező budapesti lakosok 85 %-a azokban a kerületekben lakik /2. ábra/, amelyekben a lakásállomány 90 %-a állami tulajdonu bérlakás.

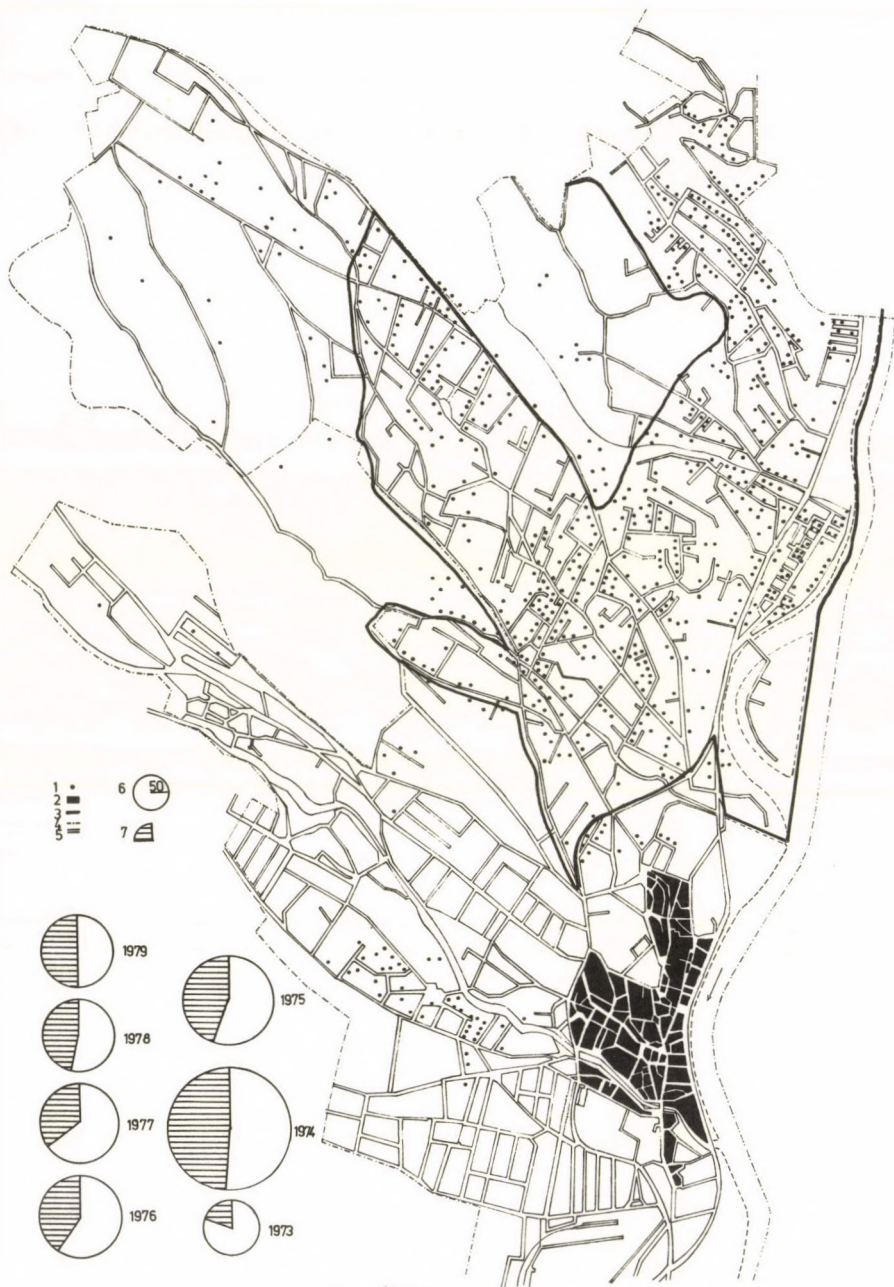
Az üdülők számának alakulásában országosan is hasonló periódusok különíthetők el, azzal a különbséggel, hogy a hétvégi faházak aránya a 70-es évek közepéig kisebb volt, különösen a balatoni üdülőterületeken.

A hétvégi üdüléssel kapcsolatos telekvásárlás és építkezés fellendülése Szentendre esetében is a területfelhasználás gyökeres átalakulásával járt. Az átalakulás főbb jellemzői közül csupán hármat emelünk ki; a telekaprózódást, az üdülőterület horizontális terjeszkedését, a földhasználat módjának átalakulását.

a./ A telekaprózódás a szentendrei üdülőterületen is erős volt. Az a tény, hogy a településrendezési tervek meghatározott üdülőterületet jelölnek ki, többek között arra ösztönöz, hogy egyrészt a jelentkező igénylőket, ha másként nem, telekelosztással elégítsék ki, másrészt, hogy a telekárat emeljék.

A felosztható minimális teleknagyság törvénybe iktatása előtört /1973/, ezért az ország szinte valamennyi üdülőterületén, előfordult drasztikus telekaprózódás /Balatonszabadi-Sóstó, Bükkszentkereszt, Szentendre stb./.

Mivel az üdülőterületek lehatárolása általában nem járt együtt a kijelölt egyéni tulajdonu terület átgondolt rendezésével, az uthálózat és általában a vonalas infrastruktúra futásirányának meghatározásával, a közösségi jellegű területek kijelölésével stb., ezért a telekosztást általában spontán módon hajtották végre. Következésképpen az üdülőterületek későbbi tervszerű rendezése már csak utólagos kisajátításokkal, tetemesen megnövekedett költségekkel volt vagy lesz végrehajtható.

1. ábra

Ez alól kivételt jelentettek azok az állami vagy szövetkezeti tulajdonu területek, amelyeket üdülési célra tervszerűen parcelláztak. A túlzott telekaprózódás azonban ezeken a területeken is előfordult.

b./ Az üdülőkörzet horizontális terjeszkedése az egyik legszembetűnőbb jelensége volt a vizsgált időszaknak. Az üdülő-funkció által közvetve vagy közvetlenül igénybe vett terület Szentendrén tizszeresére nőtt, amivel az infrastruktúra kiépítése nem tarthatott lépést.

- Az üdülőterület térbeli növekedésének irányát befolyásolta:
- a már meglévő üdülőterület infrastruktúrájának kiépítettsége vagy annak lehetősége,
 - az állami parcellázás, amely általában az infrastruktúra részleges kiépítésével járt /villany, víz/,
 - a tömegközlekedési járművek megállóhelyétől való távolsága ill. a telek megközelíthetősége,
 - a településrendezési terv területfelhasználási kötöttsége.

E folyamat a Balaton esetében is hasonló módon játszódott le, a rendezési terv ott sem tudta a területfelhasználást megfelelő mederben tartani. Ugy tűnik az üdülőterületekre vonatkozó rendezési tervek esetenként a fennálló helyzet "legalizálására" kényszerültek. Ennek oka szerteágazó, de megítélésem szerint két ok kiemelhető; egyrészt az üdülési funkcióra kijelölt terület "társadalmi háttérét", a várható igényeket nem tárták fel kellő mélységgel, másrészt a "bázis"-települést és a kijelölt üdülőterületet nem funkcionális egységként kezelték és az utóbbiak a településektől izoláltan fejlődtek. Az idegenforgalmi-üdülési funkció valójában csak a 70-es évektől kezd az érintett települések fejlesztési elemévé válni. Szentendre esetében ez a korábbi lakóépületek üdülési-pihenési célú felhasználásában kifejezésre jutott. Más területeken inkább a fizetővendéglátás szélesedett /Balaton, melegvizi fürdőhelyek/.

c./ A földhasználat módjának megváltozása is jelzi egy terület üdülő-pihenő funkciójának erősödését. Ez az átalakulás általában kettős irányú /3. ábra/:

1. Ábra A hétvégi házak területi elterjedése

1 = hétvégi ház; 2 = sűrűn beépített történeti város-mag; 3 = az üdülőterület hivatalos határa; 4 = a város közigazgatási határa; 5 = uthálózat; 6 = a hétvégi házak száma 1973-1979 között; 7 = állandóan lakható hétvégi ház /nem faház/

2. ábra

Szentendrei hétvégi házzal rendelkező budapesti
tulajdonosok területi eloszlása 1978-ban

- A rendelkezésre álló telket "parkosítják" és a haszonnövényeket kizárják. A balatoni üdülőterületeken ez a telekhasználati mód általános.
- A teleknek hobby-kertként való használata a szentendrei üdülőterületen eléggé általános. E tekintetben azonban a régi és új hétvégiház övezet között van különbség. A két világháború között kialakult üdülési zónában a haszonnövény-termesztés elenyésző.

A hobby-kert nem jövedelemkiegészítést szolgál, piacra termelés nincs, noha a gyümölcsfák száma a területen jelentős.

3. A szentendrei üdülőterület néhány általánosítható területrendezési problémája

Az üdülőterület kialakulása és területfelhasználása vizsgálatának eddigi eredményei lehetőséget adnak két általánosítható következtetés kiemelésére:

a./ Az a gyakorlat, hogy az egyes térségek, települések üdülőterületté nyilvánítását nem előzi meg a terület általános rendezése, nem követhető.

Megítélésünk szerint valamennyi "várható" üdülőterület-típus /városközeli-hétvégi, vizek melletti tartós üdülés stb./ kiejölését, lehatárolását meg kell előznie a számításba vehető tágabb térség tudományos, az üdülés és idegenforgalom követelményrendszeréből kiinduló feldolgozása. A területfelhasználási és rendezési tervet e vizsgálat eredményeire célszerű építeni. Ennek birtokában elvégezhető az infrastruktúra kiépítését szolgáló területkiszajátítás és csak ezt követheti az egyéni és állami tulajdonu telekparcellázás és értékesítés.

E folyamat "leegyszerűsítése" esetén a jelenlegihez hasonló súlyos területrendezési problémákkal kell szembenézni.

b./ A meglévő vagy várható üdülőterületeket indokolt az ipari, mezőgazdasági, erdészeti, természetvédelmi stb. területektől elhatárolni, de ennek betartását az eddigieknél szigorubban kell megkövetelni.

Ugyanakkor nem látszik indokoltnak az üdülő-pihenő és a lakóterület ill. funkció eddigi merev szétválasztása.^x A lakó és üdülő funkció nem zárja ki egymást, ezt számtalan külföldi példa is igazolja. Sőt, az agrár és üdülő-pihenő funkció "keverésének" is megvannak a reális lehetőségei.

^x Ezt az indokolta, hogy egy 1976-ban hozott rendelkezés szerint minden család csak egy-egy lakó- és üdülőingatlanal rendelkezhessen. Üdülőingatlan azonban csak a kijelölt üdülőterületen belüli ingatlan minősülhet. Viszont ez a rendelet 1980-ban módosult.

3. ábra

A városközei üdülőterületeken, különösen mint említettük a főváros közei Szentendrén megnőtt az állandóan lakható nyaralók aránya. A tulajdonosok nyugdíjba vonulásuk után kiköltöznek városi lakásaikból és azt átadják gyermekeiknek. Ez a jelenség a szentendrei üdülőterületen 1970 után egyértelműen felismerhető. Az üdülőház állandó lakásként való használata nyilvánvalóan nem akadályozható meg. De tény, hogy ezzel az eredeti funkció megváltozik, ami területfejlesztési szempontból is új helyzetet teremt /üzlethálózat, szolgáltatás, csatornázás, szennyvizeztisztítás stb./.

Az, hogy az üdülő- és lakófunkció térbeli elhatárolása nem oldható meg, jelzi, hogy a településrendezési tervek is kénytelenek "vegyes beépítésű" területet kijelölni, ami erősen szubjektív kategória.

3. ábra Szentendre közigazgatási területének területfelhasználási típusai

1 = sűrűn beépített történeti városmag; 2 = emeletes beépítésű lakótelep; 3 = kertés családi ház övezet; 4 = falusias, kertés lakóövezet üdülő jellegű telkekkel és épületekkel; 5 = hivatalosan lehatárolható üdülőterület csak hétvégi házakkal; 6 = hétvégi ház és második lakások kevert övezete; 7 = kis telkeken létesített, 80%-ban faházakkal beépített terület; 8 = a két világháború között kiépült villaövezet; 9 = az üdülés és az idegenforgalom célját szolgáló intézmények /hotel, strand, étterem, üzlet, camping stb./.

IRODALOM

- BERÉNYI I. 1979. Jósvalő földrajzi adottságainak értékelése, különös tekintettel az idegenforgalomra. - Földrajzi Közlemények. 1-3. pp. 92-105.
- BOESCH, M. 1980. Die Grenzen der Landschaftsbelastung durch den Fremdenverkehr. Probleme der Alpenregion. - H. Seidel Stiftung B. Schriften u. Informationen. Bd. 3. pp. 123-137.
- HANNSS, Dh. 1980. Der gegenwärtige Stand und die Zukunft des Fremdenverkehrs in den Alpen. Probleme der Alpenregion. H. Seidel Stiftung B. Schriften u. Informationen. Bd. 3. pp. 105-120.
- KARBUCZKY I. 1979. Magyarország távlati területi idegenforgalom-fejlesztési koncepciójához javasolt vizsgálati területkör. - Területi Kutatások. 2. MTA FKI. pp. 94-118.
- LEIBUNDGUT, H. 1980. Regionale Wirtschaftsförderung als Bestandteil der Raumordnungspolitik für das Berggebiet-Entwicklung und Stand der Planung in der Schweiz.-Probleme der Alpenregion. H. Seidel Stiftung B. Schriften u. Informationen. Bd. 3. pp. 139-158.
- RUPPERT, K. 1980. These zur Siedlungs- und Bevölkerungsentwicklung im Alpenraum. Probleme der Alpenregion. - H. Seidel Stiftung B. Schriften u. Informationen. Bd. 3. pp. 33-42.

A TERÜLETI SZABÁLYOZÁS FEJLESZTÉSÉNEK EGY

LEHETSÉGES UTJA

Gáspár Lujza

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Népgazdasági Tervezési Intézete Tervezéseméleti és Gazdaságpolitikai Osztályán évek óta folynak a gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás különböző területi aspektusait elemző, a területi tervezés, területfejlesztés döntési mechanizmusát bemutató kutatások, empirikus feldolgozások.

E témakör keretében a szerző jelenlegi szabályozási mechanizmust elemző kutatásaival lényegében két felvetést igyekezett bizonyítani. Egyrészt a területfejlesztés mértékének, irányának meghatározásában a különböző központi alapoknak részben nagyságrendjük elenyésző volta, részben a jelenlegi gazdasági környezet miatt, befolyásoló szerepük nem számottevő. Másrészt a közvetett szabályozást biztosítani hivatott pénzügyi alapok rendszere csupán formájában, nem pedig tartalmában tekinthető közvetett gazdasági eszköznek.

Ez a pénzügyi mechanizmus két negatív hatást eredményez. Egyrészt lehetetlenné teszi a sokféle pénzügyi alap hatásmechanizmusainak koordinációját ^x, másrészt mivel a gazdasági befolyás pénzforrásokban jelentkezik, ösztönzi a pénzügyi alapok mennyiségi növekedését, további szétaprózódását.

Ha abból indulunk ki, hogy a területfejlesztés szabályozásának legfontosabb kritériuma, hogy biztosítsa az intenzív gazdaságfejlesztési stratégiára való áttérést, szabályozás oldalról a következő elvek érvényesítése feltételezhetően a jelenlegi módszer problémáinak felszámolásához vezetne:

- a szabályozás érvényesítse azt az elvet, hogy az intenzív fejlesztés csak a különböző régiók optimális kihasználása útján legyen megvalósítható;

- a továbbfejlesztés további fontos kritériuma, hogy ne szaporítsuk a központi költségvetés támogatásainak körét; és

- biztosítsa a szabályozás egységességét. Ezen azt értjük, hogy meg kell találni azt az átmenetet, amelyben a makrofolyamatok stratégiai célkitűzései nem szakadnak el a gazdaság működésének feltételeitől;

^x A VÁTI I. Településtudományi Kutatási Iroda "A területfejlesztés gazdasági szabályozói" c. tanulmány feldolgozása szerint a 110 pénzügyi alap között 47 olyan alap található, amelyeknek valamilyen szempontból lehetnek területfejlesztési vonatkozásai /Bp. 1973. 44-45 old./

- szüntesse meg a tevékenységenkénti önálló szabályozást. Mindez a szabályozók koordinációját igényli.

Amennyiben hosszútávú szabályozási stratégiát kívánunk kidolgozni, úgy az első feladat a szabályozó rendezőelveinek meghatározása. Ennek a rendezőelvnek alapkövetelménye, hogy meghatározott irányba terelje a szabályozás egész rendszerét.

1. A területi szabályozás rendező elve

Megítélésünk szerint a területi szabályozási rendszer rendező elvének két követelményt kell kielégítenie:

- egyrészt olyan általános cél legyen, amely az összes többi tényező valamilyen változásának eredményeként alakul ki;
- másrészt a tényezők változásainak hatása benne mérhető legyen.

E kettős követelmény lényegében tehát azt jelenti, hogy a rendező elv minden egyes tényező közös eleme legyen, illetve, hogy ezek változása a rendező elv módosulásában kifejezésre jusson, vagyis azok hatása benne megjelenjen.

A fenti követelménynek véleményünk szerint a területértékesülés kategóriája tesz eleget. Ez lényegében azt jelenti, hogy a területet arra kell felhasználni, amire a legalkalmasabb. Hiszen egy meghatározott térség optimális, a terület adottságaihoz legjobban alkalmazkodó felhasználás, az ott folyó tevékenység leghatékonyabb működtetését segíti elő. A mindenkori felhasználás fokmérője az ingatlan árának növekedésében jut kifejezésre.

A területértékesülés tehát nem más, mint a térség közgazdasági jelentőségének komplex értékelése. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a vagyonérték növekedése és nem a vagyon hasznosulása jelenti a régió területi értékesülését.

Az első kérdés, amivel szembetaláljuk magunkat, hogy lehetséges-e egy adott terület területi hasznosítását számszerűsíteni? A kérdés rendkívül fontos problémát érint. A hazai és a nemzetközi gazdasági számítások ugyanis rendszerint valamilyen létesítmény ráfordításait és üzemeltetésének eredményeit hasonlítják össze. Egy ipari vagy mezőgazdasági üzem, vagy egy szálloda stb. létesítése alkalmával a beruházás és üzemeltetés költségeinek és hozamainak összevetése sem problémamentes. Általában a társadalmi munkamegosztásban elkülönült tevékenységek ráfordításainak és eredményeinek használhatóságát az kérdőjelezi meg, hogy a vizsgált mikro egységek által igénybevett befektetések és teljesítések hogyan értékelődnek. A mikroszintű gazdaságsági számítások alapkérdése tehát a termelési tényezők árainak, tarifáinak, bérszínvonalának értékelésétől függ. Itt a módszertani problémát az jelenti, hogy lehet-e a termelési tényezők értékelését a gazdálkodástól függetlenül korrigálni.

Egy meghatározott terület, közigazgatási egység közgazdasági jelentőségének kvantifikálása azonban még ennél is komplikáltabb feladat. Kiindulásként nem lehet a mikro egységek összegezése útján megközelíteni. Egy adott terület közgazdasági hasznosítása tipikus makroökonomiai probléma.

A régió egy meghatározott településszerkezet hordozója, amely két szálon kötődik a népgazdasághoz:

- egyrészt az ország népességének egy bizonyos hányada a régióban lakik. Ezen lakosok alapvető lakóhelyszükségleteit, a lakás és a lakáshoz kapcsolódó humán és technikai infrastruktúra igényeit elégíti ki;

- másrészt a régió munkahely oldalról is része a népgazdaságnak, tehát ipari, mezőgazdasági stb. tevékenység szempontjából is hasznosul.

A régió területi hasznosítását nemcsak úgy kell megítélnünk, hogy milyen mértékben járul hozzá a nemzeti jövedelem megtermeléséhez, milyen szerepet tölt be a nemzeti jövedelem átcsoportosításában, illetve hogyan járul hozzá az ország nemzetközi fizetési mérlegének javításához. A területhasznosítás másik aspektusa az, hogy a terület hogyan segíti elő az itt befektetett vagyon értékesülését. Ezen vagyon értékesülésének dinamikája alapvetően két tényezőtől függ:

- a gazdasági fejlettségnek szintjétől

- és a terület vonzóerejétől.

E két tényezőnek a területértékesülésre gyakorolt hatását másszóval ugyis megfogalmazhatjuk, hogy az végsősoron a kereslet-kinálat kölcsönhatásának eredménye.

A kereslet alakulását egyrészt a gazdasági fejlettség mindenkori szintje determinálja. Az ország fejlettsége nemcsak a kereslet mennyiségi változását eredményezi, hanem a területtel szemben megnyilvánuló elvárások minőségileg, választékban is formálódnak.

Nem kíván külön bizonyítást az a tény, hogy a gazdasági fejlettség növekedésével a térséggel szembeni igények strukturája állandóan változik, s a létfenntartás minimális lehetőségein túlmenően /tehát legyen munkaalkalom, lakás stb./ új és minőségileg magasabb szükségletek fogalmazódnak meg /pl. szabadidő aktív eltöltésének lehetősége, kulturált közlekedési viszonyok, hobbytelek stb./.

Más oldalról egy térség iránt megnyilvánuló keresletet az határozza meg, hogy a vizsgált egység mit tud nyújtani, milyen vonzóerőt képvisel, vagyis milyenek kínálati adottságai. A kínálat adottságai két oldalról közelíthetők meg, mégpedig a természeti és a gazdasági adottságok oldaláról.

Az előbbi, a természeti adottság a terület valamilyen célra történő felhasználhatóságának feltételét hordozza magában /pl. a Balaton a térség elsősorban üdülési, idegenforgalmi felhasználásának feltételét adja, a Jászság fekete földje a mezőgazdaság tevékenységét stb./. Ez a természetből fakadó adottság önmagában még nem involvál nagy keresletet, szükséges hozzá a gazdaságföldrajzi környezetet formáló emberi munka eredménye, amely a térség gazdasági adottságait adja /ut, vasut, villany, munkaerőstruktúra stb./. A kínálat tehát két egymástól elválaszthatatlan tényező függvénye, együttesen határozza meg a kínálatot, sőt továbbmenve egyazon dolog két oldala. Mégis mikor a kínálat alakulásáról, strukturájáról beszélünk, szétválasztódik a

két - a területi kínálatot meghatározó - fogalom. Ennek oka, hogy a különböző térségek eltérő típusu vonzóerőt jelentenek a kereslet számára, s ez más-más irányu befektetést igényel. /Pl. másirányú tőkebefektetés szükséges egy olyan területen, amely főprofilját illetően természeti adottságai miatt pihenésre, üdülésre alkalmas, és megint más ott, ahol ipari létesítmények telepítése célszerű./ Másik oka pedig, hogy miután a természeti tényezők a térségen belül többé-kevésbé adottak, végsősoron a tőkebefektetés iránya dönti el a kínálat alakulását. Az elmondottak nem tagadják azt a tényt, hogy a telekárban való megjelenés mögött a terület természeti vonzerejének és gazdasági adottságok területértékesülésének növelő hatása egyaránt megtalálható. /Pl. egy ugyanolyan komfortfokozatu lakás értéke jelentősen eltér, ha az Mátyásföldön vagy a Szabadsághegyen található./ Az elmondottakból világos, hogy a vonzóerő típusának megfelelő tőkebefektetés a harmonikus kínálat egyik alapfeltétele.

Az eddigiekben körvonalaztuk a területértékesülés tartalmát befolyásoló tényezőit, azok kölcsönhatását. A területértékesülés kategóriájának felhasználásakor azonban nem mindegy, hogy milyen jellegű terület igénybevételéről van szó. A terület igénybevételének eddigi alakulásában két szakasz különböztethető meg.

Az első szakaszt - az ötvenes éveket - az jellemzi, hogy nagymértékben nő a terület ipari, mezőgazdasági jellegű igénybevétele, amelyet a terület infrastruktúrájának fejlesztése nélkül, az infrastrukturális tartalmak felélésével igyekeztek ellátni. A terület igénybevételének második szakasza a hatvanas-hetvenes évek időszakára tehető. Ennek a szakasznak jellemzője, hogy a nagymértékű, felduzzadt keresletet az infrastrukturális hálózat nem kielégítő fejlesztése miatt nem lehetett kielégíteni. Közös vonása a két szakasznak tehát az, hogy mindkettőben nő a terület igénybevétele, amitől jelentősen elmarad az igénybevétel komplex kielégítését szolgáló területfejlesztés mértéke. A terület hasznosulásának ezt az ellentmondását extenzív területhasznosulásnak nevezhetjük.

A területfejlesztés szektorai közti strukturális aránytalanság két jelenségben nyilvánul meg:

- a terület komplex arányos fejlesztése helyett az infrastruktúra elemeinek a felszínre kerülő feszültségek sorrendiségében történő ideiglenes feloldása;

- az egyes régiók ökológiai egyensúlyának megbomlása.

Nemcsak arról van szó, hogy az igénybevételt a hasznosulás romboló hatása nélkül tovább növelni nem lehet, hanem a strukturális aránytalanságok feloldásának késleltetése a már elért szint fenntartását is megkérdőjelezi.

Az elmondottakból következik, hogy egy térség területértékesülésén intenzív területhasznosítást értünk. Amennyiben a terület értékesülésének extenzív módját úgy jellemezhetjük, hogy a terület outputja az input megkivánt arányos fejlesztése nélkül nő, az intenzív értékesülés az inputra helyezi a hangsúlyt.

Az intenzív területhasznosítás lényegében az aránytalanság feloldását tekintti feladatának.

A belső arányok kialakításának, a tényleges irányok kijelölésének alapkritériuma: a fejlesztés irányát a hatékonyság követelménye elé kell rendelni. Ez a hatékonysági kritérium a fejlesztés gazdasági kerete, tehát a kereten belül alakítható ki a belső arányok rendszere.

A térség belső arányossága úgy alakítható ki, hogy a terület adottságaihoz legjobban alkalmazkodó tevékenység fejlődését közvetlenül és közvetve befolyásoló tényezőket együttesen számbavéve arányosan fejleszti, megvalósítva ezáltal a térség belső konzisztenciáját. Az ilyen irányú fejlesztés magába foglalja a terület vizellátásának, csatornázásának szükséges bővítését, a térségnek a közlekedés és hírközlés rendszerébe történő bekapcsolását, a térség belső közlekedésének megszervezését, a környezet védelmét stb.

Összefoglalva: a térség területértékesülését, vagyis az optimális vagyonérték növekedését a térség adottságaihoz való rugalmas alkalmazkodásban, illetve az intenzív területhasznosításban látjuk.

A kérdés a továbbiakban az, hogy milyen szabályozó mechanizmus biztosítja legjobban a terület értékesülését.

2. A szabályozás alapelemei

A területértékesülés elvén alapuló általános szabályozórendszer alapelemeit a következőkben fogalmazhatjuk meg:

- a./ a terület szolgáltatásait különböző mértékben fizette meg;
- b./ megszemélyesíti a pénzügyi folyamatokat;
- c./ központi limit-rendszert alkalmaz;
- d./ figyelembeveszi a mezőgazdasági és szolgáltató tevékenység specifikumait.

a./ Az általunk javasolt szabályozórendszer egyik alapkritériuma, hogy a társadalmi ráfordítást kalkulációs tétellé teszi, tehát a társadalmi tisztajövedelem nagyrésztét költségesíti. Azáltal, hogy mindenki mindenért fizet, már az eddiggyakorlattól eltérő tartalommal bír, amely jelentősen megváltoztatja, ellenkező irányt ad a gazdasági szereplők között bonyolódó pénzmozgásnak. A jövedelem ujraelosztása a költségvetés ~~vállalat helyett vállalat~~ → költségvetés irányában történik. Megváltozik ezáltal a társadalmi preferencia rendszere is. A költségvetés társadalompolitikai céljait nem úgy ösztönzi, hogy annak teljesülése érdekében pénzt ad, hanem a térség szolgáltatásait különböző mértékben fizetteti meg. Tehát bizonyos tevékenység valamilyen területen történő preferálása úgy történik, hogy valamilyen szolgáltatás igénybevételéért többet vagy kevesebbet kérnek. Megítélésünk szerint a jelenlegi irányítási rendszerben a területi hasznosítás torzított képet mutat.

Az állam a népgazdaság központosított jövedelmeit úgy használja fel, hogy az általa befektetett anyagi eszközök területérték növelő hatása a bevételekben nem térül meg. Tehát a központi költségvetés vállalja tulnyomórészt a régió fejlesztésének költségeit, míg a régió fejlesztésének eredményeit különböző intézmények, vállalatok és a lakosság bizonyos rétege fölözi le.

Nézzük meg ezt a problémát részletesebben. A vállalat termelő tevékenysége során különböző termelési tényezőket vesz igénybe.^x

Az első és legfontosabb termelési tényező a munkaerő. A vállalat a terület munkaképes lakossága részére foglalkoztatást biztosít, s a munkaerő igénybevételéért munkabért fizet. Az igénybevett munkaerő után adót fizet. Végül a munkaerő igénybevétel a vállalat részére olyan következményekkel is jár, hogy mint jövedelemtulajdonos bizonyos részt kell vállalnia a munkavállalói human infrastrukturális igényeinek kielégítésében /lakásépítés támogatás, gyermekintézmények létesítése, munkahelyi orvosi ellátás, vállalati szakmai képzés, kulturális intézmények fenntartása, üzemi étkeztetés stb./.

A munkavállalók felsorolt igényeinek kielégítésében a vállalat közzgazdaságilag csak olyan mértékben érdekelt, amennyiben a munkaerő tulkeresettség miatt az igények biztosítása, a munkaerő megszerzésének feltétele. A vállalatok nyereségérdekeltségű rendszerében képződnek olyan eszközök, amelyek többé-kevésbé fedezetét képezik a felsorolt humán infrastrukturális szolgáltatások kielégítésének. Ezek felhasználása ma még esetleges, nem a vállalati célok motivációi alapján történnek. Fölhasználásukban a területen működő társadalmi szervezetek politikai befolyásolásának van elsődleges szerepe.

A vállalat termelő tevékenysége során igénybe vesz földterületet, esetlegesen a területhez kötött természeti kincseket és az infrastrukturális intézmények szolgáltatásait.

A föld és a természeti kincsek igénybevételét az egységes társadalmi tulajdon alapján általában nem követi reális pénzmozgás. Az állami vállalat által elfoglalt terület a vállalat vagyonát képezi, ugyanakkor annak igénybevételéért csupán jelképesen fizet. Így nem alakul ki az e folyamatban résztvevők között megfelelő gazdasági kapcsolat. /Megítélésünk szerint a termelési tényezők igénybevételéért fizetett pénzeszközök képezhetnék a gazdasági folyamat egyik résztvevőjének, a területi igazgatás szerveinek fő bevételi forrását./

^x A vállalat területi kapcsolatait részletesen megtalálhatók Gáspár-Mandel: "A területfejlesztési tervezés döntéshozókészítő eljárásainak továbbfejlesztése" c. tanulmányban. /MKKE Gazdaságpolitikai Kutatócsoport, Bp. 1973. pp. 113-129/.

Az infrastrukturális szolgáltatások igénybevételéért a vállalati szektor tarifát fizet. Ez a tarifa bizonyos esetekben /pl. vízdiij/ magasabb, mint a lakosság által felhasznált ugyanazon szolgáltatások tarifái, s még így is jelentős állami dotációt tartalmaz. A szolgáltatások alacsony tarifái a vállalati szektor támogatásának tekinthető. Az így fizetett ellenérték ezen szolgáltatások folyamatos üzemelési költségeit sem fedezi, a szolgáltató intézmények bővítéséről nem is beszélve.

A vállalati szektor pénzügyi kapcsolatainak másik jellemző vonása, hogy a munkabér egy részét különböző fogyasztói preferenciák /fogyasztói ár, és fogyasztói szolgáltatások/ teszik ki. Ez azt jelenti, hogy a vállalati kalkulációban szereplő bér azok közterheivel együtt sem teszi ki az eleven munkaerőráfordítások valóságos értékét.

Összegezve az elmondottakat, a következő pénzügyi mozgások valósulnak meg a jelenleg érvényben lévő rendszerben:

- a vállalati szektor a természeti kincsek igénybevételéért nem, vagy csak nagyon mérsékelten fizet;
- az igénybevett szolgáltatásokért a szolgáltatások költség-színvonala alatti tarifát fizet;
- az eleven munkáért fizetett bér színvonala csak úgy tartható, ha a lakosság alapvető szükségleteit képező árukat és fogyasztási szolgáltatásokat az állami költségvetés dotálja.

A vállalati kalkulációban szereplő költségek tehát nem fejezik ki az igénybevett termelési tényezők valóságos értékét.

b./ Azt az általános gazdasági követelményt, hogy a pénzmozgása kövesse a naturális folyamatokat, megítélésünk szerint a pénzmozgás megszemélyesítése biztosítja. Ez azt jelenti, hogy a pénzbevételek megoszlása központi és helyi államigazgatási szervek között aszerint történjék, hogy a terület ellátásához kapcsolódó feladat kinek az illetékessége, vagyis a pénz oda menjen, amelyik szerv a tevékenység fenntartásával, bővítésével kapcsolatos költségeket és felelősséget vállalja. /Pl. egy Bács-Kiskun megyében települt iparvállalat energiafelhasználásáért fizetett tarifát a központi költségvetésbe fizeti, ha az országos hálózatot veszi igénybe, de ha tanácsai működtetésű energiát fogyaszt, ez a megyei tanács pénzforrását bővíti./

Mint ismeretes, a területi kollektív szükségletek bővítéséért és üzemeltetéséért felelős területigazgatási szervek pénzügyi bevételei a jelenlegi szabályozási rendszerben rendkívül szűkösek, kiegészítésük csak a központi költségvetés támogatásán keresztül történik. Növeli az ellentmondást, hogy az államigazgatás decentralizációja révén egyre több feladat a központból a területigazgatás szintjére került, míg a pénzügyi ellátás ezzel nem tartott lépést, továbbra is centralizált. A fenti ellentmondás következtében a megfelelő bevételekkel nem rendelkező területi /helyi/ államigazgatási szervek indokolt pénzügyi igényei nagy szivóhatást gyakorolnak a központi költségvetésre. Az általunk javasolt rendszernek feltétele az is, hogy a feladatmegosztás a központi és helyi szervek között a kompetencia,

a maximális informáltság, az érdekközvetítés és integráció, a felelősség és ellenőrzés elveire épüljön. Világos, hogy a kollektív szükségletek kielégítésének egy részét gazdasági megfontolások miatt nem célszerű kisebb közigazgatási területen szervezni. Megítélésünk szerint ide tartozik az országos infrastrukturális hálózat /mind anyagi, mint humán/ kiépítése. Ugyanakkor azok a tevékenységek, amelyek a régiótól elválaszthatatlanok, a területen található valamilyen tényező felhasználását, kisajátítását célozza, illetve amely csak az ott élők szükségletének kielégítését biztosítják, tanácsi szinten célszerű megszervezni.

Az elmondottak alapján a "megszemélyesítést" konkretizálva azt mondhatjuk, hogy a területen megjelenő szükségletekhez kötődő pénzügyi eszközök a területi költségvetés közvetlen bevételeit adják, míg a kollektív szükségletek azon köre, amelynek kielégítése országos szinten ajánlatos, a központi költségvetés forrását képezze.

E pénzügyi mechanizmus előnyét úgy lehet megfogalmazni, hogy ezáltal lehetőség nyílik olyan pénzügyi rendszer működtetésére, amelyben a területfejlesztés infrastrukturális hálózatának kiépítéséhez érdekeltség típusu elem kapcsolódik, helyettesítve ezáltal a központi források területi elosztásának jelenlegi, meglehetősen szubjektív gyakorlatát.

A megszemélyesített pénzügyi folyamatrendszer további követelménye, hogy a központi költségvetés bevételeinél biztosítsa az országos infrastrukturális hálózatnak és az államigazgatás adminisztratív irányításának működési költségeit.

Végezetül az itt megfogalmazott alapelv szükségszerűen feltételezi az a./ pontban leírtakat, vagyis a pénzügyi mechanizmus alapkövetelménye, hogy a gazdaságilag elkülönült jövedelemtulajdonosok /központi és helyi költségvetés, vállalat, közüzem, lakosság/ által igénybevett termelési tényezők valóságos hatásait közvetítse.

Az igények tuldimenzionáltsága következtében az eszközök allokációja a területek között nagy részben szubjektív eszközökkel történik és jelentős igények kielégítésére nincs lehetőség. Az igények kielégítését csak részben biztosító pénzügyi mechanizmus következtében a területi államigazgatási szervek szükségszerűen nincsenek ellátva elégséges eszközökkel, jobbára szegényebbek, mint a vállalatok.

A jövedelemelosztás ellentmondását a területen működő társadalmi szervek segítségével próbálják megoldani. Különösen így van ez a humán infrastrukturális hálózat kiépítése terén, ahol politikai instrukciók alapján jelentős vállalati eszközöket is igénybe vesznek. A politikai kapcsolat bevitele rendkívüli mértékben növeli a döntések szubjektivitását, de ugyanakkor felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy az infrastrukturális szolgáltatások biztosítása jelenleg csak ilyen szubjektív kitérők útján valósítható meg.

c./ A javasolt szabályozó-mechanizmushoz kapcsolódik olyan központi /nem ágazati/ limitrendszer, amely érvényesíti azt a követelményt, hogy a kormányzati szféra a népgazdaság fejlődésének fő arányait, irányait meghatározó döntéseket a kezében tartsa. Ez azt jelenti, hogy központi döntéshozás szférájába tartozik az iparvállalatok működéséhez szükséges termelési tényezők tarifarendszerének meghatározása, és központi limitálás alapján dől el az új területek igénybevételével együttjáró - a beruházási költséget jelentősen determináló - költség meghatározása is. Ez utóbbi szükségszerűen differenciálódik az adott terület előkészítésének szintje szerint.

d./ A szolgáltatási tevékenység bizonyos vonatkozásban eltér az ipari tevékenységtől. Abban hasonlít, hogy tevékenysége során a térség termelési tényezőit használja fel /munkaerő, föld, villany stb./. Azáltal, hogy valamilyen szolgáltató tevékenységet ellátó üzem létesül, gazdagítja a területet, hozzájárul a terület értékesüléséhez. Ez a folyamat kettős pénzmozgást idéz elő. Egyrészt a szolgáltató egység fizet a terület igénybevételéért, másrészt neki fizetnek /vagy az igénybevételért kevesebbet fizet/ a terület értéknövekedéséhez való hozzájárulásáért.

A másik speciális tevékenység a mezőgazdaság. A mezőgazdasági tevékenység működtetése az iparhoz viszonyítva nagyobb földterület igénybevétellel jár, továbbá természetesen szükség szerint felhasználja a terület szolgáltatásait. Az utóbbi az általános szabályozás keretében bonyolódik le, míg az előbbi végző soron csak földterületet jelent. A terület igénybevétele, illetve a terület adottságainak megfelelő hasznosítása a föld differenciált árában jut kifejezésre.

A másik ehhez kapcsolódó kérdés a parlagföld problémája. Egy mezőgazdasági üzemnek gazdálkodási feltételei között /munkaerő, gép mellett/ értékelnie kell az általa felhasznált földet is. Amennyiben az optimális gazdálkodási kombináció következményeként területeket műveletlenül hagy, úgy a föld mezőgazdasági hasznosulásától függően, eltérő mértékben meg kell fizetnie a földnek mint termelési tényezőnek kihasználatlansága miatti jövedelemkiesést.

E témakörhöz kapcsolódóan hangsúlyozni szeretnénk, hogy a vázolt koncepció tevékenységet és nem gazdálkodó egységet különböztet meg.

Ennek megfelelően meg kell szüntetni a szabályozásnak a fő profilok szerinti megkülönböztetett eltéréseit. Például, ha az ipari tevékenység képezi a szabályozás tárgyát, úgy azonos elvárású tarifákat kell kialakítani függetlenül attól, hogy az /mármint az ipari tevékenység/ iparvállalatok vagy mezőgazdasági termelőszövetkezet keretében bonyolódik. Ugyanilyen elvek alapján, a szolgáltató szektor szabályozását kell érvényesíteni egy iparvállalaton belül is, ha az éppen szolgáltató tevékenységet folytat.

Kilátó

A FÖLDRAJZ KINÁBAN

Prof. Walter Manshard *

Az alábbi jelentés két kéthetes kínai tanulmányutam alapján történt, amelyekre 1979 áprilisában és májusában került sor a pekingi Tudományos Akadémia /Academia Sinica/ és a Társadalomtudományi Akadémia meghívására. Jelentésemben megpróbálok rövid tájékoztatót adni a földrajztudomány helyzetéről Kinában, ismertetve a különböző intézmények programját és kutatószemélyzetét, anélkül, hogy módszertani kérdésekre kitérnék. A jelentés összeállításában a kínai kollégák nagy segítségemre voltak; a tájékoztató hasznosságát aláhuzza, hogy eddig még semmiféle hasonló anyag a kínai földrajzról nem jelent meg.

Bevezetés

1964 előtt a kínai egyetemi rendszert szigorú felvételi vizsgák jellemezték, így a középiskolát végzetteknek csak viszonylag csekély hányada jutott egyetemre. Közülük is csak néhány kiemelkedő képességű maradt az egyetemek tanszemélyzetében, vagy került kutatóintézetbe. A kulturális forradalom évtizede alatt /1966-1976/ számos egyetemet és iskolát zártak be rövidebb-hosszabb időre, és sok egyetemi oktatót falura küldtek dolgozni. 1972 és 1976 között új, hároméves egyetemi tanítást vezettek be, amelyben nem voltak vizsgák és fokozatok. Sok munkás-paraszt-katona "diák", akiket ebben az időben a falvakból vagy a hadseregből toboroztak, gyenge előképzettséggel rendelkezett. Az egyetemi oktatás jórészt politikai jellegű volt, szüntelen gyűlésezés jellemezte, a kutatómunkát pedig elhanyagolták vagy egyenesen tiltották.

1977 óta négyéves egyetemi rendszer van, és újra bevezették az erősen szelektív felvételi vizsgát. Például 1979-ben a pekingi régióban kb. 90.000 diák tett felvételi vizsgát, közülük 9.000 /10 %/ felelt meg. Kinában kb. 6 millió diák felvételizett 1978-ban és közülük 40.000-et vettek fel. A jövőben kb. évi 200.000 új egyetemi hallgató felvételét tervezik.

* W. Manshard, a Nemzetközi Földrajzi Unió NSZK-beli főtitkára. Kínai tanulmányutjáról a Geo Journal c. nemzetközi földtudományi folyóiratban számolt be. Miután a kínai geográfusokkal kapcsolataink bő 15 éve megszakadtak, úgy vélem, érdemes röviden összefoglalni Manshard beszámolóját tájékoztatódásunk céljából. /A fordító./

Az újabb változások ellenére, a kulturális forradalom következményeit az oktatási rendszer minden szintjén ma is érzik. A diákok többsége a középiskolai képzést még a kulturális forradalom idején kapta. Ugyanakkor a kutatóintézetek és egyetemek vezetését jelentős részben az az idősebb generáció látja el, amely felsőfoku tanulmányait 1949 előtt, gyakran külföldön végezte. 60 és 70 év közötti tudósgeneráció ez, amely a legfontosabb eleme a kulturális forradalom következményeiből való kilábalásnak. 1949 előtt pl. mintegy 50 kínai geográfus végzett nyugati országokban, főleg az USA-ban, Nagy-Britanniában, Kanadában, Franciaországban és Németországban. 1949 és 1956 között kb. 60 geográfus végezte tanulmányait a Szovjetunióban. Ez a két csoport foglalja el az intézmények vezető posztjait jelenleg.

Az oktatás tankönyvekkel való ellátása, folyóiratok és technikai felszerelések beszerzése szerény, de elfogadhatóan történik. Pekingben és Sanghajban kedvezőbb a helyzet, mint a vidéki egyetemeken. Ismereteik és technikai felkészültségük korszerűsítésére számos diákot és idősebb tudóst küldtek több évre Észak-Amerikába, Európába és Japánba. Mindenütt világosan látszik a generációs hiány. A kulturális forradalom idején sok intézmény nem vett fel új alkalmazottat, úgyhogy a legfiatalabbak is jóval 30 év felettiak voltak. Egyes intézményeknek 1981-ig kell várniuk, amíg fiatalokat alkalmazhatnak, mivel ekkor végzik el tanulmányaikat elsőnek az új négyéves egyetemi oktatás résztvevői. Bizonyos fókig egyszerűbb az akadémiai kutatóintézeteknek korábbi kutatási színvonaluk elérése, mint az egyetemek lassabb ütemű megújítása.

A kutatóintézeti és egyetemi "ranglistának" négy fő fokozata van. Az egyetemi tanulmányok végeztével néhány tehetséges geográfust tanársegédként alkalmazhatnak. A kulturális forradalom óta nem voltak osztályzatok és minősítések /ennek újra-bevezetését most vitatják/, így a tanársegédek kiválasztása nem tanulmányi eredményeik alapján, hanem a tanszék tagjainak véleménye alapján történik. /A legjobb képességű fiatal geográfusok kutató és egyetemi intézményekhez csatlakozhatnak, egy másik csoport kormányzati szolgálatba lép, főleg különböző regionális és várostervező intézményekben, továbbá mezőgazdasági, az energetikai és a szállítási minisztériumban./ A tanársegédnek adjunktussá való előlépése általában 5 év után lehetséges. Külön bizottságok döntenek az előléptetésről, figyelembe véve kutatási eredményt, oktatási képességeket, publikációkat és a jelölt általános magatartását. A kulturális forradalom idején ezek a bizottságok 10 évig szüneteltek s az előléptetéseket most pótolják; /ily módon a professzorok száma a pekingi akadémiai kutatóintézetben 1977 óta 3-ról 8-ra nőtt. A kutatóintézeti fokozatok megfelelnek az egyetemieknek, tehát a munkatársak és főmunkatársak a tanársegédi, adjunktusi és docensi beosztásoknak, a vezető beosztások pedig professzorstátusznak./ A pekingi akadémiai kutatóintézetben pl. most kb. 200 tudományos segédmunkatárs, 150 munkatárs, 20 docens és 8 professzor dolgozik.

A Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete

A régi Academia Sinica /amelyet 1929-ben alapítottak és 1949-ben szerveztek újjá/ mintegy 100 kutatóintézettel rendelkezik 20 városban. Közülük 40 van Pekingben és 15 Sanghajban. A legnagyobb intézeteknek több, mint 2.000 munkatársa van, és ezek a számítástechnika, úrkutatás és nukleáris fizika terén működnek. A Tudományos Akadémia teljes kutatói létszáma kb. 30.000 fő, amelyhez mintegy 20.000 technikai és adminisztratív alkalmazott csatlakozik. Az Academia Sinicának egy elnöke és több alelnöke van, akiket mintegy 50 akadémikusból választanak. /Ez a magyar rendes tagoknak felel meg./ A geográfusok közül csupán Huang Ting Vej professzor, az akadémiai intézet igazgatója tagja az akadémia elnökségének /vagyis a rendes tagok testületének/.

A pekingi Társadalomtudományi Akadémia új alapítás. Néhány intézete korábban a Természettudományi Akadémiához tartozott. Az új akadémiának 21 intézete van, olyan témakörben, mint a filozófia, marxizmus-leninizmus, irodalom- és nyelvtudomány, történettudomány, antropológia, etnológia, kisebbségi problémák kutatása stb. Most foglalkoznak egy szociológiai és pszichológiai intézet újbóli alapításával, amely kutatási területek a kulturális forradalom idején tiltottak voltak. Kína gazdasági fejlődésének nagy jelentősége miatt az öt közgazdasági tudományokkal foglalkozó intézetet igen jól finanszírozzák. Több vidéki tartományban működnek a Társadalomtudományi Akadémia intézetének részlegei. Ami a földrajzot illeti, igen szoros az együttműködés a gazdasági földrajz és a közgazdasági problémákat tanulmányozó intézetek között. Az említettekén kívül több kisebb akadémia is működik, mint a Mezőgazdasági Akadémia, az Orvostudományi Akadémia és az Erdészeti Akadémia, amelyek a megfelelő ágazati minisztériumok irányítása alatt állnak.

A pekingi Akadémiai Földrajzi Kutatóintézet az ország legnagyobb földrajzi kutatóhelye. Az intézet 1953-ban szerveződött újjá. /A háború alatt Csunkingban működött./ Az intézet igazgatója Huag Ping Vej professzor, négy igazgatóhelyetttel. Az intézetnek 8 osztálya van, /több, mint 400 kutatóval és kutatói segéderővel/ amelyek a következő irányuk: 1. általános természeti földrajz, vezetői: Csao Szung Csiao és Tang professzor. 2. Geomorfológia, vezető: Sen Yu Csang professzor. Fő témák: a Jangce és a Hoangho alsó szakaszának folyami geomorfológiája; víztárolók modellezése és tervezése, különösen mészkőterületeken. 3. Hidrológia, vezető: Liu Csang Ming professzor. Fő kutatási terület: alkalmazott kutatás kis folyómedencékben; felszíni lefolyás vizsgálata vasuti hidak, alagutak stb. építéséhez; a víztárolók evaporációjának csökkentése vegyszerek alkalmazásával. 4. Kartográfia, vezető: Liao professzor. Új térképészeti módszerek tanítása /például számítógépes térképezés/, az intézet más osztályainak illetőleg más akadémiai intézeteknek térképekkel való ellátása. Terveznek egy atlaszt Kína természeti erőforrásairól. 5. Kémiai földrajz és környezetvéde-

lem, vezető: Csang Seng professzor. Vízszennyezési problémák kutatása, főleg a talajvizeké; orvosföldrajzi problémák a környezetszennyezés kapcsán kiválasztott ipari és bányászati területeken. 6. Éghajlattan, vezető: Zsiang Aj liang professzor. A szárazságok és árvizek hosszútávú előrejelzése Kelet-Kinában; éghajlati változások és ingadozások történelmi vizsgálata. 7. Gazdasági földrajz, vezetők: Vu Csua Csung professzor és Teng Zsieng Zsong professzor. Az osztály két csoportra oszlik: A/ mezőgazdasági földrajz. A mezőgazdasági kommunák termelési tapasztalatainak összegyűjtése 1949-től különböző gazdasági és természeti feltételek között. B/ Ipartelepítés és területi tervezés, különös figyelemmel a városfejlesztésre. 8. Regionális földrajz /világföldrajz/, vezető: Xu Cseng Jong professzor. A fő figyelem Délkelet-Ázsiáé. Az osztályon belül van egy külön csoport, amely Nyugat-Kína ősi városainak történelmi földrajzát tanulmányozza.

Egy korábbi osztály, amely Csen Su Peng professzor vezetésével a távérzékelés technológiájának alkalmazásával foglalkozott, ujabban önálló intézetté vált.

A "négy modernizálás" programjának keretében a földrajztól Kinában azt várják, hogy lényeges szerepet vállaljon a mezőgazdasági termelés növelésének megalapozásában. Ezért három új, átfogó tematikájú kísérleti állomás létesítését tervezik, amely a mezőgazdasági ökoszisztémák alapkutatását végezné. E három állomás közül egy Észak-Keleten /a Heilung Kiang tartományban/, egy másik Dél-Kinában /Hunan/ és egy Észak-Kinában /Hebej tartomány/ kerül majd elhelyezésre; jelenleg még csak a legutóbb említett működik. Ez az állomás szorosan együttműködik az Akadémia Talajkutató Intézetével /amely Nankingban van/, az Erdészeti Kutatóintézettel Senjangban és a Természeti Erőforrások Integrált Kutatásának Bizottságával. A kutatóállomás programjának kidolgozásához szakértőként közreműködnek az Ausztráliai Nemzetközösségi Tudományos és Ipari Kutatási Szervezet /CSIRO/ és néhány észak-amerikai egyetem. Három komplex programot fognak más intézményekkel együttműködve ezek a kutatóállomások végrehajtani, nevezetesen: a/ fizikai földrajzi körzetesítés a mezőgazdaság szempontjából, b/ területhasznosítási felmérés és c/ mezőgazdasági ökoszisztéma-kísérletek. E három program együttesen megpróbálja megállapítani a föld termőképességét és megvizsgálni, hogy milyen módon kerülhető el a környezetrombolás.

A természeti erőforrások intenzív kutatására és feltárására az Akadémián belül egy speciális bizottság működik /a földrajzi intézettel egy épületben elhelyezve/. Ez a bizottság expedíciókat szervezett Kína határvidékeire /Belső-Mongólia, Amur-vidék, Sinkiang, Tibet és Dél-Kína, ahonnan kevés adattal rendelkeznek. Ezekben az expedíciókban geográfusok is résztvettek. 1980 nyarán ez a bizottság hegységi ökológiai szimpóziumot szervezett. A bizottság tölti be az UNESCO Ember és Bioszféra Programja Nemzeti Bizottságának szerepét is.

Több vidéki akadémiai intézményben is folyik földrajzi kutatás. Ezek az intézetek több tudományágat művelnek. Ezek a következők: 1. Kantonban mezőgazdasági földrajz és geomorfológia. 2. Nankingban gazdasági földrajz, limnológia, kartográfia, várostervezés és környezetvédelem. 3. Csengtuban hegységi ökológia, geomorfológia, kartográfia. 4. Csansungban lapterületek kutatása, kartográfia. 5. Sicsacsuangban geomorfológia, mezőgazdasági földrajz. 7. Urumcsiban szárazterületek kutatása. 8. Lancsouban sivatagi kutatások és glaciológia.

Kínai látogatásom során jártam a kantoni Akadémiai Intézetben is, amely a tartományi kormány felügyelete alatt működik. 1956-ban alapították, és lo éven keresztül volt bezárva. Hat osztálya van: általános fizikai földrajz, geomorfológia, klimatológia, kartográfia, gazdasági földrajz és távérzékelés. Az intézetben két professzor vezetésével 80 tudományos és műszaki munkatárs dolgozik, Kína trópusi és szubtrópusi területeire szakosodva. Geomorfológiai tanulmányokat folytatnak a folyódelták kialakulásáról és fejlődéséről, alkalmazott kutatásokat pedig a tengerpart mentén a víztől visszanyert /több, mint 70 ezer hektár/ termőterület értékelésére. Néhány területen rizs- és cukornád-termesztés is bevezetésre került. A mezőgazdasági körzetesítés munkája, amely már a kulturális forradalom előtt megkezdődött, most továbbfolytatódik.

Egyetemi intézetek

A következő felsorolás megadja valamennyi tanszék legfontosabb kutatási területét és a tanszékvezető nevét. A 33 egyetemi földrajzi tanszék közül a következő tiz tűnik leginkább említést érdemlőnek: 1. Nanking-i Egyetem, igazgató: Yen Mai professzor - geomorfológia, gazdasági földrajz, kartográfia; 2. Sanghaj-i Egyetem, igazgatók: Li Csuan Fen és Csen Lu professzorok - mezőgazdasági földrajz, part-morfológia, regionális földrajz /különösen Észak-Amerika és Nyugat-Európa/; 3. Sun-Jat-Sen Egyetem, Kanton, igazgató: Cao Ting Fan professzor - éghajlattan, gazdasági földrajz; 4. Peking-i Egyetem, igazgatók: Ho Han Csih és Vang Nai Lian professzorok - geomorfológia, történeti földrajz; Tanárképző Főiskola, Peking, igazgató: Csou Tin Tu professzor - paleogeográfia, környezeti problémák /kémiai földrajz/, regionális földrajz; 6. Tanárképző Főiskola, Kirin, Csang Csu tartomány, igazgató: Csang Csi Cseng professzor - környezeti tanulmányok, gazdasági földrajz; 7. Hang Csou-i Egyetem, igazgató: Nyen Te Je professzor - várostervezés; 8. Népi Egyetem, Peking: szakosodás gazdasági földrajzra; 9. Észak-Nyugati Egyetem Sinkiangban, amely löszkutatásokra és talajeróziós kutatásokra szakosodik; 10. Lancsou-i Egyetem.

A tanárképző főiskolákon, ahol négy év alatt középiskolai tanárokat képeznek, a földrajzot - a felsoroltakon kívül - Vuhanban és Kantonban is tanítják, ezen kívül igen nagyszámu tanítóképző főiskolán is /amely kétéves tanfolyam/. A Sanghaj-i és A Peking-i Tanárképző Főiskolának jelentős földrajzi intéze-

te van. A sanghaji intézet, melyet 1950-ben alapítottak, 100 fő, 8 professzorral és 60 adjunktussal. A tanszéki könyvtár, a kartográfiai részleg és a laboratóriumi felszerelés igen jó. A tanszék mellett egy interdiszciplináris kutatócsoport /geográfusok, biológusok és halászati szakértők részvételével/ végez kutatásokat a Jangce folyó torkolatvidékén. A Peking-i Egyetem Tanárképző Főiskoláján az oktatólétszám kb. 80, 200 diákkal és mintegy 20 aspiránssal.

A Kanton-i Szun-Jat-Szen Egyetem Földrajzi Intézetében /az igazgató, Cao Teng Fan professzor, Londonban végzett/ a földrajzot, geológiát, meteorológiát korábban együtt tanították. E három részleg szétválása, illetve önálló intézetbe szervezése után egy új földrajzi intézetet alapítottak 1979-ben, három osztállyal /természeti földrajz, gazdasági földrajz és hidrológia/. A Peking-i Egyetemtől eltérően, az oktatás Kantonban 1974-ben kezdődött újra. A természeti és gazdasági földrajz korábbi szigorú elkülönülése ma már nem érvényesül, és a diákok mind a három fent említett tanszéken tanulnak. A szakosodásuk csak felső évfolyamon kezdődik.

A Szun-Jat-Szen Egyetem Földrajzi Intézetének fő kutatási területe a trópusok mezőgazdasági földrajza, különös figyelemmel a természeti erőforrásokra és a szubtrópusi földhasználatra. Ezen kívül város- és regionális tervezés, valamint vízföldrajzi tanulmányok is népszerűek. Egy interdiszciplináris kutatócsoport biológusokból, vegyészekből és geográfusokból, dolgozik a Gyöngy folyó deltavidéke növekvő szennyeződésének felderítésén. Az intézet állományába 17 professzor és több, mint 40 adjunktus és tanársegéd tartozik, amely kínai méreteken is jelentős /1979-ben 400 diákjuk volt/.

A pekingi Egyetemi Intézetben különösen erős a természeti földrajz: glaciológia és az állandóan fagyott talaj kutatásai Tibetben, Kína természeti tájbeosztása /Lin Csao professzor/, a talajvíz szennyezés-vizsgálata Peking területén és a Hoang Ho folyón, továbbá tektonikai vizsgálatok és földrengés előrejelzés. A Ho professzor által vezetett pekingi városföldrajzi vizsgálatok /beleértve a város történetét, természeti forrásait, népességszerkezetét és közlekedési fejlődését/ az intézet egy másik fontos tevékenységét jelzik.

A kulturális forradalom előtt kb. 70-100 diák tanult öt éves oktatási formában. 1966-ban a diákok felvétele megszűnt, és csak 1973-ban vettek fel kisszámú diákot egy hároméves tanfolyamra. 1977-ben azután négyéves tanterv lépett érvénybe, és az évi felvett diákok száma kb. 130. A tanszemélyzet négy professzorból, 14 docensből és 62 adjunktusból és tanársegédből áll. A tanrend kétéves általános képzésen nyugszik, amelyben matematika, kémia, fizika, általános földtan, fotogrammetria, kartográfia és általános természeti földrajz szerepel. Az első két év során egy-két hónapos terepgyakorlat kötelező. /Főleg geológiai felvételek és alkalmazott geomorfológia./ A harmadik évben hosszabb terepgyakorlat következik, és ezután a befejező két évben már erős a szakosodás.

A Földrajzi Társaság és publikációk

A Kínai Földrajzi Társaságot 1909-ben alapították, és fő feladata tudományos előadások, tanácskozások szervezése. Ezen kívül publikálja az Acta Geografica Sinica folyóiratot, és egy sor népszerű kiadványt, amelyeknek átlag 30 ezer a példányszáma. A társaság tagjainak száma 6.000; egyharmaduk a kutatóintézetekből, kétharmaduk pedig a tanárképző főiskolákról, középiskolákból rekrutálódik, mintegy 100, kormányhivatalokban működő hivatásos geográfus is van közöttük. Az egyetemi és kutatóintézményekben foglalkoztatott 4.000 geográfusból csak mintegy 600 a gazdasági geográfus és 200 a térképész. A tagok 80 %-a tehát természeti földrajzos. A természeti földrajzosok túlnyomó aránya bizonyos fokig a korábbi szoros szovjet földrajzi kapcsolatokból, és természetesen Kína földjének rendkívül nagy fizikai és biogeográfiai érdekességéből következett. Az elmúlt két évben mindazonáltal megkiséreltek jobb egyensúlyt teremteni a gazdasági és természeti földrajz között. A társadalmi földrajz /szociálgeográfia/, tehát a nem termelő szférák földrajza gyakorlatilag ismeretlen. Bizonyos jelentősége van a történeti földrajznak, főleg a városok történetének, elsősorban az ország száraz, nyugati részén.

A kulturális forradalom idején Kínában a kutatás és a publikációs tevékenység nagyon alacsony színvonalra süllyedt. A kínai geográfusok tudományos teljesítménye amugysem igen ítéhető meg publikációik számából. Számos, főleg alkalmazott és gazdasági földrajzi tanulmányt titkosnak nyilvánítanak, és amelyeket szerződéses munkaként végeznek bizonyos minisztériumok vagy tervezőbizottságok számára, még a földrajzos kollegák előtt is ismeretlenek maradnak, sőt még betekintéshez is csak különleges engedéllyel juthatnak.

A kulturális forradalom kezdetekor sok intézeti kiadvány megszűnt. A jelenlegi folyóiratokban publikált cikkek a kutatási eredményeknek csak töredékét teszik közzé. Számos publikáció rövid angol összefoglalókat is közöl.

A kartográfiai szolgálat most egy topográfiai térkép készítését tervezi. Ezek a topográfiai térképek /beleértve az 1:200 000, 1:500 000 és az 1:1 000 000 léptékűeket is/ titkosak. Földhasznosítási térképet is terveznek, készítésében számos földrajzi intézet is részt vesz. Ennek 1:100 000 méretarányu szelvényeit tervezik a sűrűn lakott területekre és 1:500 000 méretarányu szelvényeit az extenzíven használt területekre. Hasonló léptéket használtak a mezőgazdasági régiók osztályozásához is /1:50 000 az esettanulmányokhoz, és 1:500 000 a tartományi összefoglaló térképekhez/. További térképezési tervekkel rendelkeznek a földhasznosítási potenciál mérésére.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a kínai geográfusok újra töreksznek, hogy bekapcsolódjanak a nemzetközi tudományos együttműködésbe. A kulturális forradalom miatt, melynek igazi tartalmát nehéz külföldön megérteni, és amelynek következményei ma is elevenek, továbbá a "négy modernizálás" programja miatt a növekvő nemzetközi együttműködésnek nagy a jelentősége. Ebben az együttműködésben a fő figyelem a fiatal kutatók speciális képzésén és posztgraduális képzésen van. Kína az Egyesült Nemzetek Egyetemével és több nyugati egyetemmel jelentős együttműködést kezdeményezett. A Nemzetközi Földrajzi Unió Tokiói Kongresszusán /egyelőre csak megfigyelőként/ öttagú kínai delegáció is résztvett. A közelmúlt erőfeszítései ellenére a kínai geográfia elszigeteltségét /még nyelvi nehézségek miatt is/ nem lesz könnyű feloldani.

Angol eredetiből összeállította: Enyedi György

A FALUSI TÉRSÉGBEN BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁSOK FINNORSZÁGBAN

Rouhinen Sauli
/a Tamperei Egyetem tud. munkatársa/

A finn falusi térség alapvető változáson ment át az elmúlt 20 év folyamán. A század elején meginduló területi - és ezen belül a falusi térség - fejlesztése ma kritikus helyzetbe jutott.

Finnország tőkés fejlődése a századfordulón indult meg, ekkor alakult ki a jellegzetes mezőgazdasági birtokszerkezet, amelyben a kisparaszti gazdaságok váltak uralkodóvá. Finnország társadalmi-gazdasági fejlődésének jelenlegi szakaszában mind a mezőgazdasági, mind a területi politika központi kérdésévé vált a falusi településhálózat megtartása, illetve továbbfejlesztése /a falusi központhálózat kiépítése és megerősítése/.

A "vidékprobléma" születése és háttere

A falusi térségen belül kiéleződött feszültségek az iparosodás és az urbanizálódás kihatásaira vezethetők vissza. A technikai-gazdasági fejlődés, a feudális társadalmi rend felbomlása, a modem ipar kibontakozása gyökeresen megváltoztatta a parasztok helyzetét. A finn gazdaságon belül egyre jelentősebb szerepet játszó fafeldolgozás és papíripar az erdők értékének - és ezzel az erdőségeket birtokló parasztok vagyonának - megmentéséhez vezetett.

Az értéknövekedés következtében a tulajdonosok már nem akarták többé az erdős területeiket bérbeadni, kisbérleőkkel megműveltetni. Így egy elégedetlen, nincstelen társadalmi réteg született, melynek abban az időben sem az ipari, sem pedig a mezőgazdasági szerkezetben nem volt helye. A társadalmi ellentétek polgárháborúhoz vezettek /1918. jan. 25 - máj. 15./, mely után még égetőbb kérdéssé vált a földnélküli tömeg lecsillapítása. Az ellentétek elsimítására kézenfekvő megoldásnak látszott a kisparaszti termelői rendszer bevezetése.

Földosztással, illetve a földvásárlás állami támogatásával igyekeztek egyrészt felszámolni a földbirtokosok és a földnélküliek közötti éles ellentmondásokat, másrészt gátat vetni a szocialista eszmék terjedésének.

Az I. világháború utáni társadalompolitika alapvető célkitűzése volt a széles kisparaszti réteg megteremtése - az állami tulajdonban lévő erdőségek benépesítésével. Az állami erdőségek csaknem hasznavehetetlen utaktól messze eső területek voltak. E területek betelepítésével /1922-ben hoztak törvényt az állami erdőségek benépesítéséről/ biztosították egyben a fakitermeléshez szükséges munkaerőt. Ez a megoldás jogilag, politikailag és gazdaságilag egyaránt a legkézenfekvőbb megoldás volt. Így jött létre a mezőgazdasági foglalkoztatottak új csoportja: a kisparaszti erdő-munkásoké. Ez a réteg az 1960-as években már jelen-

tőségét kezdte veszíteni. Az erdőgazdálkodás az 1936. évi betelepítési törvény bevezetésével jutott valóban kiemelkedő szerephez /az állami erdőségek betelepítésével 1917-től a Betelepítési Minisztérium, majd 1936-tól az Erdészeti Minisztérium foglalkozott/. Az 1922-ben és 1936-ban hozott törvények azonban olyan kisterületű telkeket juttattak tulajdonosaiknak, ami még a megélhetéshez sem volt elegendő. A finnországi második nagy társadalmi fordulat a II. világháboru utáni években következett be. Ismét a lakatlan vagy kis népsűrűségű területek benépesítésének politikájához fordultak. 1945-ben született meg az u.n. földszerzési törvény. A háboru után több mint 400 ezer karéliai áttelepülő nagy részét vidéken telepítették le. A benépesítési folyamat egészen az 1960-as évekig tartott, ettől az időtől kezdve a városba költözés vált uralkodó mozgássá Finnországban.

Összefoglalva elmondható, hogy 1917-től kezdődően az ország benépesítési politikáját két egymással összefüggő cél határozta meg: elsősorban politikai cél, a "társadalmi béke" fenntartása; másodsorban pedig gazdasági cél: a faiparban szükséges fakitermelő munkáskezek megszerzése. A második világháboru utáni népesítéspolitikával természetesen az élelmiszerönellátást is biztosítani kívánták. E politika a munkanélküliség csökkentését is elősegítette, mivel a városi munkanélküliek vidéken találtak munkát. A betelepülők "frissítő" hatást gyakoroltak az őslakosságra. Ők voltak a leglelkesebbek a kalákában végzett erdőirtásban, és a többi közös gazdasági, társadalmi tevékenységben.

A fiatalok és munkások közös gyűléseket, táncesteket rendeztek. A vegyes házasságok /őslakos és új letelepült/ számának növekedésével a népesítési politika másik - lélekszám növelési - célja is megvalósult. Ebben az időben születtek az u.n. nagy korosztályok.

Új erőművek, utak, iskolák, posták, éttermek, egészségügyi központok és kulturházak létesültek ebben az időszakban. A benépesítési-letelepítési politika kedvezőtlen kihatásai az 1960-as években kezdtek jelentkezni. Ebben az időben vált esedékké a lakosság számára a letelepülés költségeinek megtérítése, akkor, amikor a benépesített területek infrastruktúrája már elavulttá vált. Az elmúlt 20 évben 1 millió ember számára épült lakás és munkahely Finnországban /Finnország lakosság száma 4 és fél millió - B. Gy./. Mi váltotta ki Finnországban a letelepülés irányának megváltozását, a tömeges városba költözést?

Ennek oka elsősorban a mezőgazdaság megváltozott helyzetében, súlyában kereshető. A mezőgazdaság egyre szorosabban kapcsolódik más gazdasági ágazatokhoz. Megnövekedett az áruforgalom a mezőgazdaság és az ipar között. Ez a kapcsolat kétirányú: az üzlethálózat központja az őstermelőktől közvetlenül vásárol, ugyanakkor vetőmagot, vegyszereket, gépeket és egyéb termelési eszközöket ad el. A mezőgazdaság, az ipar és a fogyasztók között különböző kereskedelmi, kölcsön, tulajdon és szerződéses kapcsolatok jöttek létre. A mezőgazdaság és az ipar között ki-

alakuló vertikális integrációban a mezőgazdaság mindig a gyengébb fél.

Finnországban a szövetkezeti mozgalomnak mégis sikerült megakadályozni a kizsákmányolás legdurvább formáját. A mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari, üzleti és bankhálózatok legnagyobb része szövetkezeti tulajdonban van, Nyugat-Európában talán Finnországban a legnagyobb részarányban. /Rouhinen 1979./

A monopóliumok születése, a második világháború utáni műszaki-tudományos forradalom megteremtette a mezőgazdaság gépesítéséhez szükséges feltételeket. A mezőgazdaság gépesítése az 50-es években érte el a tetőpontját, ettől kezdve a mezőgazdaságban nagy munkaerőfelesleg keletkezett.

Szinte ugyanebben az időben, az 50-es, 60-as évek fordulóján, az erdőgazdaságban is erőteljes gépesítés tapasztalható, rohamosan nőtt a motorfűrészek és traktorok száma ebben az iparágban.

Az erdőgazdálkodást egyre inkább fakitermelő szakmunkások végezték. A mezőgazdasághoz hasonlóan az erdőgazdaságban is a munkaerő jelentős része vált feleslegessé.

A megélhetést kereső emberek tömegesen költöztek be a városokba. Az 1960-as években évente több mint 20.000 gazdálkodónak kellett megválni foglalkozásától, ami általában a városba való kényszer-költözést is jelentette. A mezőgazdasági termelőerők fejlesztése sokszor tultermeléshez vezetett, ezért az állami szabályozás a 60-as években erősödött. A szabályozás célja egyrészt a termelés csökkentésével a keresletnek körülbelül megfelelő termékmennyiség előállítására, másrészt a mezőgazdasági birtokok földterületének növelése volt. Ez egyben a kis tanyák felszámolását is jelentette.

Mezőgazdasági szerkezetváltozás

Finnország mezőgazdasági birtokviszonyait a változtatások ellenére - továbbra is a kis- és nagygazdaságok együttes jelenléte jellemzi, igazi kapitalista nagybirtok csak nagyon kevés van. A gazdaságok nagyságának 1950 és 1976 közötti változását mutatja az alábbi táblázat.

Az 1960-as évekig a gazdaságok száma nőtt, az évtized közepétől csökkent - az 1970-es években évente 7-9 ezer birtok tűnt el. Kezdetben a csökkenés az 5 hektáron aluli birtokokat érintette, az 1960-as évektől az 5-15 hektáros birtokokra is kiterjedt.

Az összes szántóföld Finnországban 2,6 millió ha, amiből 2,3 millió ha-t művelnek meg. A gazdaságok átlagos nagysága kb. 10,5 ha, ha az 1 ha alatti területüket is számításba vesszük. A gazdaságok nagyrészehez erdőterület is tartozik, melynek nagysága gazdaságonként kb. 30 ha. A gazdaságok száma 1976-ra 240 000-re csökkent, melyből a 2 ha-n felüli nagyságúak száma 215 000. A tanyáknak fele tejgazdaság. Egy tanyán átlagosan 6 tehén van.

Táblázat

A mezőgazdasági birtokszerkezet változása Finnországban

Terület nagyság ha	A b i r t o k o k s z á m a							
	1950	%	1959	%	1969	%	1976	%
1- 5	142937	46,8	147658	44,6	108796	36,6	78054	32,2
5-10	88434	29,0	101848	30,7	97935	32,9	78863	32,5
10-15	38813	12,7	44792	13,5	47299	15,9	39231	16,2
15-20	15463	5,1	17522	5,3	20690	7,0	20038	8,3
20-50	18133	5,9	17961	5,4	20625	6,9	23903	9,8
50-	1517	0,5	1572	0,5	1912	0,6	2593	1,0
Együtt	305287	100	331263	100	297257	100	242682	100

A mezőgazdaságban dolgozik az összes munkaerő 10 %-a, kb. félmillió dolgozó. Az átlagéletkor 54 év. Problémát jelent, hogy kb. 30.000 gazdaságban nincs gazdasszony. Ez egyben azt is jelenti, hogy a mezőgazdaságon belül a munkaerő megújulására már nem lehet számítani. A gazdaságok bevételeinek majdnem egyharmada mellékfoglalkozásból származik. A tanyák 40 %-án végeznek nem-mezőgazdasági munkát is, és kb. 20 %-ának a mellékfoglalkozás a fő kereseti forrása. Eredetileg a kiegészítő jövedelmek erdőmunkákból adódtak, de az 1960-70-es években a mellékkereseti források jelentősen megcsappantak. A kiegészítő jövedelmek új forrásai az iparban, a szállításban és a szolgáltatás egyéb területein alakultak ki. Ez a melléktevékenység azonban csak szezonális, átmeneti jellegű lehet, csak így egyeztethető össze a mezőgazdasági tevékenységgel. A kiegészítő jövedelem gyakran a farm új beruházásainak anyagi fedezetét teremti meg.

A finn mezőgazdaság gépesítettsége magasfoku. Jelenleg 14 ha szántóföldre jut 1 traktor, és 55 ha-ra egy arató-cséplőgép. A gépesítés - magas színvonalra ellenére - jelentős problémákat okoz: a legkisebb területű gazdaságok nem képesek megvásárolni a gépeket és felszereléseket /a traktor csak mint erőgép szerepel/, ugyanakkor a viszonylag kis területű birtokokon a meglévő gépek kapacitását nem tudják kellőképpen kihasználni. A túlgépesítettség az egyik kényszerítő erő a specializálódás erősödésére, illetve a birtok területének kiterjesztésére. Mindkét megoldásra korlátozott lehetőség nyílik.

A mezőgazdasági tőkefelhalmozás a kisgazdák eladósodásához vezetett, a bankokkal és a mezőgazdasággal közvetett kapcsolatban álló ipari és kereskedelmi vállalkozásokkal szemben függősé-

gi helyzetbe kerültek. A specializálódás is hasonló helyzetbe hozza a kisgazdákat. A specializálódás következtében a kistermelők közötti konkurrenciaharc felerősödik. Az agrártulnépeseedés és a helyi tultermelés elsősorban a kisbirtokosok helyzetét teszi kilátástalanná /Granberg, 1979/.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a mezőgazdaság váltsága felgyorsítja a tanyák pusztulását, felduzzasztja az agrár munkaerőfelesleget, és a tultermelés állandósulását eredményezi.

A vidék településszerkezetének változása

A társadalmi struktúra-változás erős hatást gyakorolt a településszerkezetre is. Finnország délnyugati részén a településszerkezet sűrűbb, a házak kisebb telkeken, szorosan egymás mellett helyezkednek el, míg északon a folyók mentén hosszú szalagfaluk, Kelet-Finnországban pedig a tópartokon, dombokon, vagy az erdős hegyek tetején alakultak ki lazabb települések. A néhány házból álló falvakat egymástól nagy kiterjedésű, lakatlan területek választják el.

A "nagy tagosítás" /1757-től/, de különösen az ezt követő "új tagosítás" /1848-as és 1881-es törvények/ az 1900-as évekig szétszórta a sűrűre települt falvakat. Nyugat-Finnországban a nagyfalvakból csak egy-kettő maradt meg. Kelet-Finnországban viszont a mezőgazdaság fejlődésével az irtványföldek műveléséről áttértek a szántóterületek tartós használatára, ami lehetővé tette a föld koncentrációját és a kitelepülést.

Finnország jellegzetesen laza településszerkezete két okkal magyarázható: az északi területek eredetileg is szétszórt településhálózata a mai napig fennmaradt, míg Finnország DNY-i és K-i vidékein a mezőgazdasági technika változása, és a többszöri tagosítási akciók lazították fel a településszerkezetet. Az 1960-as években felerősödött elvándorlás a falvakból tovább erősítette a falusi településhálózat fellazulási folyamatát.

A falusi települések elnéptelenedése a szolgáltatások biztosításának /iskola, üzlet, posta stb. egyre távolabb kerül a lakóhelytől/ növekvő problémáját hozta magával, amelyre a finn területi tervezési rendszer még nem talált megoldást.

A falufejlesztésben terveik készítésében egyre erőteljesebben részt vállal a települések lakossága is. 1976-ban indult el a kezdeményezés, hogy a falufejlesztési tervek készítése céljából bizottságot létesítsenek, amelybe bevonják a falufejlesztéssel foglalkozó szakembereket is. Kutatásuk eredményeit falugyűléseken vitatják meg. Jelenleg közel 1000 ilyen bizottság működik, és számuk egyre növekszik. Ez az önkéntes, a lakosság aktivitására épülő demokratikus tervezési rendszer új reményeket ébreszt a falusi térség problémáinak megoldásában.

Fordította: Samariay-Leölkes Borbála
Frondelius Raimo

IRODALOM

- GRANBERG, Leo: Maatalouden asema. Kirjassa Suomalainen kapitalismi. Vataava kirjoittaja Pekka Kosonen. Jyväskylä 1979.
/A mezőgazdaság helyzete c. fejezet a "Finn kapitalizmus" c. könyvből./
- LINKOLA, Martti: Kulttuurimaimaisemamme muuttuvat ilmoet. Suomen Luonto n:o 7-8/1979, ss. 313-317.
/Kulturtájak változó arculata. A Finn természet c. folyóirat no 7-8/1979 p.313-17./
- ROUHINEN, Sauli: Maaseudun yhteisöt; identiteetin etsintää Yhteiskuntamuutoksessa. Yhteiskuntasuunnittelu 4/1979. ss. 3-10.
/A vidék kapcsolatai, kapcsolatok keresése a társadalmi változásokban. Társadalomtervezés./
- ROUHINEN, Sauli: Det agrar-industriella komplexets utveckling i Finland. Teoksessa Reidar Almas - Sauli Rouhinen, Om lantbruksforhold i Norden. Aalborg 1979.
/A mezőgazdasági ipar fejlesztése Finnországban./

IV. LENGYEL - MAGYAR FÖLDRAJZI SZEMINÁRIUM

Varsó - Goldap, 1980. május 23 - 30.

Eke Pálné

A Lengyel Tudományos Akadémia Földrajzi és Térszervezési Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézete közötti - már hagyományosnak mondható - együttműködés keretében került sor a szeminárium megrendezésére. A szemináriumot a lengyel fél szervezte, témája a falusi teret mint sokfunkciójú szervezetet állította érdeklődésének középpontjába. Az előadások színhelye a Suwalki vajdaság Goldap nevű kisvárosa volt. A hat tagu intézeti delegációt Enyedi György professzor, tudományos osztályvezető vezette, tagjai: Dr. Barta Györgyi, Dr. Berényi István, Dr. Daróczi Eta, Eke Pálné és Dr. Sikos T. Tamás voltak. A Lengyel Akadémiai Intézet meghívása alapján részt vett a rendezvényen Dr. Beluszky Pál, az Államigazgatási és Szervezési Intézet tudományos főmunkatársa is. A lengyelek Jerzy Kostrowicki akadémikus, intézeti igazgatóval az élen, 16 fővel képviseltették magukat.

A résztvevők 3 nap alatt 12 előadást tartottak orosz, angol, francia és német nyelven. Magyar részről egyaránt elhangzottak országos /Enyedi, Barta/ és regionális /Berényi, Daróczi, Ekéné, Beluszky - Sikos T./ falusi problémákat érintő előadások. Lengyel vendéglátóink a Suwalki vajdaság komplex kutatásának eredményeiről számoltak be. /A szeminárium programjának alcíme: Esettanulmány a Suwalki vajdaságról./

A LTA Földrajzi és Térszervezési Intézete néhány éve állami megbízás alapján dolgozik Suwalki területén azzal a céllal, hogy természeti és gazdasági erőforrásait felmérje, s javaslatot tegyen jövőbeni fejlesztésére. A kutatásban a varsói tudományegyetem és több tudományos szakterület munkatársai is részt vesznek, s jelen voltak a szemináriumon is. Az előadások részletesen ismertették a vajdaság népesedési viszonyait /W. Kusinski/ és településeinek helyzetét /W. Stola/, a mezőgazdaság /A. Jarzynowski/ és turizmus /St. Wawrzyniak/, valamint természetvédelmi területek, parkok létrehozásának adottságait és lehetőségeit /A. Kostrowicka/. Az előadásokat nagyon tanulságos és termékeny viták követték, amelyek során a területi fejlesztés kérdései közgazdasági, műszaki stb. oldalról megvilágításra kerültek.

A kutatások megbízott koordinátora, A. Stasiak professzor előadása alapján a vajdaság jövője a következőképpen képzelhető el:

A Szovjetunióval határos, ÉK-en fekvő vajdaság Lengyelország 49 nagy közigazgatási egysége közül a második legnagyobb, 10.490 km² a területe. A lengyel síkság része, felszínét a jégkorszak hullámoossá formálta. Az átlagos, 243 m tengerszint feletti magasság nagy különbségeket takar, a morénahalmok 300 m-t

is elérő kiemelkedései változatossá teszik a felszint. Az ország egyik leghidegebb területe, a havas napok száma 80-100. A vegetációs időszak 3 héttel kevesebb, mint a déli részekén. A nyár, viszonylagos rövidege ellenére, meleg. Vizekben gazdag terület, felszínének 7 %-a tó. A Lengyel tóhátság keleti része ez a terület a Mazuri tavakkal, a Suwalki és Elki tóvidékkel. Hatalmas erdőségei /az Augustowi és Piszi a legnagyobbak, 100-100 ezer ha a területük/ a tavakkal együtt, azokat körülölelve olyan öko-rendszert alkotnak, amely a turizmus szempontjából páratlan érték. A talajok gyengék, fele részben rét- és legelő hasznosításuk.

Ásványi nyersanyagként csak a kő és homok volt számontartott a multban, rövid ideje az É-i részen gazdag ércvagyokra bukkantak.

Településhálózata - mint az ország településeinek 80 %-a - aprófalvak szövedékéből áll. A periferiális helyzet - amelyet az ország szétszabdaltsága idején a porosz-orosz határon való fekvés minden hátránya is súlyosbított - nem kedvezett a városok kialakulásának. A lakosság megélhetését a mostoha körülmények között termelő mezőgazdaság és az erdők biztosították. A mezőgazdaság tulajdonformája máig a kisbirtok. Ez viszonylag nagy területű az ország többi részéhez mérten, mert csak 10-15 hektáros birtoknagyság mellett tud a mezőgazdaság egy családot eltartani. A népsűrűség alacsony, 40 fő/km², az országos átlag 112 fő/km², a falusi népesség elvándorlása napjainkban is tart. 1970-78 között 5,5 %-os volt a falusi területek népességcsökkenése.

A vajdaság erőforrásainak értékelésére irányuló kutatások eddigi eredményei azt jelzik, hogy a terület hasznosításának, a lakosság megtartásának legeredményesebb formája a turizmus feltételeinek megteremtése. A legnagyobb érték, a speciális természeti környezet, adott. A technikai és szociális infrastruktúrát ki kell építeni. Ez nagy mértékű beruházásokat igényel, de eredménye egy jól felszerelt rekreációs terület lesz, amely pihenési lehetőséget nyújt a nagyvárosi agglomerációk, a központi és a sziléziai iparvidékek lakossága számára, sőt külföldi turistákat is fogad. A mezőgazdaság és ipar kiegészítő funkcióként szerepelnek, összhangban a földrajzi környezet lehetőségeivel és a népesség szükségleteivel.

A kirándulások, terepbejárások a mezőgazdaság adottságainak bemutatását és a turizmus alapját képező, természeti szépségekben bővelkedő vidékek megtekintését célozták. Az ülésszak második napján a gazdaság igazgatójának ismertető jellegű előadása után a helyszínen tanulmányozhatták a résztvevők a Goldap székhelyű Romincki Agrárkombinát néhány telepén folyó munkát. Az elnevezéstől eltérően a kombinát egyszerű állami gazdaság, a mezőgazdasági termékek feldolgozásával nem foglalkozik, nyers termékeket továbbít. Az alkalmazottak száma 1.500, a gazdaság fő profilja az állattenyésztés. Marhaállománya 17.000 db, a sertésstelepeken 6.000 állatot tartanak. A növénytermesztés az

állatállomány takarmányozását szolgálja, a szántóterület kétharmadán árpát és silókukoricát termesztenek. A magángazdaságok számára az agrárkombinát vetőmagot juttat, s felvásárolja termékeit. Valamennyi alkalmazottja városi lakos, Goldapban épített a gazdaság számukra lakásokat.

Az egyhetes lengyelországi tartózkodás utolsó két napján a LTA Földrajzi és Térszervezési Intézete Agrárföldrajzi és Falufejlesztési Osztályának vendégei voltunk a fővárosban. Megismerkedtünk az osztályon folyó kutatásokkal, s módunk nyílt egyéni konzultációkra is. Az intézet kutatási profilját két fő vonal jellemzi: 1. a lengyel, az európai és a világ mezőgazdasági változásainak figyelemmel kísérése, a földhasznosítás szerkezetének, a mezőgazdaság dinamikus átalakulásának vizsgálata, a Föld mezőgazdaságának tipizálása. 2. A lengyel faluhálózat átalakulásának vizsgálata, a falvak morfológiai és funkcionális tipizálása.

A szeminárium jegyzőkönyvének vitáját a két fél közös elhatározása zárta: az V. Lengyel - Magyar Földrajzi Szeminárium színhelye Magyarország, témája a fejlett és elmaradott régiók összehasonlítása lesz.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS AZ URBANIZÁCIÓRÓL, EGY NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖ-
DÉS EREDMÉNYEIRŐL ÉS GONDJAIRÓL ANNAK ZÁRÓKONFERENCIÁJA KAPCSÁN

/Lipcse, 1980. szept. 15-20./

Beluszky Pál - Berényi István

Az NDK Tudományos Akadémiájának Földrajzi és Geoökológiai Intézete /Lipcse/ és a Cseh Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete /Brno/ között tudományos együttműködés jött létre az 1976-1980-as középtávu kutatási terv időszakára. Az együttműködés célja "Az urbanizáció és a településhálózat összefüggése" c. témakör általános és elméleti kérdéseinek közös kutatása, illetve az urbanizáció folyamata térbeli vetületének bemutatására szánt, 1:500 000 ma., egységes jelkulcsu térkép módszertanának kidolgozása, a térkép - az 1970. évi /Csehszlovákia/, illetve az 1971. évi /NDK/ népszámlálás adatbázisán való - elkészítése volt.

Az együttműködéshez csatlakozott a Szlovák Tudományos Akadémia Földrajzi Intézete /Bratislava/, majd 1978-ban az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet két munkatársát is felkérték a közös munkában való részvételre. A résztvevők körének kibővülése szükségessé tette az urbanizációs szint megállapítására kidolgozott eredeti módszer korrigálását; az ugyanis a hazai viszonyokra alig volt alkalmazható ill. torz képet adott volna a hazai urbanizáció szintjéről, területi különbségeiről. Erről az eredeti módszerrel Borsod-Abaúj-Zemplén megyéről készített térkép meggyőző bizonyítékkal szolgált. A felmerült módszertani nehézségekről tájékoztattuk a munkabizottságot, s javaslatukra - a lehetőségek meglehetősen szűk keretei között - az urbanizáció mérőszámait némiképp módosította. A korrigált módszer alapján készült el végül is Magyarország urbanizációs térképe a javasolt 1:500 000 ma-ban.

A munkabizottság 1980. szept. 15-20 között Lipcsében tartotta záróülését, melyek a résztvevők megvitatták az urbanizálódás földrajzi vizsgálatának néhány általános kérdését, bemutatták s értékeltek az elkészült térképeket, s javaslatok születtek az új középtávu tervidőszakban történő együttműködésre.

Az öt nap alatt 12 előadás hangzott el az urbanizációval összefüggő kérdésekről. E helyt csupán azokról az előadásokról és vitáról kívánunk beszámolni, melyek az említett urbanizációs térkép elkészítésével és kiértékelésével összefüggnek.

Az első kérdés, amivel a térkép szerkesztői szükségszerűen szembekerültek, az urbanizáció értelmezése, annál is inkább, mert egyrészt az urbanizációs folyamat értelmezése egyre inkább különbözik az egyes szerzőknél, másrészt - magunk is, úgy véljük - egyre nehezebben ragadható meg az eddig használt mutatókkal /foglalkozási szerkezet, a művi környezet színvonala stb./.

M. Macka /Brno/ és R. Schmidt /Lipcse/ kifejtették /"Az urbanizációs és a településszerkezet" c. térkép célkitűzéséről

tartott előadásukban/, hogy az együttműködés az urbanizációs folyamat speciális területi megjelenési formáinak és eredményeinek szocialista feltételek közötti megismerésére irányult. Fő feladatnak az urbanizációs folyamat azon jelenségeinek a megragadását tekintették, amelyek speciálisan a településhálózatban kifejezésre jutnak. Urbanizáción pedig szerintük "... a városi életforma és életfeltételek fejlődésének és kiterjedésének társadalmi folyamatát" kell értenünk, "... amely a városias településformában is kifejezésre jut".

A szerzők megállapítják, hogy az urbanizációval foglalkozó nemzetközi szakirodalomban alapvetően két felfogás uralkodik:

- Egyesek az urbanizáció fogalmát szűken értelmezik, csupán kvantitatív megközelítést adnak és csak a városodás folyamataként értelmezik. Ez esetben a városi népesség növekvő aránya, a nagy- és milliós városok, illetve agglomerációk növekedése jelenti az urbanizáció tartalmát.

Másrészt egyre többen vannak - különösen a szocialista országokban -, akik az urbanizációt mind több minőségi tényezővel jellemzik és a folyamatot városokra és nem városias községekre egyaránt vonatkoztatják. Ez esetben a szerzők minőségi urbanizációról beszélnek, ami nem más mint a munka- és életfeltételek javításának és célszerű kialakításának, a települések közötti különbségek kiegyenlítésének folyamata. Ezt elősegíti a nem városias községekben a termelőerők és a szocialista termelési viszonyok továbbfejlődése, az iparszerű termelési módszerek bevezetése a mezőgazdaságban, valamint a mezőgazdaság és az ipar erősödő összefonódása.

Az urbanizáció törvényszerűen vezet a településhálózat alapvető átalakulásához. Az urbanizáció részfolyamatai a városokra és nem városias községekre egyaránt vonatkoznak.

Ezért az "Urbanizáció és településszerkezet" c. térkép elkészítésénél az urbanizációs folyamat kvantitatív és kvalitatív elemeit egyaránt figyelembe kívánták venni, mindez kifejezi a városok differenciált jelentőségét és a nem városias települések urbanizációs fokát.

Véleményünk szerint még ez a különbségtétel sem fejezi ki a nézetek lehetséges sokféleségét. Az "urbanizáció" ugyanis felfogható kifejezetten a városi központokból sugárzó hatásnak, e hatások aránynövekedésének, akár mennyiségi oldalát vesszük figyelembe /városok számának, népességének növekedése, agglomerációk kialakulása és előrenyomulása a "falusi" térségek felé, a foglalkozási szerkezet átalakulása stb./, akár a minőségi jegyeket /a városi életforma terjedése, az élet "minőségének" emelkedése stb./. Vannak olyan felfogások is, amelyek viszont az életkörülmények bármilyen változását, javulását "urbanizációként" fogják fel, akkor is, ha a változások indétékai nem a városból érkeztek. Ugy véljük, hogy létezett a társadalmi-gazdasági fejlődésnek oly szakasza, amikor az életkörülmények, az életmód és -felfogás változása leggyorsabb, legszembeötlőbb valóban a városokban, a városokkal szoros kapcsolatba került településekben volt; a városi és zárt közösségeket alkotó "falusi" térségek

között nemcsak funkcionális különbségek léteztek, hanem társadalmi, ebből következően életmódbeli, életszínvonalbeli, szemléleti stb. ellentétek feszültek. Az ötvenes, hatvanas évek Magyarországon pl. a foglalkozási szerkezet megváltozása alapvető társadalmi, gazdasági, életmódbeli stb. változásokat eredményezett. Akkor beszélhetünk a települések "urbánus", foglalkozási szerkezetéről; ma legfeljebb az ipar, terciér vagy agrár-foglalkozás dominanciájáról. Beszélhetünk urbánus - másszóval fejlettebb - életkörülményekről, infrastrukturáról stb. A városok és falvak funkcionális különbségei természetesen manapság is fennállnak, de ezek nem szükségszerűen jelentenek életkörülményekben mutatkozó differenciákat, pontosabban értékítéleteket, legfeljebb bizonyos "másságot".

Vagyis létezik a városodás, erősödhet a városokkal való kapcsolat, de ezt a jelenséget helyesebb az "agglomerálódás" címkéjével ellátni; folyik az életkörülmények, -mód, -vitel stb. átalakulása, az életkörülmények javulása, kiegyenlítődés fogalmába tartozik. Talán célszerű lenne az egységes fogalmat - urbanizálódás - feladni, s önállósult "részelemeire" korlátozni vizsgálódásainkat?

Ezen elvi bizonytalanságokhoz járult a térképezés egységes mutatókra alapozott gyakorlati végrehajtásának nem egy nehézsége. A módszertani eljárásokról J. Bina - H. Neumann előadása tájékoztatót.

Az urbanizációs térkép tartalmi szempontból két részre bontható; ábrázolásra került:

- a városi települések térbeli elterjedése lakosságszámuk és vonzásuk erőssége /vonzáskörzetek lélekszáma/ alapján,
- és a falusi települések urbanizáltsági foka.

Az elemzés során városias településnek fogtak fel minden 3000 lakosnál nagyobb lélekszámú települést. A város térképi jele a népesség számának megfelelően 7 fokozatot kapott. A városoknak a környezetükben betöltött differenciált szerepét, jelentőségét a városi szolgáltatásokkal ellátott népességszámmal jelelték. A vonzáskörzet elhatárolása során az NDK esetében az R. Schmidt /1974/ által kidolgozott alapelvet vették figyelembe, amely a városok dominanciáján, a népesség ellátásában betöltött szerepén alapul.

Visszatérve J. Bina - H. Neumann előadására, a szerzők a legnehezebb problémának a falusi települések urbanizáltsági fokának megfogását tekintették. A városok vonzáskörzetének elhatárolási problémáira jól rávilágított K. Krönert: "A városok és Környékük, mint a népesség tevékenységi és kapcsolatteremtési területe" c. előadása.

A szerző véleménye szerint a tudományos-technikai haladással, a növekvő társadalmi és területi munkamegosztással összekapcsolódó térbeli koncentrációs és dekoncentrációs folyamatok alapján, valamint az urbanizáció következtében szükségképpen emelkedik a népesség térbeli mobilitása. Ezért kialakulnak a népesség un. tevékenységi és kapcsolatteremtési térségei, amelyek a szükségletek közvetlen kielégítését szolgálják.

A munkahely, az ellátás, szolgáltatás, képzés stb. intézményeinek városokba való koncentrálódása következtében a népesség szükségletei kielégítésének térbeli összefonódási iránya a város és környéke viszony lesz.

A város és környéke kapcsolat ezért, mint személy-, áru-/energia/ és információ-áramlás jelenik meg. A szerző véleménye szerint a szakirodalomban ezt a viszonyt az esetek többségében csak a személyre vonatkoztatják. Ez esetben azonban egy szűken értelmezett város és környéke kapcsolatáról beszélhetünk.

A város és környéke régió belső tagolódása a kapcsolatok intenzitása, komplexitása és hatótávolsága alapján fogható meg. A szerző alapján véve három városkörnyéki övezetet határolt el:

- Nagyon erős és erős a város és környéke kapcsolata ott, ahol a kapcsolatok teljes egészükben vagy túlnyomóan a centrumtelepülésbe irányulnak. A központi település domináns szerepet játszik a beingázók szűkebben értelmezett alapszükségletének ellátásában is.

- A kapcsolatok közepes intenzitásáról beszél, amikor a környező községek már nem kizárólag a központi településre orientálódnak. A centrumtelepülés már csak a tágabban értelmezett alapellátásban vesz részt.

- A kapcsolat gyenge intenzitású, ha a centrumtelepülés már csak a speciális ellátásban kap szerepet. A községek aktív népességéből csak kevesen dolgoznak a centrumban és az ingázás már a zóna más települései felé irányul.

Kiindulásul két elvi álláspontot rögzítettek:

- a térkép nem törekszik az urbanizációt a maga teljességében megragadni és ábrázolni. A szerzők megítélése szerint a geográfia önmagában ezt a kérdést nem is tudja megoldani. Ezért az analízis az urbanizációnak csak azokat a jegeit veszi figyelembe, amelyek a településhálózatban kifejezésre jutnak.

- A módszertan kidolgozóinak tehát nem is volt célkitűzése, hogy Magyarország, Csehszlovákia és az NDK urbanizált területeit a maguk teljességében bemutassák. Csupán az, hogy az egyes térségek urbanizáltságát összehasonlíthatóan dolgozzák fel.

A falusias települések urbanizáltsági fokának megállapítására 4 olyan tényezőt választottak ki, amelyek a résztvevő országok adatbázisában hasonló tartalommal rendelkezésre álltak:

- A népsűrűséget, amely a szerzők megítélése szerint az urbanizáció egyik ismérve; nemcsak a népességnek a városokba való tömörülését jelzi, hanem a városi térségekbe való koncentrálódását is. A népsűrűség indirekt mutató a településhálózat urbanizációja minőségi jelenségeinek komplex megragadására;

- a mezőgazdasági népesség arányát;

- a kiingázók arányát az aktív lakónépességből. Ez utóbbi tényező az urbanizációval összekapcsolódó városi kisugárzó erőt, a népesség társadalmi és térbeli mobilitását mutatja.

Mindkét tényező tradicionálisan alkalmazott mérési módja a falusi települések urbanizációs fokának, de gyakran a községek tipizálásának is alapja.

- a "nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak arányát az aktív lakónépességből.

Kétségtelen, hogy a "tercier szektor" aránya nem minden esetben adja vissza az urbanizáltság fokát. Gyakran a magas színvonalu agrárterületeken ez az arány magasabb, mint az ipari területeken, különösen az agglomerációban. Ami abból is adódik, hogy az aprófalvas településszerkezetű agrárterületeken az ellátási feladatokat csak nagyobb munkaerő-felhasználás mellett lehet megoldani.

A falusi települések a felsorolt tényezők alapján az alábbi pontértékeket kaphatták:

- Népsűrűség:
 - 200 és több fő/km² 2 pont
 - 120 - 200 fő/km² 1 pont
- A kiingázók aránya az aktív lakónépességből
 - 70% és több 2 pont
 - 50 - 70% között 1 pont
- A mező- és erdőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az aktív lakónépességből:
 - 10% alatt 2 pont
 - 10 - 20% között 1 pont
- A nem ipar- és építőiparban, mező- és erdőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az aktív népességből:
 - 35% és több 2 pont
 - 25 - 35% között 1 pont.

A pontértékeket minden 3 000 lakosnál kisebb településre kiszámítottuk. Egy község maximálisan 8 pontot kaphatott, ami ritkán fordult elő. A módszert példaterületeken próbálták ki és az ott szerzett tapasztalatok alapján határozták meg az "urbanizáltság" értékhatárait is:

5 pont: magasan urbanizált falusi település,

3 - 4 pont: közepesen urbanizált falusi település.

A fenti kritériumok alapján elkészítettük Magyarország "urbanizációjának" színvonal-térképét /1. ábra/. A nyert képről megállapítható:

a/ Alapvető probléma, hogy az urbanizáció rendkívül összetett folyamat - legalább is hazánkban és megítélésünk szerint - nem lehet a foglalkozási szerkezet /s az ezzel szorosan összefüggő ingázás/ adataival meghatározni, visszaadni. Az urbanizációs szint fenti négy mutatóval való mérése, a metodika kidolgozóinak szándéka ellenére, végül is csak a mennyiségi oldal figyelembevételét tette lehetővé, jóllehet a mennyiségi és minőségi vetület között az NDK-ban és Csehországban kisebb az eltérés, mint Szlovákiában és Magyarországon. Hazánkban ugyanis a II. világháború után igen gyors ütemben zajlott le a gazdasági struktúra változása, ennek nyomán a társadalmi és foglalkozási átrétegződés.

A mezőgazdasági keresők aránya

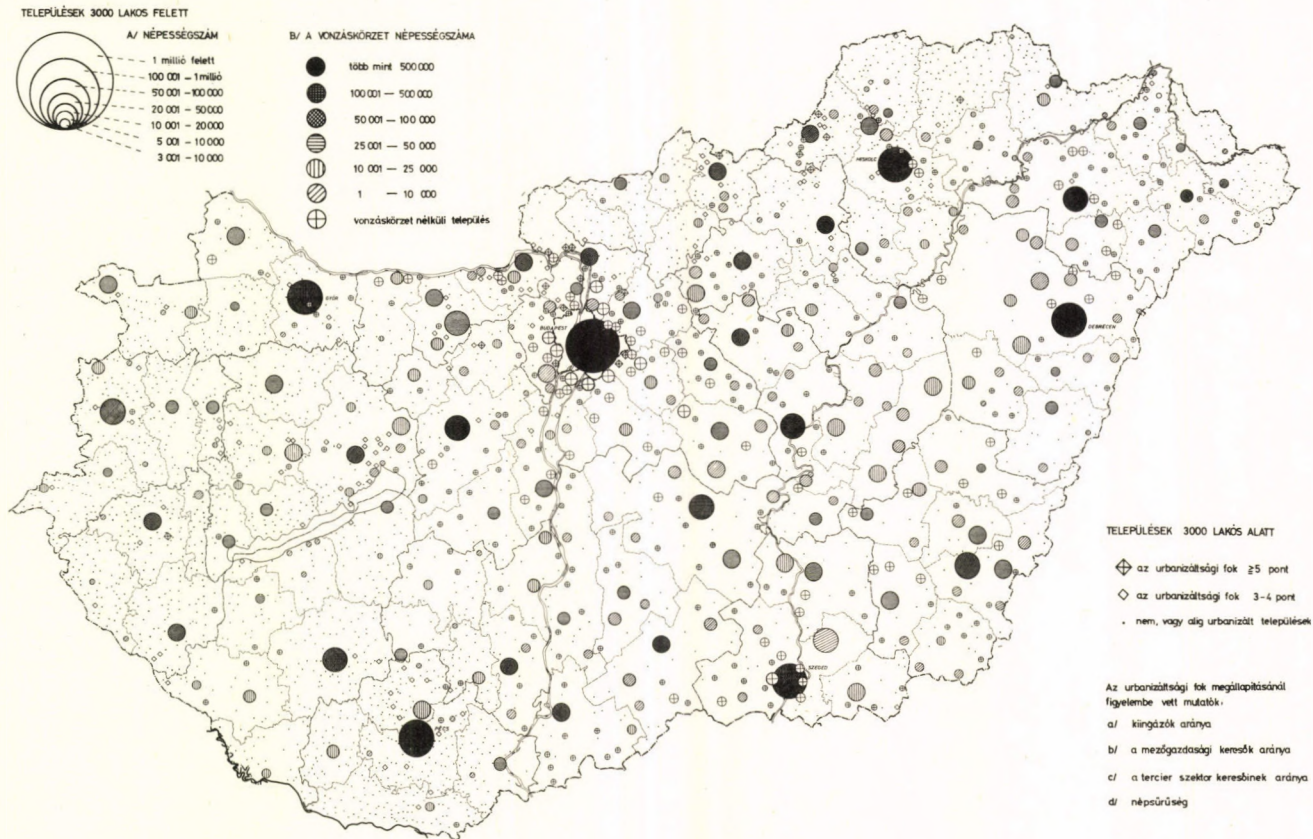
Év	Magyarországon	NDK-ban	Csehszlovákiában
	s z á z a l é k b a n		
1950	50,6	27,3	38,6
1970	26,4	13,0	18,3
1980	18,0	kb. 9	kb.13

Egyrészt tehát a változás igen gyors volt, másrészt a három ország közül még 1980-ban is leginkább Magyarország volt mezőgazdasági jellegű. Az átalakulás gyorsaságának következménye, hogy a településhálózat átalakulása nem tudta követni a gazdaság és a foglalkozási szerkezet változásait; erre utal, hogy ma az ország keresőinek 21,1 %-a, több mint egy millió fő naponta ingázik. A változások /az urbanizálódás/ a régi településszerkezeti keretek között zajlanak. Ennek viszont az a következménye, hogy a falvak /községek/ is egyre inkább elvesztik mezőgazdasági jellegüket, ha lakóik foglalkozási szerkezetével mérjük szerepkörüket. Így tehát az urbanizálódás - amennyiben szűkebben értelmezzük - már előrehaladott Magyarországon, de a "járulékos jegyek" a települési környezet, az infrastruktúra alakulása, az urbánus életmód stb. még elmaradnak a foglalkozás változásától.

A vázoltakból érthető, hogy a pontozás során a legtöbb pontot az ingázás juttatta a községeknek; egymaga a pontok 64-65 %-át eredményezte. A mezőgazdasági keresők alacsony arányát viszonylag kevés település érte el, csupán Budapest környékén, Komárom és Borsod-Abauj-Zemplén megyében akadt viszonylag több nem mezőgazdasági jellegű település /de Borsod-Abauj-Zemplén megyében is csak 19 község, a községek 6 %-a/! / kapott pontot az alacsony agrárkeresők aránya alapján/. Figyelemre méltó sajátosság, hogy általában ott csökken erősen a mezőgazdasági népesség aránya, ahol a mezőgazdasági adottságok igen rosszak; itt viszont általában depressziós vagy szegényebb /tehát kevésbé "urbanizált"/ területek alakultak ki. A jó mezőgazdasági területek nagyobb számú agrárnépességet tartanak meg, s e községekben az urbanizáció "járulékos jegyei" is fejlettebbek /infrastruktúra, lakásfelszereltség stb./.

Ma már az agrártevékenység is eredményezhet "urbanizációs" fejlődést /Bábolna, Bóly, a Galga-menti kertész-községek "urbanizációja"/.

Így tehát végül is az elkészített térkép inkább az iparosodott zónákat és lakóhely övezetüket mutatta ki többé-kevésbé elfogadható módon, ami legfeljebb - mint vázoltuk - az urbanizáció egyik aspektusának fogható fel.

1. ábra Urbanizáció és településszerkezet Magyarországon

b/ További torzításokat okoztak a 3 000 lakoson felüli települések jellegében országoként mutatkozó különbségek. Ezeket a metodika szerint nem pontoztuk, feltételezve, hogy a lélekszám felett már megindult az urbanus fejlődés. Hazánkban viszont számos olyan település van, elsősorban az Alföldön, de másutt is, amelyek a magas népességszám ellenére sem számíthatók urbanizáltaknak.

Igy az egységes metodika alapjára készült térkép a ténylegesnél kedvezőbb helyzetet rajzol ki az Alföldön; mely nagy "urbanizált foltjaival" az ország legfejlettebb területe.

c/ A 3 000 főnél népesebb települések vonzáskörének meghatározásánál két probléma vetődött fel:

- Aprófalvas vidékeken előfordulnak városias szerepkörű, vonzásterülettel rendelkező, 3 000 főt el nem érő települések is /Sásd, Rétság, Encs, Pétervására stb./. Ezt a térkép nem tudja visszaadni.

- Az alföldi városok közül többnek alig van meghatározható vonzáskörzete, mivel környezetükből az apró- és középfalvak majd teljesen hiányoznak /Hajduböszörmény, Kisujszállás, Turkeve, Nagykörös, Hódmezővásárhely stb./. A vonzásterület ez esetben legfeljebb a tanyákat "fedi le". Kérdés, hogy ezekről az "önmagukban" funkcionáló városokról e módszerrel nyert kép megfelelő-e a valóságos helyzetnek.

d/ A térkép szerint végül is 561 település /az összes település 18,2 %-a/ pusztán lélekszáma miatt "urbanizáltak" tekinthető. Közülük 291 - megítélésünk szerint - vonzáskörzettel nem rendelkezik, nem egy csak "eszmei község", valójában kis falumaggal rendelkező szórvány település. Az urbanizációs szint mutatói szerint, a 3 000 főnél kisebb települések között viszont

1. ábra: Urbanizáció és településszerkezet Magyarországon

M = 1:500 000

I = Települések 3000 lakos felett; A=Népességszám;

1=1 millió felett; 2=100 000 - 1 millió;

3=50 000 - 100 000; 4=20 000 - 50 000;

5=10 000 - 20 000; 6= 5 000 - 10 000;

7= 3 000 - 5 000; B= A vonzáskörzet népessége;

1= több mint 500 ezer; 2=100 000 - 500 000;

3=50 000 - 100 000; 4=25 000 - 50 000;

5=10 000 - 25 000; 6=1 - 10 000; 7= vonzáskörzet

nélküli település.

II = Települések 3000 lakos alatt

1= az urbanizáltsági fok = 5 pont; 2= az urbanizáltsági fok 3-4 pont;

3= nem vagy alig urbanizált települések /Az urbanizáltsági fok megállapításánál

figyelembe vett mutatók; kiingázók aránya; mezőgazdasági keresők aránya; a terciér szektor keresőinek aránya; népsűrűség/.

mindössze 19 // magasan és 124 közepesen urbanizált magyarországi település akadt. Földrajzi elhelyezkedésük a vázoltak következtében több szempontból vitatható.

e/ Összefoglalóan megállapítható: a közép-kelet európai szocialista országok közös, egységes szempontu gazdaságföldrajzi vizsgálatára feltétlenül szükség van; csak így válnak összemérhetőkké az egyes országok földrajzi folyamatai, ami a tanulmányok, tapasztalatok átvételének elengedhetetlen feltétele. Az urbanizáció irányításának, orientálásának igénye is szükségessé tenné a külföldi tapasztalatok átvételét; ehhez lenne szükség az egységes nomenklaturára, adatbázisra, egységes szempontu feldolgozásra. Ugyanakkor nyilvánvalóvá váltak az egységes szempontu vizsgálódások rendkívüli nehézségei /nem szóltunk még az adatbázisok egységesítésének - sokszor megnyugtatóan meg sem oldható - problémáiról!/ is. Az egységes jelkulcs alapján a magyarországi települések urbanizáltsági fokáról készített térkép sem tudott elfogadható képet rajzolni az urbanizációs folyamatokról. Ugy tűnik, gyorsabb s kevésbé problematikus eredményeket adna a mikroterekben végzett /egységes szempontu, de nem feltétlen azonos metodikájú!/ vizsgálatok összevetése, a közös terepmunka, terepbejárás. Küldöttségünk is ebben látta a további együttműködés lehetőségét.

Az egységes metodika-jelkulcs alapján történő országok közötti együttműködés nehézségeiről győződött meg a Liebertwolkwitz-Grimma-Kössern-Dürrweitzschen-Döbeln-Ostrau-Oschatz-Wermsdorf utvonalon vezető terepbejárás, amely bemutatta Lipcse különböző szintű "urbanizált övezeteit", melyek "mutatói" jellege erősen eltér a hazai viszonyoktól.

NÉMET-MAGYAR FÖLDRAJZI SZEMINÁRIUM

Berényi István

1980. október 18-23 között került megrendezésre "A falusi térségek fejlesztésének problémái" c. földrajzi szeminárium a Münchener Egyetem Gazdaságföldrajzi Intézete és az MTA Földrajz-tudományi Kutató Intézete részvételével. A müncheni egyetem meghívására dr. Enyedi György vezetésével dr. Barta Györgyi, dr. Berényi István, dr. Lettrich Edit és dr. Sárfalvi Béla utazott a München melletti Tutzingba, ahol a vendéglátókat Prof. dr. Karl Ruppert vezetésével dr. P. Gräf, dr. F. Heckl, dr. R. Paesler és dr. Th. Polensky képviselte.

Az NSzK Tudományos Akadémiája vendégházában megtartott megbeszélések a falusi térségek problémáira ill. a fejlesztés lehetséges alternatíváira koncentráltak.

Prof. dr. K. Ruppert bevezetőjében melegen köszöntötte csoportunkat és örömmel konstátálta, hogy első alkalommal kerül sor az NSzK és Magyarország geográfusai között szélesebb eszmecsere.

Az üdvözlés után dr. Enyedi György tartotta meg bevezető előadását "A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenysége" címmel. Vázolta azt az általános folyamatot, amely a 60-as évek közepétől a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységében bekövetkezett. Elemezte e tevékenység pozitív hatásait a népesség foglalkoztatására.

Az üzemi vertikum kiépülése, az ipari-szolgáltató tevékenység szélesedése stabilizálta a nagyüzemek gazdasági és munkaerő-helyzetét, egyenletesebbé tette a személyi jövedelmeket. De emellett közvetve vagy közvetlenül javította a helyi népesség általános ellátását. Ezért úgy tűnik, a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének kiépítése elősegítheti a falusi népesség stabilizálódását, életkörülményeinek javítását.

Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy ez a tevékenység ma még erősen kötődik a városközeli területekhez. A mezőgazdasági nagyüzemek ipari-szolgáltató tevékenysége a budapesti agglomerációban a legnagyobb arányú.

Az előadást egy órás vita követte, amely elsősorban a mezőgazdasági üzemek koncentrációjára és ennek a településhálózatra gyakorolt hatásaira vonatkozott.

Tematikailag ehhez kapcsolódott Prof. dr. Karl Ruppert "Folyamatok és szerkezeti változások a bajor agrártájban" című előadása.

Bajorország agrárfejlődésére jellemző, hogy 100 év alatt az agrárnépesség aránya 55 %-ról 6 %-ra csökkent. Ezért érthető, hogy a mezőgazdaságilag művelt terület is számottevően visszaesett, de még szembetűnőbb volt az un. elfüvesedési folyamat, a rét-legelőterület növekedése.

Az agrárnépesség nagyarányú csökkenésével párhuzamosan erős üzemi koncentráció következett be. A mezőgazdasági üzemek

száma évente átlagosan 6000-rel csökken; az átlagos terület-nagyság még így is csak 13 hektár.

Az agrártermelés regionális különbségei Bajorországban megerősödtek:

Alsó-Bajorországban vannak a legjobb termőtalajok, a föld-használat alapvetően szántóföldi növénytermelő jellegű. Itt az agrárnépesség aránya 13 %, de a birtoknagyság 10 ha alatt van. Az agrárnépesség általában csökken.

Ezzel szemben Felső-Bajorországban az agrárnépesség aránya csak 4 %. Itt a tejlő szarvasmarhatartás az általános. A népesség átrétegződése és elvándorlása - München közelsége miatt - már korábban lejátszódott.

A mezőgazdasági üzemeket két fő típusba sorolta; tiszta agrárüzemek és kiegészítő jellegűek. A tiszta agrárüzemeknek is két csoportja különíthető el; amelyekben a családi jövedelemnek kevesebb, mint 10 %-a adódik nem agrártevékenységből, és amelyekben ez az arány 10-50 % között van.

Az agrártermelés fejlesztésének alapelve 1970-től az agrártájnak mint kulturtájnak fenntartása. A területfejlesztési terv tehát ma már nem termelés-centrikus.

A két előadást követően 19-én délután egy közeli parasztgazdaságot látogattunk meg, amely kitelepült a faluból, új "tanyát" épített ki a területfejlesztési koncepciónak megfelelően.

Dr. Barta Györgyi "A falusi ipar területi különbségei Magyarországon" címmel tartott előadást. A falvakban lévő szocialista ipar fejlődésének sajátos vonásait, a létrejött területi különbségeket tekintette át. Kihangsúlyozta meghatározó tulajdonságát - az általános "részleg-jellegét".

Ennek tulajdonítható, hogy a falusi ipar ágazati szerkezete az ország ipari szerkezetétől alig különbözik. A falusi ipar tehát bizonyos "kisegítő" szerepet játszik, általában a nagy ipari üzemek szabad munkaerőt keresve telepítették egyes részeiket a falvakba.

Eléggé általános, hogy évről évre jelentős számú ipari üzem szűnt meg, vagy nyitotta meg kapuit. Az ezzel kapcsolatban felvetett kérdésekre az előadó részletesen kifejtette, hogy ez az erőteljes változás nem minden esetben jelentette az üzemek tényleges megszűnését, hanem például csak más tulajdonba /tanácsai, szövetkezeti stb./ való átkerülésüket.

A falusi ipar területi elhelyezkedésére jellemző, hogy főként a nagyvárosok-közeli településekre koncentrálnak.

Ezt követően dr. Lettrich Edit "Adalékok Tihany község szociálgeográfiai változásához" címmel tartott előadást. Részletesen elemezte azt a változást, amely Tihany gazdasági-társadalmi életében 1935 után bekövetkezett. Különösen nagy figyelmet szentelt a társadalmi szerkezet átalakulásának, a település új funkciója - üdülés és idegenforgalom - kialakulásának.

Részletes szociálgeográfiai térképezése jó képet adott az átalakulás térbeli sajátosságairól, a birtokviszonyok megváltozásáról, a területfelhasználás új vonásairól, a településkép átforgalmazásáról az új funkcióknak megfelelően.

Az előadáshoz kapcsolódó kérdések a telekfelhasználás lehetőségeire, a beépítés szabályozásának kérdéseire, a területfejlesztés főbb módszereire vonatkoztak.

Az előadást követően ellátogattunk Garmisch-Partenkirchenbe, az alpesi üdülőterület egyik központjába. A település és környéke egyike a négy hivatalosan elhatárolt alpesi üdülőövezetnek; Algau-i Alpok, Garmisch-Partenkirchen, Tegern-tó és Berchtesgaden környéke.

E négy üdülőkörzet közül, kétségtelen, Garmisch-Partenkirchen a legfrekvenciáltabb, mivel Münchentől kb. 90 km-re fekszik. Ezért ma már un. urbanizált üdülőterület, a városi hétvégi üdülés fő területe. Ebből adódik, hogy a terület igénybevétele erőteljes.

A területfejlesztés egyik fő feladata ezen a területen, hogy megakadályozza a beépítést, csökkentse a bevándorlást, mert veszélybe került a település gyógyhely-jellege. A szállodák ma már igyekeznek kitelepülni a város központjából. A korábbi funkció bizonyos értelemben válságba került. A város új funkciók /konferencia tartás, sport rendezvények/ megragadásával igyekszik a válság helyzetéből kilábalni.

Dr. Berényi István "Budapest városközeli üdülőterületének területfelhasználási kérdései" című előadása is ehhez a témához kapcsolódott.

A városközeli üdülőterületek és beépítésének problémáit a szentendrei üdülőterület vizsgálata alapján mutatta be.

A vizsgált térségben mintegy 2400 hétvégi ház épült fel 20 év alatt. 1974 után megváltozott a beépítés módja /nőtt az állandóan lakható épületek aránya/ és a hétvégi házak funkciója /erősödött a tartósan igénybevétele/. Megnőtt azok száma, akik a nyugdíjazás után kiköltöznek a fővárosból és városi lakásokat átadják gyermekeiknek.

A Szentendrén felépült hétvégi házak 95 %-a budapesti tulajdonos kezén van, akiknek 90 %-a az I., V. és VI. kerületben lakik.

A hétvégi üdülési magatartás, a tulajdonosok társadalmi helyzete, a beépítés jellege és az üdülési funkciónak a településre gyakorolt hatása alapján több olyan jelenség volt felismerhető, amely a bajor területekre is jellemző.

Dr. Sárfalvi Béla "A budapesti agglomeráció népességföldrajzi jellemzése" címmel az agglomerálódás folyamatáról tartott előadást.

Az előadó ismertette a budapesti agglomeráció népességfejlődésének főbb szakaszait, területi sajátosságait. Részletesen elemezte a népességkoncentráció hatását a foglalkozási szerkezetre, a népességnövekedés területi különbségeire.

Az ingázók száma és aránya alapján elhatárolt agglomeráció nagyobb a hivatalosan lehatároltnál. A VÁTI által figyelembe vett 44 település valójában a főváros belső agglomerációs öve.

A budapesti agglomeráció horizontálisan tovább terjeszkedett, de nem koncentrikusan, hanem a fő közlekedési folyosók mentén. A főváros vonzása elérte a környező nagyvárosok /Győr, Tatabánya, Székesfehérvár stb./ vonzásterületét is, azok vonzásterületének térbeli iránya a főváros hatása alatt formálódott.

Dr. Th. Polensky "A központi szerepkörű települések fejlődése Bajorország falusi térségeiben" c. előadása a városok fejlődési tendenciáival foglalkozott.

Általános vonás, hogy Alsó-Bajorország népességszáma csökken a településnagyságtól függetlenül. Ugyanakkor Felső-Bajorország településeinek népessége nő.

A belső népesség-átrendeződéssel párhuzamosan Bajorországban természetes fogyás lépett fel.

A népesség egyharmada 2000 lakos alatti, egyötöde 2000-5000 lakos közötti és egyötöde nagyvárosban él. Felső-Bajorországban a 2000 lakos alatti településcsoport népességszáma is nő. Ennek alapvető oka München kisugárzása és a turizmus fejlődése.

Dr. R. Paesler "A falusi térség közigazgatási /községi/ reformja és ennek földrajzi hatásai Bajorország példáján" címmel tartott beszámolót. Bajorországnak 7000 önálló közigazgatási joggal rendelkező községe volt, amely a reform alapján 2050-re csökkent. Ezzel a községek átlagos lakosságszáma 970-ről 3600-ra emelkedett. A közigazgatási reform során hasonló településgyűttesek jöttek létre, mint a mi alsófoku körzeteink.

A közigazgatási reform célja a közigazgatás hatékonyságának növelése, a népesség ellátási színvonalának javítása, a mezőgazdasági termelés hatékonyságának fokozása volt. A pozitív vonások mellett azonban néhány negatív jelenség is felszínre került; a politikai vezetés és a falvak közötti kapcsolatok meggyengülése, az emberi kapcsolatok lazulása stb.

Dr. P. Gräf és dr. F. Heckl "A falusi térségek ellátásának minősége" címmel tartottak előadást. P. Gräf az általános ellátás /vonalas infrastruktúra, egészségügy, oktatás stb./ színvonalának területi különbségeit vizsgálta. A közigazgatási reform elősegítette az oktatási és egészségügyi intézmények koncentrációját és működésének magasabb színvonalra való emelését. A koncentráció azonban megnövelte a népesség térbeli mozgását, ami a fiatal, autóval rendelkező családok számára nem jelentett problémát, de az idősebbek rendszeres közlekedése /pl. az egészségügyi intézmények felkeresése/ nem megoldott.

Az ellátás intézményeinek kiépítési feltételei, lehetőségei alapján P. Gräf három övezetet különít el München környékén:

- az agglomeráció belső övezete, ahol a településeknek jó pénzügyi helyzete van az ellátás fejlesztésére;
- az egyórási izokrón sávjában lévő települések, amelyek speciális funkciókkal rendelkeznek /lakó-, üdülési- stb./, ezért népesség-koncentráció szerepük jelentős, az ellátás javításának feltételei jók;

- a perifériális területeken lévő települések, amelyek a Bajor Erdő és a Csehszlovák határövezetben helyezkednek el. Helyzetük labilis, a népesség csökkenése jelentős. E terület stabilizálásának lehetőségei: a munkahelyek számának növelése, új funkciók kiépítése, pl. üdülés és idegenforgalom.

F. Heckl az egyéni ellátás színvonalával, az üzlethálózat alakulásával foglalkozott.

A perifériális területekről általában az egyéni vállalkozás is visszahúzódik. 1972-1976 között pl. az élelmiszerüzletek száma 40 ezerről 20 ezerre csökkent. A területi koncentráció e tekintetben is bekövetkezett. Ma már a népesség 20 %-a 30 percnél több idő alatt éri el az üzletet. Ez az idősebb generáció számára jelent nehézséget.

A kérdőíves felmérésre adott válaszok alapján megállapították, hogy a lakosság egynegyede számára jelent nehézséget az üzletek számának csökkenése. Általában az áruk választéka és minősége játsza a fő szerepet a vásárlásban, az ár és a távolság kevésbé meghatározó jelentőségű.

A mozgóárusítás a lakosság 33 %-a részére jelent kedvező vásárlást /idősebbek/, de a lakosság 55 %-ának vásárlását nem befolyásolja ez a forma.

Az előadásokat okt. 21-én is terepbejárás követte. Ez alkalommal az Alpok előterében lévő másik üdülőövezetet, a Tegern-tó környékét tekintettük meg. A terület ma már erősen beépített, emiatt a tó vízminősége 1976-ig gyorsan romlott, a víz átláthatósága 6 méterről 2 méterre csökkent. Ekkor egy körcsatornát építettek és az így felfogott szennyviz tisztítás után került ki a területről. A csatorna kapacitása alapján határozták meg a beépíthetőség fokát, ami ma már gyakorlatilag építési tilalmat jelent. Ennek hatására a tó vízminősége két év alatt újra ihatóvá vált, az átláthatóság 6 méter alá süllyedt.

A földrajzi szeminárium utolsó napján P. Gräf és H. Heckl vezetésével a München - Regensburg - Passau - Burghausen - Salzburg utvonalat tettük meg, amelyen az agrárfejlődés különböző területi típusait, a városrekonstrukció /Passau/ aktuális kérdéseit, az üdülő-idegenforgalmi funkció további területi terjeszkedését /Burghausen/ ismertük meg.

Egyöntetű volt az a vélemény, hogy a megbeszélések nagyon hasznosak voltak, a gyakran hosszantartó és alapos szakmai viták az elvi és módszertani kérdésekre összpontosultak. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy néhány területi földrajzi jelenség - pl. az agrárterületek hasznosítás-változása, a közigazgatási reform, a népességkoncentráció területi konzekvenciái, az üdülő-idegenforgalmi funkció fejlődése stb. - hasonló problémákat vet fel, noha a két ország gazdasági-társadalmi strukturája eltérő. A megbeszélések folytatása ezért mindkét fél számára hasznos, amelyre a következő alkalommal Magyarországon kerül sor.

•

Szakirodalmi tájékoztató

KIRBY, D.: Slum Housing and Residential Renewal. The Case in Urban Britain /Nyomornegyedek és lakásfelújítás. Az angol városok esete/. London, New York, 1979. Longman Group Ltd. 102 p.

A szocialista országokban a városok fejlődése során a lakáskörülmények nagyméretű javításával a nyomornegyedeket felszámolták. Az egyes városrészek leromlása a nyugati országokban és a harmadik világ metropolisáiban azonban ma is olyan élő probléma, amely igen messze van a megoldástól.

Annak ellenére, hogy a várostervezésben alapvető szerepe van a lakóházépítésnek, és a városi ember életében is a leglényegesebb dolog a mindenkori lakáshelyzet, mégis kevés kutató foglalkozott ezzel a témával. E kevesek közé tartozik David Kirby a lampeteri egyetem /Anglia/ földrajzi osztályának munkatársa, aki számos tanulmányt készített a lakáskörülmények vizsgálatával kapcsolatban.

E könyvében történelmi, szociális és gazdasági oldalról elemzi a leromlott lakónegyedek jellemzőit, a területi elhelyezkedésüket, lakónépességük életkörülményeit. A szerző az elavulási folyamat áttekintése után kísérletet tesz egy olyan felújítási program társadalmi-gazdasági következményeinek értékelésére, amelyet csak egy tudatos és átgondolt kormány szintű politika hozhat létre.

A könyv két részből áll, azon belül hat, illetve négy fejezetre oszlik.

Az első rész a nyomornegyedekre /slums/ és a lakásfelújításra irányuló főbb elméleti és gyakorlati kutatások kritikai áttekintése és összefoglalása, a második rész az angol városok felújítási folyamatára vonatkozó esettanulmány.

Az első fejezetben a szerző részletes képet ad a nyomortelepek világáról, lakóiról, majd ismerteti a nyomornegyedek szerepével és sajátosságaival foglalkozó irodalmat. Szociológiai felmérésekből arra kapunk választ, miért nem hajlandó a lakók tulnyomó többsége megválni ettől a környezettől, és elköltözni jobb életkörülményeket biztosító városrészbe.

A második fejezet középpontjában az a kérdés áll, hogy mi a legalacsonyabb lakhatósági fok? Az angol, skót és amerikai felmérések különböző eredményeket hoztak, mivel heves viták folytak a minimális szint meghatározó kritériumairól. A feltételrendszer fő tényezői /pl. a környezet fizikai állapota, a lakás felszereltségi foka stb./ mindegyik felmérésben szerepeltek, de nem alakultak ki egységes nézetek az alapkérdést illetően.

A harmadik fejezet körvonalazza a lakóházak elavulásának folyamatát. A szerző nagy szerepet tulajdonít a technológiai felújításnak és a szociális körülmények javításának e folyamat megállításaiban. Kísérletet tesz azon faktorok meghatározására, amelyek a lakások színvonala társadalmi értékelésének hatására vonatkoznak.

A következő három fejezet azokat a módszereket vizsgálja, amelyek segítségével a lakások állaga javítható, vagy legalábbis az adott színvonalon tartható.

A negyedik fejezet a "szűrő" fogalmának /filtering concept/ elméleti kidolgozása. E szerint egy adott lakásba egyre alacsonyabb jövedelemkategóriába tartozó lakók költöznek, mivel a "költözési lánc" során új lakást csak a magas jövedelműek tudnak venni és helyükre alacsonyabb jövedelmű család költözik, akik helyére viszont még mostohább anyagi körülmények között élők mennek. A folyamat végén a "szűrőn" a legalacsonyabb jövedelmi kategória képviselői akadnak fenn, nekik jutnak a nyomornegyedek szükséglakásai. E lakások további romlását anyagi lehetőségek hiányában ők nem tudják megakadályozni.

Az ötödik fejezet a nyomortelepek megszüntetésének, lakosaik új környezetbe való helyezésének szociológiai oldalát fogalmazza meg. Amerikai, walesi és angol példák alapján írja le az ismert közösségből való kiszakadás, idegen környezetbe való költözés problémáját.

A hatodik fejezetben a szerző konkrétan veti fel azt a kérdést, hogy felujítsák-e a nyomornegyedek lakásait, vagy inkább új lakásokat építsenek? A fejezet első részében értékeli a felújítás szociológiai előnyeit az új építésekkel szemben, és az építési politika előterébe a lakóházak megmentését helyezi. A fejezet további része gazdaságossági számításokkal indokolja ezt a véleményt.

Az angliai esettanulmányt felölelő második rész gyakorlati példákkal támasztja alá az első rész elméleti megállapításait és bepillantást nyújt a nyomornegyed-probléma megoldásának nehézségeibe.

A hivatalos statisztikákon alapuló tanulmány ismerteti a lakástörvény megfelelő részeit, megvizsgálja az építési politika változásait és a különféle felújítási programok hatékonyságát. Külön fejezetet szentel a brit kormány lakáspolitikájának és rámutat arra, hogy nem lebontani kell az elavult városnegyedeket, nem is az egyes lakások korszerűvé tételére kell a hangsúlyt fektetni, hanem az egész környezet, a nyomornegyed területének komplex felújítására van szükség.

A könyv a kormánypolitika hatékonyságának vizsgálatával zárul.

A szerző még a bevezetőben leszögezi: munkáját apolitikusnak szánja, hogy elkerülje a politikai előítéleteket. Véleményem szerint ebből a szemléletből fakad a tanulmány hibája. A rendkívül mostoha körülmények között élő nagy társadalmi csoportok életkörülményeinek vizsgálatát Kirby úgy végzi el, hogy figyelmen kívül hagyja a kapitalista társadalom osztályviszonyait, a tőkés gazdaság alapvető ellentmondásait és az ebből fakadó óriási jövedelemkülönbségeket, a munkanélküliséget. Ily módon elemzésében nem jut el a nyomornegyedeket létrehozó alapvető gazdasági és politikai okok feltárásáig. Megreked a leromlási folyamatot előidéző közvetlen gazdasági és társadalmi okok vizsgá-

latánál, nem látja meg, hogy a legnagyobb szabású és legésszerűbb kormányprogram sem képes tartósan biztosítani a nyomortelepek lakásainak újjávarázsolását, ha lakóinak nincsen anyagi felemelkedést biztosító állandó munkalehetősége. Csak az olyan családok lennének képesek meggátolni lakásuk leromlását, akiknek szilárd és jó az anyagi helyzetük.

A számos fényképpel illusztrált könyv, amely igen gazdag forrásanyagra támaszkodik, nemcsak a geográfusok számára nyújt érdekes képet a nyomornegyed-problémáról, hanem közgazdászok, építészek, szociológusok és várostervezéssel foglalkozók részére is hasznos olvasmány.

Tiner Tibor

X X X

ZOLTÁN ZOLTÁN: Az infrastruktúra térbeli rendszerei és területi hatásmechanizmusa. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. 189 p.

Egy ország infrastrukturális ellátottsági szintje tükrözi az adott ország fejlettségét, gazdaságának dinamizmusát. Azonban az, hogy mit is nevezünk infrastrukturának ill., hogy mi is tartozik e fogalomkörbe már nem ilyen egyszerű. Többek között ennek tisztázására vállalkozott Zoltán Zoltán, aki könyve bevezetőjében írja, hogy "önálló rendszert" vélt felfedezni, amely "új tudományos szintézis megteremtésének kulcsává" bizonyult, s "új korszak beköszöntését jelentette a gazdaságföldrajzban". E figyelemkeltő bevezető után fokozott várakozással kezdtük olvasni ezt a könyvet.

A kötet a főbb külföldi és hazai infrastruktúra-elméletek rövid ismertetésével, eltérő fejlődésük eltérő vonásainak kiemelésével és bírálatával indul, majd a szerző az infrastruktúra fogalmát tisztázza. Szerinte különbséget kell tenni az "általános /átfogó/ és a konkrét /gyakorlati/" jellegű értelmezés között. Általános /átfogó/ értelemben az infrastruktúra valamely struktúra előfeltétele, konkrét /gyakorlati/ értelemben a "különböző társadalmi és gazdasági struktúrák kialakulásának és működésének feltétel- és ellátórendszereit kell érteni". A könyv rövid, általános elméleti bevezetőjét az infrastruktúra-elmélet világába, rendező elveinek /prioritás elve, funkcionális elve, költségigényesség elve stb./ tömör összefoglalásával és értékelésével zárja.

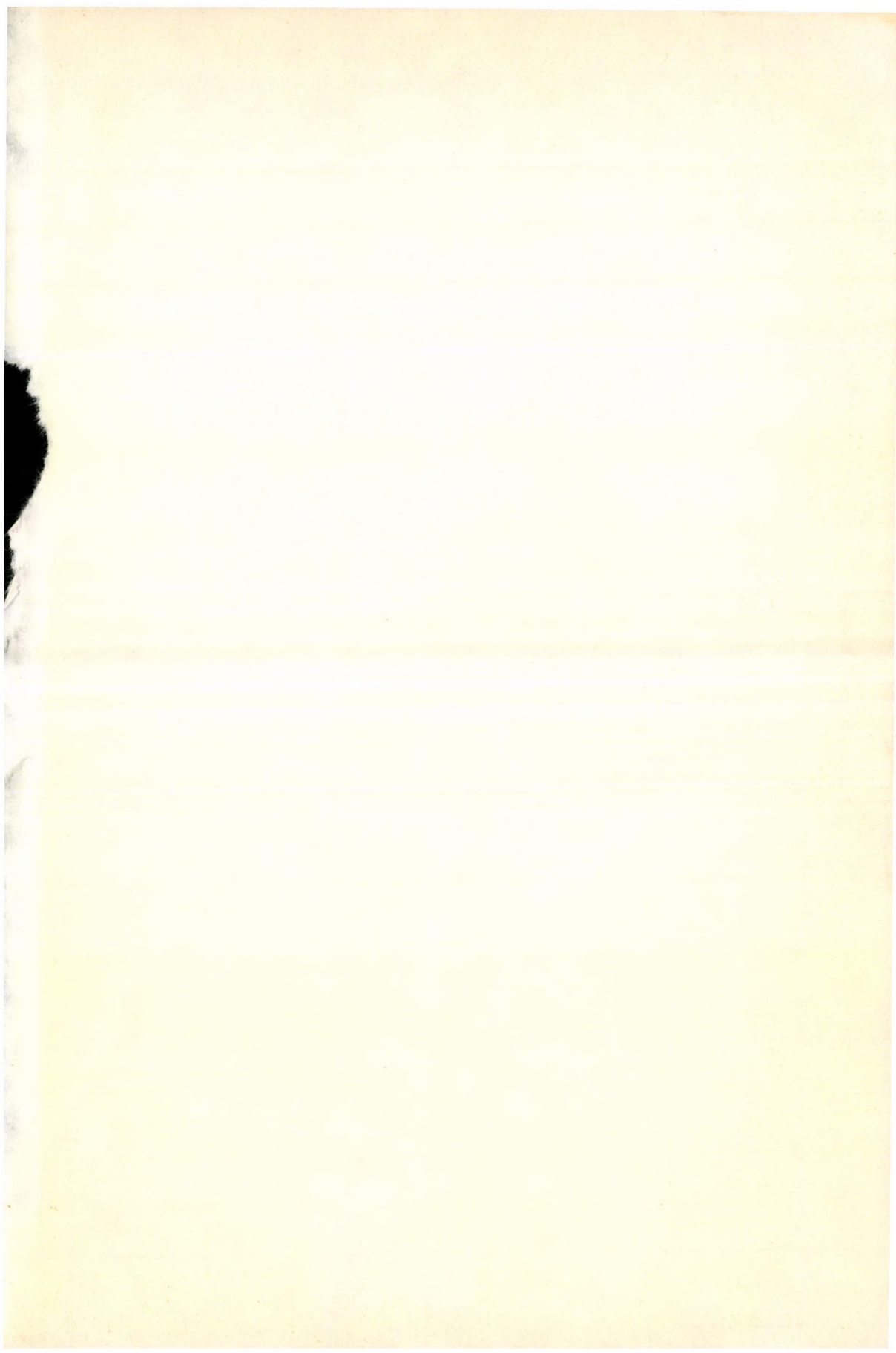
A könyv második részében a súlyponti kérdést az infrastruktúra fejlesztési elveire és hatásának értékelésére helyezi. A nagytérségi, makro infrastruktúra-rendszereket /vasut, közut, vízi és légi közlekedés, hírközlési rendszerek stb./ hazai példákon mutatja be történelmi fejlődésüket és jelen helyzetüket

vizsgálva, értékelve. A szerző kiemeli a vasúthálózat szerepét, - mint az egyik legfőbb ipartelepítő tényezőt - s, hogy hazánk a kontinens egyik legjobban ellátott országai közé tartozik, mégis számos tekintetben elmaradunk a nemzetközi színvonalától: pl. a 20 t-nál nagyobb tengelynyomásra engedélyezett vágányhossz - ami nemzetközi követelmény lenne - mindössze csak hálózatumk felén, a 100 km/h-án felüli sebességet csak 32 %-án engedélyezték /1975/. Ezt követően - leíró jelleggel - sorra veszi hazánk makro infrastruktúra-rendszereit, - amit gazdag és információdús térképanyaggal szemléltet - , amely helyenként túlzott tömörségével felsorolásszerűvé válik. Ez a középső, rendszerező rész olykor közlekedésföldrajzi, egyetemi jegyzet szerű tankönyvkivonatnak tűnik, amely az alapvető statisztikai adatokon kívül már csak terjedelméből adódóan sem igen képes mást tartalmazni.

A könyv harmadik részében az infrastruktúra lokális és mikro-regionális rendszereit /lakás és kommunális ellátottság, szociális és egészségügyi ellátás, kereskedelmi ellátás és idegenforgalmi fogadóképesség/ vizsgálja és fejlődésükből következtet a főbb törvényszerűségeikre. Értékeli a felszabadulás előtti és utáni helyzetet, a szocialista iparosítás eredményeit és hatását az ország nagyobb városaira és infrastrukturális ellátottságukra, fejlődésükre. Az állami lakásépítkezések kapcsán egy ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Megállapítja, hogy olyan területeken magas az arányuk, ahol az átlagjövedelem is magas /pl. bányászvárosok/ és ahol a magánéros építkezések is nagyobb arányuk lehetnek. Viszont ott, ahol a jövedelmek alacsonyabbak - és a magánéros építkezések lehetősége kisebb - az állami lakásépítkezések aránya is jóval alacsonyabb. A magánéros építkezések aránya azokon a /városi/ területeken a legnagyobb, ahol a lakosság átlagjövedelme az országos szint alatt van.

A könyv sokoldalú információt nyújt az infrastruktúra értelmezéséről s hazai fejlődéséről, de a könyv bevezetőjében megfogalmazott ambiciózus célkitűzéseknek csak részben felelt meg.

Kéri András

Készült az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet házi sokszorosítóján /rotaprint eljárással/. Példányszám: 450. A kiadásért felel: Dr. Pécsi Márton int. igazgató

